

Hoofdstuk 2. Het pagane funeraire archeologische materiaal

1. Algemene inleiding op de studie van het archeologisch materiaal

In de volgende drie hoofdstukken wordt al het funeraire archeologische materiaal van Rome dat ons een inzicht kan geven in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben bestudeerd. Onder funerair archeologisch materiaal wordt in deze studie verstaan columbaria, mausolea, pagane hypogea, christelijke hypogea en neutrale hypogea. Het belang van deze studie ligt erin dat tot op heden nog nooit op een systematische manier het archeologische materiaal werd bestudeerd. Belangrijke publicaties over het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben beperken zich doorgaans tot de bestudering van slechts enkele grafconstructies.¹ Op basis van geschematiseerde overzichten wordt vervolgens de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van de catacomben gereconstrueerd. In deze studie wil ik mij echter niet beperken tot “stereotype” grafconstructies, maar alle grafconstructies die binnen een bepaalde geografische en chronologische marge vallen bestuderen. Hierbij kan ik me bovendien niet beperken tot een loutere beschrijving van de constructies, maar moet ik proberen “cijfermateriaal” te verzamelen. Ik wil met andere woorden niet alleen weten of de onderzoekers een bepaalde constructie groot of klein vinden, maar hoe groot de constructie is. Ook wat het aantal bijzettingen in de grafconstructies betreft, wil ik nagaan om hoeveel bijzettingen het handelt. Het uitgangspunt daarbij is dat op basis van de gegevens die op deze wijze verzameld worden, “patronen” kunnen ontdekt worden. Deze patronen zullen niet alleen toelaten om de specifieke monumentengroep (columbaria – mausolea – hypogea) beter te kunnen definiëren, maar maken het ook mogelijk de verschillende monumentengroepen met elkaar te vergelijken. Op deze wijze kan nagegaan worden of bepaalde monumentengroepen elkaar beïnvloed hebben en welke monumentengroepen van belang waren voor het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

Alvorens te starten met de specifieke monumentengroepen en de redenen waarom juist die monumenten worden bestudeerd, moeten eerst enkele belangrijke kanttekeningen gemaakt worden. De studie van het archeologische materiaal moet namelijk eerst afgebakend worden binnen een topografisch kader, een chronologisch kader en een religieus kader.

1.1 Het topografische kader

Wat betreft het topografische kader kan worden opgemerkt dat alle hier bestudeerde funeraire constructies zich op een relatief korte afstand buiten of net binnen de stadsmuren van Aurelianus bevinden. Op basis van die locatie kan men er vanuit gaan dat de constructies door de bewoners van de stad Rome zelf werden aangelegd en gebruikt.² Ze bevinden zich in hetzelfde gebied waar later de catacomben ontstonden. Aangezien beide monumentengroepen door de bewoners van de stad Rome werden gebruikt, ligt het voor de hand na te gaan of er een verband of een logische ontwikkeling te onderkennen valt die beide monumentengroepen met elkaar verbindt. De gemeenschappelijke locatie verklaart ook waarom een analyse van de necropool van Isola Sacra niet in deze studie wordt opgenomen. Teneinde een zo

¹ Bijvoorbeeld: De Santis 1997; Fasola 1978; Fiocchi Nicolai 1998; Fiocchi Nicolai 2000b; Fiocchi Nicolai 2001; Pergola 1999; Reekmans 1986a; Brandenburg 1984.

² Om dezelfde reden beperkte Reekmans zich bij zijn studie van de hypogea ook tot die constructies die nabij de stadsmuren van Rome waren aangelegd: Reekmans 1986a, 11.

representatief mogelijk beeld te kunnen schetsen, heb ik mij niet beperkt tot bepaalde delen van het *suburbium*, maar heb ik een zo groot mogelijke spreiding rondom Rome nagestreefd.

1.2 Het chronologische kader

Als chronologisch kader voor deze studie werd als startdatum de Augusteïsche periode en als einddatum de periode rond 300 n.Chr. genomen. De reden waarom de begindatum meer dan twee eeuwen vóór het ontstaan van de eerste catacomben in Rome ligt, is het gevolg van de link die tussen columbaria en catacomben wordt gelegd door Brandenburg (op een nadrukkelijke wijze) en door Pergola (op een eerder terloopse wijze). Brandenburg startte zijn overzicht van het ontstaan van de catacomben met de columbaria. Volgens hem was rond 80 v.Chr. crematie de gangbare begrafenisritus geworden. Brandenburgs uitgangspunt is dat de overgang van inhumatie naar crematie tijdens de Republiek ervoor zorgde dat er in de Keizertijd columbaria ontstonden. Dergelijke constructies boden volgens Brandenburg plaats voor veel bijzettingen in een beperkte ruimte. Dit rationeel aanwenden van de ruimte is volgens Brandenburg een eigenschap die de columbaria met de catacomben gemeen hebben.¹ Ook Pergola meent dat bepaalde christelijke grafconstructies, en in het bijzonder het hypogeum A van de Flavii Aurelii, overeenkomsten vertonen met de columbaria. Pergola stelt dat het aantal bijzettingen in het hypogeum A van de Flavii Aurelii, namelijk ongeveer 250, overeenstemt met het aantal bijzettingen dat in columbaria plaats vond.² Morris tenslotte stelt dat de organisatie van de catacomben overeenstemt met die uit de columbaria. De *cubicula* voor geprivilegeerde bijzettingen in de catacomben stemmen volgens hem overeen met de grote centrale pronknissen in de columbaria.³ Hierdoor wordt de indruk gewekt dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben beïnvloed werd door de columbaria. Noch Brandenburg, Pergola of Morris hebben echter een intensieve studie verricht van de columbaria. Vandaar dat ik meen dat slechts een studie van alle aspecten van de columbaria zal kunnen bevestigen of tegenspreken dat er een band bestaat tussen de columbaria en de catacomben.

De keuze voor de einddatum werd ingegeven door de algemeen geldende mening bij de onderzoekers dat de catacomben, en meer bepaald hét voorbeeld van de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaats, namelijk de Area I van de Callixtus-catacombe, ontstonden in de derde eeuw n.Chr.⁴ Bovendien heeft de morfologie van de uitgestrekte ondergrondse begraafplaatsen zich volgens Pergola en Fiocchi Nicolai gevormd in de loop van de tweede helft van de derde eeuw, namelijk in de periode van “de kleine Kerkvrede” tussen de vervolgingen van enerzijds Decius en Valerianus en anderzijds die van Diocletianus.⁵ Het lijkt mij vanuit deze vaststellingen, die natuurlijk nog op hun waarde zullen moeten getoetst worden, niet alleen zinloos om de funeraire constructies uit bijvoorbeeld de vierde eeuw te bestuderen, maar het is ook zeer onwaarschijnlijk dat deze constructies iets zullen bijdragen aan de kennis van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben waarvan de eerste kernen, zoals algemeen aanvaard wordt, reeds in de derde eeuw werden aangelegd.⁶

¹ Brandenburg 1984, 13–14.

² Pergola 1983, 207.

³ Morris 1992, 61.

⁴ Brandenburg 1984, 31–32; Fiocchi Nicolai 2001, 16; Brandenburg 1984, 31–32; Pergola 1999, 196–197. Vergelijk bijvoorbeeld ook met Baruffa 1996, 24 en 26; De Santis 1997, 34; Fiocchi Nicolai 1998, 13; Fasola 1978, 107; Mancinelli 1999, 21; Pavia 2000a, 57; Rutgers 2000a, 59 en 113–114; Stevenson 1978, 11 en Testini 1966, 128–135.

⁵ Pergola 1999, 74; Fiocchi Nicolai 2000a, 303 en Fiocchi Nicolai 2001, 21.

⁶ Pace Pergola 1999, 62.

1.3 Het religieuze kader

In deze studie wordt het funeraire materiaal van twee religieuze groepen bestudeerd: enerzijds dat van de heidenen en anderzijds dat van de christenen. Door een vergelijking van het funeraire materiaal van beide groepen moet duidelijk worden of de catacomben een christelijke vinding zijn. Het moet evenwel benadrukt worden dat binnen het vooropgestelde chronologisch kader het christendom zich op verschillende wijzen manifesteerde. Naast het orthodoxe christendom waren er ook talrijke heterodoxe stromingen. Wegens het ontbreken van een duidelijke christelijke identiteit in deze periode en daarmee samenhangend een nog niet ontwikkelde typisch christelijke beeldtaal en epigrafie is het evenwel zeer onwaarschijnlijk om op basis van het archeologische en epigrafische materiaal een dergelijk onderscheid te maken.¹

1.4 Het dateringsprobleem en het religieus-identificatieprobleem

Bij het onderzoek van de pagane en de christelijke funeraire constructies zijn er twee specifieke problemen: ten eerste het dateringsprobleem en ten tweede het religieus-identificatieprobleem.

1.4.1 Het dateringsprobleem

Bij de dateringen voor het ontstaan van een funeraire constructie zoals die in de secundaire literatuur vermeld worden, moet worden aangetekend dat de dateringen vaak problematisch zijn. De problemen vloeien voort uit de toegepaste dateringstechnieken. Het is dan ook belangrijk ten allen tijde in het oog te houden met welke dateringstechnieken de onderzoeker de constructie heeft gedateerd. Ten einde enige duidelijkheid te scheppen in deze materie, volgt hier een kritisch overzicht van de belangrijkste dateringstechnieken. Op dit moment worden negen methoden gebruikt om een grafconstructie te dateren, maar een nadere analyse van deze methoden toont aan dat elke methode voor zich problematisch is.

De belangrijkste methode is de C14-datering. Deze methode is tot op heden de meest betrouwbare dateringstechniek. Het voordeel van de methode is dat ze overal kan aangewend worden waar organisch materiaal voorhanden is. De enige beperking is dat er een goed monster moet verzekerd zijn en dat de bekomen resultaten goed geïnterpreteerd dienen te worden.² Via de C14-datering zou het niet alleen mogelijk zijn een relatieve datering op te stellen in de christelijke catacomben van Rome, maar ook om tot een absolute datering te komen van het ontstaan van de vroegchristelijke en pagane grafmonumenten.

Niettemin het potentieel van deze dateringstechniek werd C14-datering tot op heden nog nooit toegepast op pagane of christelijke grafconstructies in Rome. Slechts éénmaal werd de C14-methode tot op heden toegepast in een funeraire context in Rome, namelijk in de joodse Villa Torlonia-catacombe. De resultaten van dit onderzoek toonden aan dat de algemeen aanvaarde datering voor de catacombe niet overeenstemde met de via de C14-methode bekomen datering.³ Willen we tot een doorbraak komen inzake de datering van de pagane en christelijke grafmonumenten, dan zouden allen constructies waar een goede staalname (van bijvoorbeeld houtskool, beenderen of schelpen) verzekerd is via de C14-datering moeten gedateerd worden.

¹ Février 1978, 211–274 maar vooral 253–255 en 273–274. Deze problematiek wordt uitgebreider hernomen op basis van de primaire bronnen in hoofdstuk 6.

² Aitken 1990, 56–119; Oberlin 1996, 243–250; Renfrew 1996, 132 en 138.

³ Rutgers 2002, 541–547; Rutgers 2005a, 339.

Ten tweede zijn er de inscripties. Inscripties vormen tot op heden één van de meest betrouwbare bronnen voor de datering van pagane en christelijke grafconstructies. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer bepaalde personen in een inscriptie worden vermeld. Via een historisch onderzoek kan de inscriptie dan aan een afgebakende tijdsperiode gekoppeld worden. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer vermeld wordt dat een bepaalde persoon een *libertus* van een bepaalde keizer was. Verder treft men soms zelfs de stichtingsdatum van een funeraire constructie op de inscriptie zelf aan. Dit is het geval bij inscripties waar de oprichting van een constructie gedateerd wordt met de vermelding van een consulaire datering. Anders is het gesteld met dateringen van inscripties op basis van de stijl en paleografie.¹ Bij dergelijke dateringen moet men rekening houden met relatief grote chronologische marges. Bij dateringen op basis van inscripties moet aan één grote voorwaarde voldaan zijn, wil men een constructie dateren met die inscripties. De inscripties moeten namelijk *in situ* bewaard zijn gebleven. Toch kan worden geconcludeerd dat ondanks de voorwaarde waaraan de inscripties moeten voldoen om aangewend te worden voor een datering, deze groep tot op heden de meest betrouwbare dateringen oplevert.

Ten derde is er de iconografie. Dateringen gebaseerd op de iconografie vormen tot op heden de tweede belangrijkste groep van datering van pagane en christelijke grafmonumenten. Een datering op basis van de iconografie kan toegepast worden op de sculptuur (urnen, reliëfs, sarcofagen en asaltaren), fresco's en mozaïeken. Het grootste probleem bij beide groepen is niet zozeer de mogelijkheid dat sculpturen, fresco's en mozaïeken pas in een latere fase dan de ontstaansfase van een constructie werden aangebracht, maar wel dat deze groepen vaak op basis van de stijl worden gedateerd. Dateringen op basis van stijl, en dit geldt zeker voor de fresco's in de catacomben, leiden echter niet tot zekere, absolute dateringen. In het recente onderzoek van de fresco's worden ook andere externe elementen zoals de topografie aangewend om tot een bevredigende datering van de fresco's te komen.² Ook mozaïeken kunnen ofwel via externe criteria zoals de

¹ Zie bijvoorbeeld Buonocore 1984 voor een grondige studie (historisch kader, soorten inscripties, paleografie, formuleringen, onomastiek, en dergelijke meer) van de inscripties aangetroffen in het hypogeum van de Saturnini. Voor voorbeelden van consulaire en inhoudelijk (bijvoorbeeld regeringsjaren) gedateerde inscripties zie: Walser 1988. Meer op de inhoudelijke informatie en fysische context waarin inscripties voorkomen, gericht is Sigismund Nielsen 1996.

² Voor een chronologische indeling van marmeren urnen uit Rome aan de hand van inscripties op de urnen, vondstomstandigheden of vergelijkende studies met gedateerde urnen zie: Sinn 1987, 17–51. Voor een chronologische indeling van portretreliëfs afkomstig uit Romeinse grafconstructies op basis van inscripties, materiaal, kapsel en stijlanalyse zie: Kockel 1993, 56–61. Voor een chronologische indeling van de reliëfs, architectonische grafdecoratie, asaltaren en urnen die tot 1963 in het Museo Gregoriano Profano Lateranense bewaard werden aan de hand van externe argumenten of decoratie zie: Sinn 1991, 19–132. Voor een historisch overzicht van de evolutie van Romeinse stucureliëfs vanaf de Hellenistische periode tot aan de overgang naar de laat-Antieke periode zie: Mielsch 1975. Voor de typologische evolutie van de oudste – historische – reliëfs tot de Anaglypha Traiani zie: Torelli 1982, 5–118. Voor het opstellen van een chronologie van sarcofagen op basis van de iconografie, portretten, ateliers en stijlvergelijkende studies zie: Koch 1982, 252–267. Ook vondstcontext en inscripties kunnen helpen bij het opstellen van een chronologie voor sarcofagen, zie: Stroszeck 1993, 195–204. Voorbeeld van de datering van de sarcofaag van Velletri op basis van iconografie en stijl zie: Andreae 1963, 15–26. De stilistische dateringen van fresco's werden voor het eerst beproefd door Wirth, zie Wirth 1934 en specifiek Wirth 1934, 1–22. Ook de Wit baseert zich alleen op stilistische criteria, zie: de Wit 1938. Met Kollwitz zien we een zekere kentering. Kollwitz baseert zich niet langer alleen op stilistische kenmerken, maar ook op de topografie, de iconografie en de structuur, organisatie en decoratieve patronen om fresco's te dateren, zie: Kollwitz 1969, 24–158. Voor kritiek op de stilistische en iconografische benaderingen zie: Reekmans 1973, 271–291 en Reekmans 1984a, 49. In Bisconti 1998 wijst Bisconti erop dat het aanwenden van fresco's wegens iconografische en stilistische problemen niet steeds tot betrouwbare en absolute dateringen leidt, zie: Bisconti 1998, 33–53. Een laatste grote poging om alle fresco's uit de catacomben te dateren (op basis van de topografie, iconografie, stijl en rekening houdende met andere externe elementen die de datering kunnen scherp stellen) werd ondernomen door Provoost, zie: Provoost 2000a. In Zimmermann 2002 worden belangrijke ensembles van

vondstcontext gedateerd worden ofwel via problematische interne criteria zoals de stijl.¹ Er kan worden geconcludeerd dat dateringen van iconografisch materiaal gebaseerd op de stijl vaak problematisch zijn. Wanneer echter rekening wordt gehouden met andere externe factoren, zijn de dateringen betrouwbaarder.

Ten vierde is er de architectuur. Dateringen op basis van de architectuur vormen de derde meest voorkomende groep van dateringen bij de pagane en christelijke grafconstructies. Problematisch, en zeker bij de columbaria, is dat er nog niet genoeg studies uitgevoerd zijn die de waarde van de architectuur als dateringsbasis bij funeraire constructies bewijst. Vaak kunnen geen harde bewijzen worden aangedragen en berusten er vele inzichten op vermoedens.² Dat dateringen die louter en alleen op architectonische kenmerken gebaseerd zijn vaak als onbetrouwbaar te beschouwen zijn, blijkt uit het volgende voorbeeld. Styger meende dat de typische twijgvorm die men aantreft op het tweede niveau van de Pamphilus-catacombe erop wees dat deze regio zeker na Constantijn was aangelegd. Nieuwe ontdekkingen en inzichten wijzen er volgens Fiocchi Nicolai en Pergola op dat de twijgstructuur zoals die in de Pamphilus-catacombe voorkomt, kan gedateerd worden tussen de tweede helft van de derde eeuw en het begin van de vierde eeuw.³ Er kan geconcludeerd worden dat dateringen op basis van de architectuur als basis vaak niet correct zijn.⁴

Ten vijfde kunnen dateringen van funeraire constructies ondersteund worden door een onderzoek van de toegepaste muurtechniek. Er werden reeds vele studies uitgevoerd in verband met de Romeinse muurtechniek. De opzet van deze studies is steeds een

fresco's uit de catacomben gedateerd op basis van externe, bijvoorbeeld topografische, elementen en via inhoudelijke elementen zoals stilistische kenmerken van *Werkstattgruppen* en schilders. Bij de fresco's kan tenslotte ook nog verwezen worden naar een chemische analyse die aantoonde of een fresco *a fresco* dan wel *a secco* (dit is respectievelijk op een natte of droge pleisterlaag werd aangebracht. Deze analyse kan eventueel duidelijk maken of bepaalde fresco's later zijn aangebracht op de droge ondergrond dan andere die op de natte ondergrond werden aangebracht. Maar meer dan een relatieve chronologie levert deze methode evenwel niet op. Vandaar dat hierop niet dieper wordt ingegaan bij de dateringsmethoden. Zie evenwel bijvoorbeeld Gabrielli 1999, 46–47.

¹ Johnson 1984, 315–320. Voor de geschiedenis van de wandmozaïeken zie: Sear 1977. Voor een typologische ontwikkeling van de mozaïeken zie: Fischer 1969, 477–490. Voor een stylistische evolutie in de mozaïeken zie: L'Orange 1966, 11–13 en Ovadia 1980. Voor de stilistische veranderingen (van plastisch naar vlak) en typologische veranderingen (van zwart-wit naar polychroom) bij de mozaïeken in de Keizertijd zie: L'Orange 1960, 12–18 en 39–45. Voor kritische bedenkingen inzake typologische en stylistische indelingen van mozaïeken zie respectievelijk: Dunbabin 1994–1995, 26–40 en Kiss 1994–1995, 293–295. Zie ook Guidobaldi 2001, 191–202 waarin gesteld wordt dat stijl en materiaal van vloerbekleding (en waarschijnlijk ook de arbeiders die de vloeren leggen) in grote mate lokaal gebonden zijn. Zie tenslotte ook nog Rinaldi 2005 waarin dateringen van mozaïeken opgesteld worden aan de hand van interne (bijvoorbeeld de grootte van de *tesserae* en de stijl) en externe (bijvoorbeeld de ruimtelijke context waarin het mozaïek voorkomt) argumenten.

² Von Hesberg 1988, 482; Voor een historische evolutie van de funeraire architectuur in het Romeinse Rijk zie: Arias 1959; specifiek over columbaria (zie het minimaal) zie: Arias 1959, 261 en 264; specifiek voor de periode van Caesar tot Claudius zie: Arias 1959, 242–264; specifiek voor de periode van Nero en de Flaviërs zie: Arias 1959, 325–334; specifiek voor de periode van Traianus tot Commodus zie: Arias 1959, 484–506; specifiek voor de periode van de Severi en de derde eeuw zie: Arias 1959, 563–567. Voor een overzicht van de Romeinse bouwkunst (hoofdzakelijk tempels en andere openbare gebouwen) vanaf de Republiek tot de laat-Antieke periode zie: Ward-Perkins 1977. Voor een typologische indeling van de grafmonumenten in het Suburbium van Rome zie: Eisner 1986, 164–187. Zie ook nog Pensabene 2001, 103–125 voor een studie over de architecturale veranderingen in de (civiele) bouwwerken in de periode rond Constantijn. In het verlengde hiervan kan ook nog verwezen worden naar Bertelli 2001, 151–157 waarin gesteld wordt dat ook het gebruikmaken van een bepaalde soort tuf voor architectonische elementen een dateringskader kan scheppen.

³ Fiocchi Nicolai 1998, 124–125; Fiocchi Nicolai 2000b, 350; Pergola 1999, 112; Styger 1933, 229–234.

⁴ In Eisner 1986, 200 gaat Eisner er evenwel vanuit dat de stilistische benadering van de architectuur om tot een datering te komen voorrang heeft op alle andere dateringstechnieken (inscripties, bouwtechnieken, bouwmaterialen). Zoals hierboven echter reeds opgegeven, zijn dateringen op basis van stijl vaak problematisch.

chronologisch kader te scheppen binnen dewelke een bepaalde muurtechniek werd aangewend.¹

Een dergelijke benadering blijkt echter problematisch te zijn omdat uit onderzoek van Von Hesberg blijkt dat er geen vast, algemeen geldend chronologisch schema kan opgesteld worden van de muurtechnieken. Op overtuigende wijze weet Von Hesberg namelijk aan te tonen dat zowel geografische als chronologische factoren een algemeen geldig schema in de weg staan. Vandaar dat men de muurtechniek niet als een chronologisch geïsoleerd gegeven mag beschouwen: kennis en kunde van de ambachtslui en bouwtechnische oplossingen voor specifieke problemen verschillen per regio.²

Met deze kritieken die Von Hesberg inbracht tegen strakke chronologische periodes zoals ze in de publicaties worden opgesteld, wordt duidelijk dat door het inpassen van ongedateerde constructies in dergelijke schemata een “vals” gesloten beeld ontstaat. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk bij het in *opus reticulatum* opgetrokken mausoleum D in het Vaticaan. Volgens het overzicht van Coarelli werd *opus reticulatum* alleen aangewend vanaf 100 v.Chr. tot en met de Julisch-Claudische dynastie.³ Zowel de architectuur als de fresco's laten evenwel een datering voor dit mausoleum toe in de periode van Hadrianus.⁴

Anticiperend op de studie van de columbaria, werd mij echter wel duidelijk dat de aangewende muurtechniek toch een zekere indicatie kan zijn voor de datering. Bij mijn studie van de columbaria kwam naar voren dat *opus reticulatum* aanvankelijk de enige toegepaste muurtechniek was, terwijl vanaf het begin van de tweede eeuw het aanwenden van *opus vittatum* steeg ten nadele van het *opus reticulatum*. Rekening houdende met de naar mijn mening terechte en goed beargumenteerde kritieken van Von Hesberg op het gebruiken van muurtechnieken als criteria voor dateringen, kom ik tot de conclusie dat muurtechnieken binnen éénzelfde klein geografisch gebied en binnen dezelfde klasse van monumenten, respectievelijk is dit Rome en specifiek bij de columbaria, wel degelijk een indicatie kunnen bieden voor de datering.

Ten zesde zijn er de baksteenstempels. Dateringen op basis van baksteenstempels dienen echter met de nodige kritische zin geïnterpreteerd te worden. De baksteenstempel op zich kan evenwel goed gedateerd worden, maar de vraag is of deze datering ook geldt voor de constructie waarin de baksteen(stempel) werd ingebouwd. Dergelijke stempels kunnen vaak alleen maar een *terminus post quem* datering toelaten wanneer zeker is dat de bakstenen met de stempel erop in latere tijden hergebruikt zijn als vulmateriaal.⁵ Natuurlijk zijn er ook situaties mogelijk waarin baksteenstempels in principe wel een goede datering kunnen

¹ Zie bijvoorbeeld Roberto 1981 (bepert overzicht van de verschillende bouwtechnieken met weergave van de karakteristieken, voorbeelden van constructies in die techniek en periode van aanwenden van die techniek); Blake 1968 (chronologisch overzicht van de gebruikte bouwtechnieken en -materialen in Italië in de Oudheid) specifiek over columbaria: Blake 1968, 61, 262–264, 272–274 en 293–294; en tenslotte Lugli 1957 (zeer gedetailleerd overzicht van de aangewende muurtechnieken in een chronologisch overzicht) Een voorbeeld van een dergelijke chronologische indeling wordt weergegeven in Coarelli 1975, 340: *opus quadratum* (eind zevende – begin zesde eeuw v.C.); *opus incertum* (vanaf begin tweede eeuw v.C.); *opus quasi reticulatum* (vanaf eerste kwart eerste eeuw v.C.); *opus reticulatum* (vanaf 100 v.C. tot en met de Julisch-Claudische dynastie); *opus mixtum* (komt reeds voor in de Republiek; vele attestaties onder de Flavii en Antoninus Pius); *opus latericium/testaceum* (vanaf einde Republiek); *opus vittatum/opera listata* (vanaf begin vierde eeuw n.Chr.; typisch voor periode van Maxentius en Constantijn). Zie tenslotte ook nog Cecchelli 2001, 11–101 voor de geschiedenis van het onderzoek van de muurtechnieken en dateringscriteria op basis van de muurtechnieken tussen de vierde en zevende eeuw n.Chr. (tevens voorzien van een uitgebreide bibliografie).

² Von Hesberg 1988, 476–477 en 479–480.

³ Coarelli 1975, 340.

⁴ Mielsch 1986, 64.

⁵ Pace Von Hesberg 1988, 482–483.

leveren. Bijvoorbeeld wanneer een baksteen met baksteenstempel deel uit maakt van een vaste constructie. Anders gesteld is het natuurlijk wanneer de baksteen pas in latere verbouwingen werd aangewend. Men kan dus concluderen dat de waarde van baksteenstempels als dateringsmogelijkheid afhankelijk is van de specifieke toestand van het te dateren monument en de plaatsing van de baksteen zelf in het monument.¹

Ten zevende kan een datering ook gebaseerd zijn op de dikte van de voegen tussen de bakstenen. In de in deze studie bestudeerde funeraire constructies speelt de dikte van de voegen echter geen determinerende rol voor de datering. Voor dateringen op basis van de dikte van de voegen dienen echter dezelfde opmerkingen als voor de muurtechniek in aanmerking genomen worden: geografische verschillen, kunde en kennis van de ambachtslui en welbepaalde oplossingen voor specifieke problemen staan het niet toe om algemeen geldige schema op te stellen.² Men kan concluderen dat deze techniek slechts met de nodige voorzichtigheid bevredigende dateringen zal leveren.

Ten achtste zijn er de munten. Het is evenwel zo dat munten alleen een *terminus post quem* datering zullen opleveren. Munten kunnen namelijk pas na een, eventueel lange, chronologische periode na het slaan ervan in een archeologische context zoals de mortelafsluiting van een *loculus* terecht komen. Volgens Guyon is het eventueel mogelijk dat indien een groot aantal dezelfde munten in een in ruimte beperkte context voorkomen, het ogenblik van het slaan van de munten niet ver verwijderd ligt van het ogenblik waarop de munten in hun archeologische context, hier opnieuw de mortelafsluiting van een *loculus*, terecht kwamen.³ Dergelijke opvattingen zijn echter nog steeds teveel afhankelijk van veronderstellingen en niet gebaseerd op bewijzen.

Tenslotte kunnen ook ceramiek en in het bijzonder olielampen bijdragen tot de datering van een constructie. Er dient op gewezen te worden dat deze methode slechts heel uitzonderlijk werd toegepast bij de bestudeerde pagane en christelijke grafconstructies. De voorwaarde voor een datering op basis van ceramiek is dat het te dateren object zich *in situ* moet bevinden. Maar ook hier gebeurt de datering van de objecten hoofdzakelijk op basis van de stijl en de typologie. In ideale omstandigheden kan de typologie opgebouwd worden op basis van in stratigrafische goed dateerbare lagen aangetroffen ceramiek. Volgens Provoost heeft de typologische benadering van de olielampen, ondanks haar gebreken, toch kans op slagen indien bij het onderzoek naast de eigenlijke vorm ook rekening wordt gehouden met

¹ Voor een overzicht van de studies over baksteenstempels vanaf de zeventiende eeuw tot op heden zie: Bloch 1968, 3–25. Voor de vorm, letters, interpunctie, materiaal van de stempel en de *figlinae* zie: Dressel 1966, 1–11. Voor publicaties van baksteenstempel-collecties van Rome zie bijvoorbeeld: Väänänen 1973, 171–198. Voor een overzicht van de vormgeschiedenis, kleur, grootte en dergelijke meer van baksteenstempels zie Lugli 1968, 553–573; specifiek voor criteria waaraan voldaan moet zijn om via baksteenstempels te dateren zie Lugli 1968, 569–571: 1. samenstelling, kleur en dikte van de bakstenen moeten gelijk zijn voor de gehele constructie; 2. herkenning van de originele bakstenen op basis van formaat, herkomst, mengsel; 3. tegels met een baksteenstempel moeten tot de originele constructie behoren; 4. aandacht voor later aangewende gestempelde bakstenen: datering van de baksteenstempel aan de hand van Bloch 1968 en Dressel 1966 is niet gelijk aan de datering van de constructie zelf; 5. terwijl de dikte van de bakstenen afneemt naar jongere periodes, zal de dikte van de voegen vanaf de periode van Septimus Severus toenemen; 6. de kleur van de tegels is een indicatie voor de ouderdom ervan: bijvoorbeeld onder Nero rood, maar licht geel onder Domitianus en Traianus. Voor dateringscriteria op basis van baksteenstempels zie verder ook nog Filippi 1991, 73–99; Steinby 1974–1975, 7–132; Steinby 1977–1978 (consulair gedateerde baksteenstempels); Steinby 2001, 127–150 en Helen 1975, 10–11. In het verlengde van de baksteenstempels moet ook verwezen worden naar stempels die aangebracht zijn in de verse mortel van afsluitingen van *loculi* in de catacomben of op loden hechtingen van stukken steen van sarcophagen. Op basis van een vergelijking van de vorm van deze stempels met deze van de baksteenstempels kan volgens Ferrua 1986 een datering opgesteld worden voor deze stempels.

² Hesberg 1988, 481; Zie ook bij baksteentechniek in Roberto 1981 en Lugli 1968, 570.

³ Guyon 1987a, 124–125; Guyon 1987b, 94.

bijvoorbeeld de kleisoort, de aardewerktechniek, de versiering, eventuele figuratieve versieringen en stempels.¹ Men kan dus concluderen dat indien het object zich *in situ* bevindt en de datering niet louter gebaseerd is op de stijl, dateringen van ceramiek en olielampen een tamelijk betrouwbare datering opleveren.

Uit dit kritische overzicht wordt duidelijk dat de toegepaste dateringstechnieken vaak problematisch zijn. In het kader van deze dissertatie is het evenwel niet mogelijk de dateringen over te doen. Wel worden de in secundaire literatuur opgegeven dateringen zo kritisch mogelijk aangewend. Hierbij moet rekening gehouden worden met marges.

1.4.2 Het religieus-identificatieprobleem

De religieuze identiteit van de gebruikers van een grafconstructie kan op vier manieren worden vastgesteld. Een nadere analyse van de methoden toont echter aan dat deze problematisch zijn.

De belangrijkste manier om de religieuze identiteit te achterhalen is via de inscripties die aangetroffen worden in de grafmonumenten.² Er stelt zich echter een probleem wanneer pagane inscripties, zoals inscripties gewijd aan de *Dis Manibus*, in christelijke graven terecht zijn gekomen. Hieruit volgt niet meteen dat ook heidenen tussen christenen werden bijgezet. Men moet hiervoor zeker zijn dat de inscripties zich nog *in situ* bevinden.

Ten tweede is er de iconografie van de fresco's en de sculpturen.³ Maar ook op basis van de iconografie is er niet steeds een duidelijke scheidingslijn omdat de christenen heidense iconografische motieven gebruikten. Afbeeldingen van een herder en afbeeldingen van bloemen en dieren komen zowel in pagane als in christelijke hypogea voor.⁴

Ten derde zijn er de architectonische kenmerken van de constructies.⁵ Hierbij aansluitend is er ook nog de typologie van de graven.⁶ Maar ook deze twee manieren stellen de religieuze identificatie voor problemen. Bij de hypogea dient er namelijk een onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds de pagane en christelijke begraafplaatsen en anderzijds de zogenaamd neutrale hypogea. De christelijke hypogea (en de vroegste catacombenregio's) dragen volgens Brandenburg en Fiocchi Nicolai een ander karakter dan de pagane "gesloten" hypogea. Zo schijnen ze dikwijls onafhankelijk te zijn van bovengrondse grafgebouwen. De trap die start vanuit een bovengrondse necropool voert diep in de ondergrond tot de gepaste tuflaag bereikt is. In die laag wordt dan een constructie met grote omvang uitgebouwd

¹ Voor voorbeelden van typologische overzichten van in Italië en in de catacomben aangetroffen olielampen, en een uitgebreid overzicht van de hierboven geschetste problematiek, zie: Provoost 1970, 17–55; Provoost 1976, 5–39 en 550–586; Provoost 1992 en Provoost 2000c, 42–56.

² Zoals bijvoorbeeld in Ferrua 1963, 185.

³ Zoals bijvoorbeeld in Andreae 1963, 95, 111 en 113; Reekmans 1986a, 31–32.

⁴ Voor de beïnvloeding tussen pagane en christelijke kunst zie: Finney 1994, 108–115; Elsner 1995, 1–2 en Elsner 1998, 744–748 (rond syncretisme). Specifiek rond de herderfiguren zie: Finney 1994, 116–132; Klauser 1958, 32; Provoost 2004, 1–36; Schumacher 1977.

⁵ Zoals bijvoorbeeld in Fasola 1978, 118.

⁶ Zoals bijvoorbeeld in Ferrua 1963, 185. Zie verder ook nog Pilet 1996, 251–255; Boissavit-Camus 1996 257–269 en Colardelle 1996, 271–303 waarin telkens wordt gesteld dat naast de typologie van de graven ook nog dient gezocht te worden naar andere interne (bijvoorbeeld de grafgiften) en externe (bijvoorbeeld de stratigrafie en de primaire bronnen) argumenten om tot een sluitende datering te kunnen komen. Zie tevens Fiocchi Nicolai 1982a in verband met de graftypologie van de "Ad Vicesimum"-begravingen. De *a mensa*-graven en grote *loculi* die in de op meer dan 30 kilometer buiten Rome gelegen begraafplaats werden aangetroffen wijzen niet *ipso facto* zoals in de catacomben van Rome op een hoge ouderdom (hier namelijk in het begin van de vierde eeuw n.Chr.). Hoe meer perifeer een begraafplaats ten opzichte van Rome gelegen is, hoe later de graftypologie zich namelijk zal ontwikkelen zoals in Rome zelf.

volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Dergelijke hypogea worden aangeduid met de term “open” hypogea en dit in tegenstelling tot de kleinere pagane “gesloten” hypogea die niet voorzien zijn voor verdere uitbreidingen.¹ In de neutrale hypogea ontbreken de twee belangrijkste manieren, namelijk de inscripties en de fresco’s, om tot een religieuze identificatie te komen. Maar ook de architectonische kenmerken en de graftypologie leveren vaak geen argumenten op voor een religieuze identificatie. Bepaalde hypogea zijn namelijk in waterkanalen ingebouwd zodat de architectuur van de hypogea niet kan vergeleken worden met de vooropgestelde “typische” pagane of christelijke architectuur.

Naast deze problemen die een religieuze toewijzing bemoeilijken, spelen er volgens Pergola ook vaak psychologische barrières mee in de religieuze toewijzing: kernen met vijftig of meer bijzettingen, worden bijna “automatisch” als christelijk bestempeld omdat men er vanuit gaat dat gemeenschappelijke begraafplaatsen steeds christelijk “moeten” zijn.² Een ander specifiek voorbeeld van een psychologische barrière treffen we aan bij het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe. Styger meende namelijk dat het hypogeum zeker christelijk was omdat volgens hem pagane hypogea nooit deel konden uitmaken van een christelijke catacombe. Maar ook de hierboven aangehaalde manieren om tot een religieuze identificatie te komen, zijn in het geval van het hypogeum van de sarcofagen problematisch: Fasola wijst erop dat de architectuur van het zogenaamde hypogeum niet overeenstemt met de architectuur van de oudste christelijke begraafplaatsen. De afwezigheid van zeker christelijke elementen is volgens Reekmans nog een extra bewijs voor het pagane statuut van de constructie. Recent onderzoek door Pergola heeft echter duidelijk gemaakt dat er van een hypogeum geen sprake is. Het zogenaamde hypogeum is een door aanpassingswerken getransformeerd stuk van een gang van de Domitilla-catacombe.³

Naar mijn mening kan alleen een systematisch onderzoek van de begraafplaatsen tot bevredigende conclusies leiden. Een studie van alleen de iconografie of architectuur leidt namelijk niet tot een bevredigend resultaat. Vandaar moeten de constructies in al hun aspecten bestudeerd worden: inscripties, fresco’s, sculpturen, architectuur, graftypologie en aantal bijzettingen. Wanneer een dergelijke studie voor alle begraafplaatsen is uitgevoerd, is het mogelijk de “patronen” die uit de studie naar voren komen met elkaar te vergelijken. Op basis van overeenkomsten tussen de patronen kan men tot een betrouwbare religieuze identificatie komen.

Omdat de vier hierboven vermelde manieren om tot een religieuze identificatie te komen vaak problematisch blijken, geef ik bij de hieronder geanalyseerde hypogea steeds aan op basis van welke vondsten een identificatie als heidens, neutraal of christelijk heeft plaatsgevonden.

2. Inleiding

In dit hoofdstuk worden de pagane grafconstructies die ontstaan zijn vanaf de tijd van Augustus tot rond 300 n.Chr. bestudeerd. Tot deze pagane grafconstructies behoren de columbaria, de mausolea en de hypogea. Onder columbaria worden bovengrondse, half ondergrondse en volledig ondergrondse constructies verstaan. In deze constructies kwamen alleen crematie-bijzettingen voor. Onder mausolea worden bovengrondse constructies verstaan waarin zowel crematie-bijzettingen als inhumatiebijzettingen plaats vonden. Deze

¹ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 1997, 123; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

² Pergola 1998, 61.

³ Fasola 1978, 118; Pergola 1994, 439–450; Reekmans 1986a, 29–30; Styger 1928, 128–130.

constructies vormen het overgangstype tussen de columbaria en de hypogea. Onder hypogea worden ondergrondse constructies verstaan waarin alleen inhumatiebijzettingen plaats vonden.

2.1 Redenen voor een studie van de columbaria, mausolea en hypogea in het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

De reden waarom dit hoofdstuk begint met de columbaria is tweeledig: ten eerste vanuit de vaststelling dat in de literatuur een verband wordt gelegd tussen de columbaria en de catacomben en ten tweede dat er nog nooit een studie werd gemaakt van alle bekende columbaria.

De eerste reden volgt uit de vaststelling dat Brandenburg, Pergola en Morris een link zien tussen de columbaria en de christelijke begraafplaatsen. Brandenburg meent dat men zowel in columbaria als in christelijke hypogea een zo intensief mogelijk gebruik gemaakt heeft van de beschikbare ruimte om een zo groot mogelijk aantal bijzettingen in die ruimte te kunnen doorvoeren. Pergola bevestigt deze uitspraak door te stellen dat in christelijke hypogea het aantal bijzettingen overeenstemt met het aantal bijzettingen in de grote columbaria. Terwijl Morris overeenkomsten ziet inzake de organisatie tussen de *cubicula* voor geprivilegeerde bijzettingen in de catacomben en de grote pronknissen (eveneens voor geprivilegeerde bijzettingen) in de columbaria. Volgens Morris kunnen de catacomben op basis van deze vaststelling zelfs géén christelijke vinding genoemd worden.¹ Hierdoor wordt het idee gewekt dat de columbaria een rechtstreekse invloed hadden op het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben. De tweede reden om dit hoofdstuk te starten met de columbaria is dat columbaria tot op heden nog nooit op een intensieve wijze als één monumentengroep werden bestudeerd. De analyse van de columbaria gebeurt vaak alleen op basis van steeds dezelfde stereotype voorbeelden. Het is dus onmogelijk de invloed, bijvoorbeeld op architectonisch gebied of op conceptueel vlak, van de columbaria op de catacomben in te schatten.² Slechts een studie van alle tot nu toe bekende columbaria maakt het mogelijk de geloofwaardigheid van de uitspraken van Brandenburg en Pergola te testen.

In dit hoofdstuk worden verder ook mausolea opgenomen. De reden hiervoor is dat deze grafconstructies de architectonische overgang vormen tussen columbaria en hypogea enerzijds en de overgang van crematie naar inhumatie documenteren. Een bijzondere nadruk zal daarbij vallen op de necropool in het Vaticaan. De redenen voor de keuze voor deze necropool zijn ten eerste dat de necropool vanaf haar ontstaan tot de opgave ervan kunnen volgen, ten tweede dat de necropool door haar ligging door de bewoners van de stad Rome zelf gebruikt werd, ten derde dat er in de pagane necropool tijdens een latere fase, namelijk rond 250 n.Chr., een christelijke aanwezigheid was en ten vierde dat deze begraafplaats goed bewaard is gebleven en dus veel informatie kan opleveren.³

De reden waarom tenslotte ook de pagane hypogea in dit onderzoek zijn opgenomen, is dat Brandenburg, Fasola en Fiocchi Nicolai menen dat er grote verschillen bestaan tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea.⁴ Tot op heden is er evenwel nog nooit een studie uitgevoerd over alle pagane hypogea. Vaak beperkt men zich tot steeds dezelfde

¹ Brandenburg 1984, 13–14; Morris 1992, 61; Pergola 1983, 207.

² Zie bijvoorbeeld Caldelii 1999; Von Hesberg 1988; Von Hesberg 1992.

³ Apollonj Ghetti 1951, 27 en 42; Basso 1986, 3–4 en 55; Walsh 1984, 33–35.

⁴ Brandenburg 1984, 45; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

stereotiepe voorbeelden.¹ Pas wanneer men een algemeen beeld heeft van de pagane hypogea, kan men overgaan tot een vergelijking van de patronen van de pagane hypogea met de patronen van de christelijke hypogea. Uit deze vergelijking zal duidelijk worden of er bij de christelijke hypogea sprake is van een ander concept en organisatievorm dan bij de pagane hypogea en of de catacomben die ontstaan zijn uit de christelijke hypogea enig conceptueel verband hebben met de pagane hypogea.

2.2 Opzet van de studie van de columbaria, mausolea en hypogea

De bedoeling van dit hoofdstuk is vierledig: ten eerste worden per columbarium, mausoleum en hypogeum gegevens verzameld; ten tweede worden op basis van deze gegevens overzichten opgesteld die het mogelijk maken een algemeen beeld te schetsen van de columbaria, de mausolea en de hypogea; ten derde worden de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea onderling met elkaar vergeleken en ten vierde wordt kort nagegaan of er perspectieven zijn die de link tussen columbaria en catacomben mogelijk maken.

In een eerste onderdeel worden via de secundaire literatuur per columbarium, mausoleum en hypogeum alle nodige gegevens verzameld. Het is de bedoeling per constructie gegevens te verzamelen over de architectuur, de grafttypologie, de decoratie en het statuut. Een dergelijk onderzoek op basis van de archeologische gegevens is tot op heden nog nooit uitgevoerd.

In het tweede onderdeel wordt nagegaan of er op basis van de verzamelde gegevens patronen naar voren komen. Het valt te verwachten dat deze patronen de typische kenmerken van de columbaria, mausolea en hypogea zullen weergeven.

In het derde onderdeel worden de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea onderling met elkaar vergeleken. Men kan verwachten dat de patronen van de columbaria, de mausolea en de hypogea een bepaalde evolutie zullen weergeven. Deze evolutie zal zich niet alleen op het architectonische vlak en de begrafenisritus uiten, maar zal ook duidelijkheid scheppen aangaande het concept waarmee de columbaria, de mausolea en de hypogea werden opgericht.

In het vierde onderdeel tenslotte zal op basis van de patronen van de columbaria enerzijds en de evolutie van het, veranderende, concept waarmee columbaria, mausolea en hypogea werden opgericht, reeds een eerste conclusie kunnen getrokken worden over de mogelijke conceptuele link tussen de columbaria en de catacomben.

3. Studie van de columbaria

Het doel van deze studie van de columbaria is het in kaart brengen van de chronologische evolutie bij de columbaria van Rome. Tot op heden is dit bij de columbaria nog nooit gebeurd. De aspecten die hier van belang zijn kunnen in vier grote groepen worden ingedeeld. Ten eerste de structurele elementen, namelijk de boven- of ondergrondse plaatsing, de toegepaste muurtechniek, het voorkomen van een trap, de plaatsing van de nissen, de verschillende grafttypes, de vloerbekleding en het gewelf, ten tweede de decoratieve

¹ Reekmans was dan wel de eerste onderzoeker die de hypogea als één monumentengroep bestudeerde, maar de gegevens voor zowel de pagane als de christelijke hypogea zijn te minimaal om tot een sluitende vergelijking te kunnen komen. Zie: Reekmans 1986a.

elementen namelijk fresco's, stuc, reliëfs en sculpturen, ten derde het voorkomen van inscripties en tenslotte de datering en de basis waarop die datering opgesteld werd. Het zal echter allerminst volstaan om de columbaria te beschrijven. Veeleer moeten deze aspecten verder geanalyseerd en verwerkt worden. Op deze wijze zal op basis van de gegevens getracht worden een typologische en chronologische lijn te ontwaren in de funeraire gebruiken.

3.1 Columbarium in het park van de Villa Borghese

Dit columbarium is gelegen nabij de Porta Pinciana in het park van de Villa Borghese.¹ Het tegenwoordig tot drie meter hoog bewaarde bakstenen monument maakte deel uit van een uitgestrekte necropool tussen de Porta Pinciana en de via Salaria. Rond 1900 werden in deze zone vele funeraire constructies ontdekt die echter zonder uitzondering vernietigd werden. Slechts weinig monumenten werden op een wetenschappelijk verantwoorde manier gepubliceerd.² Het hier besproken columbarium wordt alleen in de Carta Archeologica di Roma aangeduid als een columbarium uit de tweede eeuw n.Chr. Alle verdere informatie en beschrijving ontbreken.³

Het columbarium (3,65m bij 4,20m binnenafmeting; 5,95m bij 5,50m buitenafmeting) was ingeplant langs een dwarsstraat die als een ontsluitingsweg van de necropool functioneerde. Later werden andere constructies tegen het columbarium aangebouwd. Tegenwoordig zijn alleen de oostelijke en zuidelijke muren bewaard. Het geheel is in een zeer bouwvallige toestand.⁴ De buitenmuren bestaan uit driehoekige en trapezoidale bakstenen.⁵ De bakstenen zijn verankerd in een betonkern. De voegen tussen de bakstenen zijn zeer dun. De façade en de zijwanden die in elkaar verankerd zijn, zijn opgetrokken uit verschillende baksteensoorten.⁶ De façade droeg waarschijnlijk in oorsprong een fronton.⁷ De dorpel van de toegangsdeur lag hoger dan het loopniveau binnenin het columbarium. Via een vrijstaande trap met drie treden kon men vervolgens afdalen in het columbarium.⁸ Het columbarium had binnen waarschijnlijk een tongewelf.⁹ De muren waren in ieder geval dik genoeg om een tongewelf te ondersteunen. De optie van een open dak kan in ieder geval uitgesloten worden daar men in dit geval problemen had met de afwatering.¹⁰ Over de vloerbekleding werd niets gepubliceerd. Ook bij een eigen onderzoek *in situ* kon niets meer gezien worden van het oorspronkelijke loopoppervlak binnenin het columbarium aangezien het columbarium schijnbaar met aarde is opgevuld tot op het huidige loopniveau van het park van de Villa Borghese.

In de wanden waren halfcirkelvormige nissen voor telkens twee urnen voorzien. In de achterwand waren vier rijen van drie nissen en in de oostwand twee rijen van drie nissen. In de westelijke wand zien we nog resten van een rij van vier nissen; in de toegangswand zijn nog twee nissen aanwezig die de deur flankeren. In de oostelijke wand waren boven de rijen van nissen voor urnen nog drie grote nissen aangebracht.¹¹ Waarschijnlijk was dit ook het geval voor de westelijke wand.¹² De nissen voor urnen zijn twee breed en één voet hoog (dit is ongeveer 29,5cm). De grote centrale nissen waren vier voet hoog.¹³ De nissen voor urnen hebben een halfcirkelvormig plattegrond en zijn overspannen door een schelpvormig gewelf. Deze nissen werden uitgevoerd in *opus caementicium*.¹⁴ Op basis van de bovenstaande gegevens kan men het totale aantal bijzettingen berekenen op 52.

De wanden binnenin het columbarium waren voorzien van een bepleistering. Verdere aanwijzingen van decoratie ontbreken.¹⁵ Over inscripties wordt geen melding gemaakt in de publicatie.

¹ Zie Von Hesberg 1988, 468 e.v. voor de figuren.

² Von Hesberg 1988, 465.

³ Von Hesberg 1988, 465–466.

⁴ Von Hesberg 1988, 466–467.

⁵ Von Hesberg 1988, 467.

⁶ Von Hesberg 1988, 480.

⁷ Von Hesberg 1988, 472.

⁸ Von Hesberg 1988, 469 en 473.

⁹ Von Hesberg 1988, 468.

¹⁰ Von Hesberg 1988, 472.

¹¹ Von Hesberg 1988, 469.

¹² Von Hesberg 1988, 475.

¹³ Von Hesberg 1988, 469 en 472.

¹⁴ Von Hesberg 1988, 482.

¹⁵ Von Hesberg 1988, 467 en 472.

Op basis van de vrijstaande trap, het lager gelegen looppniveau binnen het columbarium en de plaatsing van de nissen kan dit columbarium volgens Von Hesberg gedateerd worden ten tijde Augustus.¹ In het columbarium werd een baksteenstempel aangetroffen uit de *figlinae* van L. Sestius, die *consul sufficio* (dit is de hoogste magistraat buiten Rome) was in 23 v.Chr.² De baksteenstempel lijkt een dergelijke datering te ondersteunen. De baksteenstempel is aangetroffen op een stuk baksteen dat afgeslagen werd van de baksteen die in het muurverband geplaatst werd. Bakstenen werden diagonaal in twee gehakt waarbij de breukkant naar buiten werd geplaatst. Vaak worden ook de twee hoeken aan de breukzijde recht afgeslagen teneinde een betere aaneensluiting van de bekisting te bekomen. Daar deze baksteenstempel op een afslag stond die als vulling gebruikt werd, is het bijna niet mogelijk te veronderstellen dat de baksteen pas in een latere periode hergebruikt werd.³

3.2 De drie columbaria van de Statilii

Deze columbaria zijn gelegen in de necropool tussen het *nymphaeum* in de tuin van de Licinii en de Porta Maggiore.⁴ De necropool in de Horti Liciniane bevatte een groot aantal grafconstructies waaronder ook en onbekend aantal columbaria uit de laatste eeuw van de Republiek en uit de Augusteïsche periode. De begraafplaats zelf was onder een vier tot acht meter dikke laag aarde begraven. De graven zelf werden echter intact teruggevonden. Dit schijnt erop te wijzen dat de ambachtslieden de graven zelf niet wilden vernietigen ondanks het feit dat ze onder een dikke laag aarde werden begraven. In 1871 (of 1875) werden op een oppervlakte van honderd voet op honderd voet vijf columbaria ontdekt die 204 inscripties, 200 lampen, 2 marmeren en 40 terracotta sarcofagen, 195 munten, 150 parfumrecipiënten, 200 terracotta *balsamaria* en enkele gouden ringen en oorkingen bevatten.⁵ Bij het columbarium van de Statilii werden in 1877 nog twee nieuwe kamers ontdekt.⁶

Boven de toegangsdeur van het grootste columbarium was een inscriptie aangebracht die het columbarium toeschreef aan de *familia T. Statili Tauri*.⁷ Statilius Taurus was consul onder Augustus in 11 n.Chr.⁸ De goed bewaarde constructie bestond uit een ondergrondse grafkamer, die ongeveer 10m bij 8m groot was, en een bovengrondse ruimte (met waarschijnlijk eenzelfde oppervlak).⁹ Deze twee ruimtes waren niet met elkaar verbonden en hadden dus elk een eigen toegang.¹⁰ De ondergrondse ruimte was toegankelijk via een trap. Toch is het op basis van de opgravingsverslagen niet duidelijk waar de toegangen tot het ondergrondse en bovengrondse deel van het columbarium gelegen waren.¹¹ De bijna vierhoekige ondergrondse ruimte had een oppervlak van ongeveer 80 m² en bestond uit een galerij rondom een centrale grafkamer. De bovengrondse constructie bestond uit verschillende kamers. Over de gewelfvorm en de vloerbekleding werd niets gepubliceerd.

In de wanden van de ondergrondse galerij waren drie rijen nissen voor urnen voorzien. De wanden van de ondergrondse centrale grafkamer en van de bovengrondse ruimtes waren voorzien van vijf rijen nissen. In totaal waren er 700 nissen aangebracht die plaats boden voor 1400 bijzettingen.¹² Het columbarium werd in een tweede fase gebruikt voor inhumatie-graven. Reeds toen de vloer onder een meter dikke afvallaag lag, werden terracotta sarcofagen op deze “nieuwe vloer” geplaatst of werden de lichamen in de afvallaag begraven.¹³

Op een later tijdstip werden nog twee tegen het columbarium aangebouwde constructies ontdekt. De twee bijgebouwen hebben samen een binnenafmeting van 5m bij 11,5m en een buitenafmeting van 6m bij 12,5m.¹⁴ Het onderste deel van de muren van het eerste bijgebouwde columbarium was opgetrokken in *opus reticulatum*, dat in de eerste eeuw gedateerd wordt, het bovenste deel van de muren daarentegen bestaat uit slordig baksteenwerk dat wordt gedateerd in de derde of vierde eeuw. In de noord-oostelijke hoek van de kamer

¹ Von Hesberg 1988, 475.

² Von Hesberg 1988, 482.

³ Von Hesberg 1988, 484.

⁴ Nash 1962, 359.

⁵ Caldelli 1999, 18; Lanciani 1979, 403–404.

⁶ Caldelli 1999, 18.

⁷ Nash 1962, 359.

⁸ Caldelli 1999, 55; Coarelli 1985, 228.

⁹ Berekening op basis van de figuur Caldelli 1999, 87.

¹⁰ Steinby 1993–2003 (4), 299.

¹¹ Caldelli 1999, 18–19.

¹² Caldelli 1999, 18–19.

¹³ Lanciani 1979, 333.

¹⁴ Berekening op basis van de figuur Caldelli 1999, 87.

zijn resten teruggevonden van een *aedicula* in baksteenwerk met mozaïekversiering.¹ Van het tweede bijgebouw weten we alleen maar dat er sporen zijn teruggevonden van vier interne structuren, waarschijnlijk betreft het ook hier *aediculae*.² In deze beide constructies waren een vijftigtal begraafplaatsen voorzien. Ook in de vloer, en dit in tegenstelling tot het oudere columbarium, werden urnen bijgezet. Men wilde schijnbaar op een meer doorgedreven manier de ruimte benutten.³

In het oudste columbarium werden 381 inscripties teruggevonden.⁴ Daarnaast werden ook meer dan 70 olielampen, terracotta voorwerpen zoals vazen, beelden en urnen, glazen recipiënten, voorwerpen in been zoals knopen, talrijke spijkers en sleutels en tenslotte ook nog drie portretten in travertijn teruggevonden. In de twee bijgebouwen werden nog eens 26 en 20 inscripties aangetroffen, naast bijvoorbeeld olielampen, terracotta amforen, vaatwerk, veertig munten en glazen recipiënten.⁵

Zoals gezegd was er in het hoofdcolumbarium plaats voorzien voor ongeveer 1400 bijzettingen voor *liberti* en slaven.⁶ We treffen in de inscripties van de graven bijna alle beroepen van een uitgebreid corps van slaven aan.⁷ Op de inscripties komen bijvoorbeeld afbeeldingen voor van een naald, van een mes, van een meetinstrument en van een fluit.⁸ In het columbarium was ook een *collegium* actief.⁹ In de twee bijgebouwen werden zeven stèles aangetroffen en in één van deze toegevoegde constructies werden nog drie (as-)altaren aangetroffen.¹⁰ In totaal werden slechts zes stenen urnen teruggevonden: vier in het eigenlijke columbarium en twee in één bijgebouw.¹¹ Er werden slechts 19 terracotta urnen teruggevonden en dit alleen in de bijgebouwen.¹²

Toch waren niet alle nissen in het hoofdcolumbarium gebruikt. De reden hiervoor is dat het columbarium in 53 n.Chr. werd verlaten wanneer de Statilii uit de gratie raakten en T. Statilius Taurus gedwongen werd zelfmoord te plegen.¹³ De gronden met daarop het columbarium van de *familia* gingen toen gedeeltelijk over in keizerlijk bezit en gedeeltelijk in privaat bezit van personen die banden hadden met de keizerlijke familie. Toen Statilia Messalina in 66 n.Chr. Nero huwde, en de senatoriele familie eerherstel bekam, kwam het grondgebied van de Statilii definitief onder keizerlijk gezag.¹⁴

Het oudste columbarium kan volgens sommige auteurs schijnbaar moeilijk gedateerd worden.¹⁵ Caldelli en Ricci menen dat het zeer waarschijnlijk is dat het oudste columbarium geen nieuwe bijzettingen kreeg na 53 n.Chr., de datum van de verplichte zelfdoding van de T. Statilius Taurus. De twee recenter aangebouwde constructies zouden dan weer opgetrokken zijn vanaf 66 n.Chr., de datum van het huwelijk van Statilia Messalina met Nero.¹⁶ Het columbarium kan op basis van de inscripties (genealogische argumenten en taalkundige argumenten) gedateerd worden vóór 50 n.Chr.¹⁷ Deze datering wordt nog versterkt door de archeologisch-topografische argumenten: de plaatsing van het columbarium schijnt het bestaan van de aangrenzende grafconstructie X, namelijk het hier verder nog besproken columbarium van N. Patlacijs Maximus (op basis van de epigrafie gedateerd in het begin van de regering van Augustus) te vooronderstellen.¹⁸ Het monument X bleef volgens Caldelli en Ricci in gebruik tot 53 n.Chr.¹⁹

De twee bijgebouwen kunnen volgens Caldelli en Ricci gedateerd worden rond 66 n.Chr. wanneer een lid van de *gens* Statilia met Nero huwt. Hiervoor kunnen epigrafische (genealogische en taalkundige argumenten) en archeologisch-topografische (de beide constructies vooronderstellen door hun plaatsing het

¹ Caldelli 1999, 19.

² Caldelli 1999, 19.

³ Caldelli 1999, 56.

⁴ Caldelli 1999, 19; voor alle inscripties zie C.I.L. VI n° 6213–6640; bijvoorbeeld n° 6213 (de *titulus*): *Familia T. Statili Tauri patris ex D. D. Antoniae M. L. Chryse in honore Statili Storacis ollam dederunt*; n° 6231: *Cirrantus Germanus hic situs est*; n° 6236: *Suebus Germanus hic situs est*.

⁵ Caldelli 1999, 20, 33, 35–37.

⁶ Stützer 1971, 183.

⁷ Grimal 1986, 171; Voor een volledige lijst zie: Manciola 1983, 161–162.

⁸ Caldelli 1999, 28.

⁹ Manciola 1983, 160.

¹⁰ Caldelli 1999, 31.

¹¹ Caldelli 1999, 32.

¹² Caldelli 1999, 36.

¹³ Caldelli 1999, 15, 19–20; Steinby 1993–2003 (4), 299.

¹⁴ Caldelli 1999, 15.

¹⁵ z.a. 1965, 100.

¹⁶ Caldelli 1999, 38.

¹⁷ Caldelli 1999, 55.

¹⁸ Caldelli 1999, 17 en 55.

¹⁹ Caldelli 1999, 55.

bestaan van het eigenlijke columbarium) argumenten aangedragen worden.¹ Het is niet bekend of de olielampen, de munten en de ceramiek voor de datering van deze twee bijgebouwen en het eerste columbarium werden aangewend. Verdere informatie over de datering van de zojuist opgesomde objecten ontbreekt volledig.

De drie constructies werden ook nog na het opnieuw in ongenade vallen van de *familia* in 68 n.Chr. bezocht. Getuige hiervan zijn de talrijke voorwerpen en inscripties die dateren uit de periode tussen het einde van de eerste eeuw en het begin van de derde eeuw n.Chr.²

3.3 Columbarium nabij het columbarium van de Statilii

Het columbarium in *opus reticulatum* mat 2,90m bij 1,95m en had een hoogte van 4,20m.³ In het columbarium werd een belangrijk geschilderde fries aangetroffen met afbeeldingen uit de Aeneïs en de ontstaansgeschiedenis van Rome. Het fries wordt tegenwoordig bewaard in het Museo Nazionale Romano. Het columbarium zelf werd, na gefotografeerd te worden, wegens verkeerstechnische redenen opnieuw begraven.⁴ Op het plafond en boven het fries, dat in de Augusteïsche periode wordt geplaatst, zijn in het begin van de derde eeuw (volgens Sanzi di Mino rond het midden van de derde eeuw) opnieuw fresco's aangebracht.⁵

De beperkte omvang van dit columbarium en enkele andere in de buurt gelegen columbaria, het kleine aantal mogelijke bijzettingen en een inscriptie die bij deze columbaria werd aangetroffen wijzen er volgens Manciola op dat de columbaria waarschijnlijk in handen waren van verenigingen. De vermelde inscriptie stelt dat Pompeia Zosima voor zichzelf en verwanten tien urnen had opgekocht. Deze tien urnen zijn volgens de inscriptie een dertiende deel van de gehele constructie die opgericht werd door twaalf vennoten.⁶

In het columbarium zijn twee fasen te onderscheiden: een eerste fase waarbij de constructie als columbarium werd aangewend en een tweede fase waarbij de constructie als stapelplaats van sarcofagen fungeerde.⁷ In de literatuur wordt voor dit columbarium geen ontstaansdatering opgegeven. Op basis van de aanwezigheid van een fries uit de Augusteïsche periode kan het ontstaan van het columbarium evenwel in die periode geplaatst worden. Volgens Manciola bleef het columbarium in gebruik tot de derde eeuw v.Chr. Argumenten die deze einddatering (die trouwens vroeger valt dan de door Sanzi di Mino gedateerde fresco's uit de tweede fase) ondersteunen, ontbreken evenwel.⁸

3.4 Columbarium van de Arruntii

Dit columbarium ligt ongeveer 100m verwijderd van het columbarium van de Statilii. Tegenwoordig bevindt het zich in een totaal vervallen staat. De enige informatie die we over het monument hebben, is gebaseerd op oude tekeningen.⁹

In een rechthoekig plattegrond zijn vier ondergrondse ruimtes ondergebracht, waarvan het merendeel bestemd zijn voor het plaatsen van as-urnen. Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven en zijn niet te berekenen op basis van de figuren.¹⁰ De muren zijn opgetrokken in *opus reticulatum*. Het gewelf is een tongewelf.¹¹ Er zijn slechts weinig nissen in de wanden aangebracht.¹² Berekeningen leveren een minimum aantal bijzettingen van 67 op.¹³ Over eventuele decoratie zijn geen gegevens bekend.

Een inscriptie boven de toegang maakte melding van de oprichter: namelijk L. Arruntius, deze was consul in 6 n.Chr. Deze inscriptie is meteen ook een benaderende datering voor het ontstaan van het columbarium. Verder vermeldt een inscriptie dat de *liberti* van de familie een funerair college vormden die als

¹ Caldelli 1999, 56.

² Caldelli 1999, 56.

³ Nash 1962, 359; Sanzi di Mino 1983, 163–164; z.a. 1965, 96.

⁴ Nash 1962, 359; z.a. 1965, 96.

⁵ Sanzi di Mino 1983, 163; z.a. 1965, 96.

⁶ Manciola 1983, 157.

⁷ Sanzi di Mino 1983, 163.

⁸ Manciola 1983, 157.

⁹ Steinby 1993–2003 (4), 275; Stützer 1971, 183.

¹⁰ Voor de figuren zie Caldelli 1999, 242 en 243.

¹¹ Steinby 1993–2003 (4), 275.

¹² Caldelli 1999, 65.

¹³ Berekeningen op basis van de figuren Caldelli 1999, 242 en 243.

functie het onderhouden van de begraafplaats en het verzorgen van de dodencultus had.¹ Na de zelfmoord van L. Arruntius kwam het columbarium in handen van zijn adoptiefdochter Arruntia Camilla. De begraafplaats werd echter keizerlijk bezit in 42 n.Chr. wanneer bezittingen van de familie geconfisceerd werden. Deze confiscatie volgde op een opstand van L. Arruntius Camillus Scribonianus (vader van de reeds vermelde Arruntia Camilla en adoptiefzoon van L. Arruntius) tegen Claudius.²

3.5 Columbarium van N. Patlacijs Maximus

Dit columbarium, gelegen nabij de Porta Maggiore en aangrenzend aan het columbarium van de Statilii, werd in 1871 ontdekt en opgegraven.³ Volgens een daar aangetroffen inscriptie kocht Patlacijs Maximus er begraafplaatsen voor zichzelf, zijn familie en zijn *liberti*.⁴

De constructie bestaat uit twee niveaus die met een steile trap met stenen treden met elkaar zijn verbonden. Het onderste niveau is volledig ondergronds uitgewerkt. Van dit niveau resten alleen nog twee kamers in ruw baksteenwerk evenals een betonnen vloer en resten van *opus reticulatum* uit de Augusteïsche periode.⁵

Het tweede niveau is bovengronds gelegen en had de vorm van een *cryptoporticus* van 15m bij 15m. Hiervan zijn slechts twee muren volledig bewaard. Over de gewelfvorm of de vloerbekleding zijn geen gegevens voorhanden. De wanden zijn voorzien van drie rijen met nissen voor urnen. De 118 nissen zijn voor het merendeel genummerd en dit van rechts naar links en van de onderste rij naar de bovenste rij. Opvallend bij deze in rode verf aangebrachte nummers is dat bepaalde getallen met een kalklaag zijn bedekt. Dit detail doet vermoeden dat de nissen van dit columbarium slechts voor een bepaalde tijd werden gehuurd en dan later opnieuw door andere personen werden gehuurd. Of met andere woorden dat er ook bijzettingen plaats vonden van personen die geen relatie hadden met de Patlacijs. Bepaalde nissen dragen nog een *tabula ansata* die met nagels aan de muur is bevestigd.⁶ Per nis was er ruimte voorzien voor één urne.⁷ Omgerekend waren er dus 118 bijzettingen mogelijk. In een latere, niet verder gespecificeerde periode werden ook inhumatie-graven toegevoegd in het columbarium.⁸ Over de aanwezigheid van decoratie is niets bekend. In totaal bevinden er zich nog iets minder dan 40 inscripties in het columbarium.⁹

Op basis van het muurwerk hoort dit columbarium volgens Pavia thuis in de Augusteïsche periode.¹⁰ Op basis van de inscripties kan deze datering volgens Caldelli en Ricci zelfs teruggebracht worden naar de beginjaren van de regering van Augustus.¹¹

3.6 Columbarium van Tiberius Claudius Vitale

Dit columbarium is gelegen op grond van de Villa Walkonski waar nu de Britse ambassade gevestigd is. Het columbarium werd opgetrokken langs de antieke weg die parallel liep met de Arcus Caelimontari van de Aqua Claudia.¹² Het columbarium werd ontdekt in 1866.¹³

Het in bakstenen opgetrokken columbarium telde in oorsprong drie verdiepingen en was ongeveer 9m hoog. Tegenwoordig is de constructie tot op 5,40m bewaard. Elke verdieping bestond uit één kamer van 3m bij

¹ Brandenburg 1984, 15. C.I.L. VI 5931–5960; *titulus*: n° 5931: *Libert. et familiae L. Arrunti l. f. ter.*; n° 5939: een op een urne aangebracht inscriptie van een voedster: *Arruntia L. L. Cleopatra nutrix L. Arruntius L. L. Dicaeus Conclacteus*.

² Manciola 1982, 156–157; Steinby 1993–2003 (4), 275.

³ Caldelli 1999, 63.

⁴ Caldelli 1999, 64. Voor de inscriptie zie CIL VI 6681.

⁵ Pavia 2000b, 50.

⁶ Caldelli 1999, 64; Manciola 1983, 157; Pavia 2000b, 50–51.

⁷ Grimal 1986, 171.

⁸ Caldelli 1999, 64.

⁹ Caldelli 1999, 64.

¹⁰ Pavia 2000b, 50.

¹¹ Caldelli 1999, 17 en 64.

¹² Nash 1962, 324; z.a. 1965, 98.

¹³ Coarelli 1975, 188.

4m.¹ Het onderste niveau was ondergronds uitgewerkt en toegankelijk via een trap die startte aan de toegangsdeur op het tweede, gelijkvloerse niveau.²

Iedere verdieping was voorzien van een mozaïekvloer. In de middelste kamer lag een zwart-witte vloermozaïek met afbeeldingen die refereren aan het beroep van architect.³ De bovenste kamer had ooit een kruisgewelf.⁴ In de literatuur wordt geen melding gemaakt van verdere decoratie.

In de onderste twee kamers waren in de wanden drie rijen halfcirkelvormige nissen voor elk drie of meer urnen aangebracht. In de derde verdieping waren evenwel geen nissen aangebracht.⁵ Er waren ongeveer 112 nissen voorzien voor bij benadering 308 bijzettingen.⁶ Er werden twee grote centrale nissen in de achterwand en één dergelijke nis in elke zijwand aangebracht.⁷

Boven de toegangsdeur was aan de buitenkant een dedicatie-inscriptie aangebracht waarop te lezen staat dat de vader Tiberius Claudius Vitalis, die architect was, de moeder Claudia Prinigenia, de zuster Claudia Optata en Tiberius Claudius Eutyclus die een keizerlijke *libertus* en eveneens architect was, deze constructie hebben opgetrokken voor Tiberius Claudius Vitalis.⁸

Het ontstaan van het columbarium wordt door Coarelli gedateerd tussen 41 en 180 n.Chr. Nash denkt aan een datering rond 150 n.Chr. Stützer meent echter dat de constructie opgetrokken werd in de eerste eeuw n.Chr. Nog een ander dateert het monument reeds in 50 n.Chr. Argumenten die deze ver uit elkaar lopende dateringen ondersteunen, worden nergens vermeld.⁹

3.7 Columbarium van Pomponius Hylas

Dit tot op heden goed bewaarde columbarium is gelegen tussen de via Latina en de via Appia in de vroegere Vigna Sassi. Het columbarium lag langs een zuid-oost lopende zijweg van de via Latina. Zoals uit contemporaine bronnen blijkt, werd dit columbarium reeds opgegraven in de zestiende eeuw. Daarbij werden “geen bemerkenswaardige vondsten gedaan”. Het columbarium werd in 1831 herontdekt.¹⁰

Het columbarium is toegankelijk via de originele in baksteen uitgevoerde trap van 28 treden die tegen de achterwand is aangebouwd.¹¹ Halverwege de trap is in het plafond een nis aangebracht die bedekt is met kalkconcrementen. In de nis zelf is een polychroom mozaïek aangebracht in glaspasta. Het mozaïek is afgeboord met schelpen. Deze schelpen en de kalkconcrementen doen sterk denken aan *nymphaea* die met dezelfde materie opgesmukt werden.¹² De inscriptie in het mozaïek wordt afgeboord door een vlechtmotief. Onder de inscriptie staan twee griffioenen rond een citer afgebeeld.¹³ De inscriptie is aangebracht door Pomponius Hylas en zijn echtgenote Vitalinis. De echtgenote zelf leefde nog tijdens het aanbrengen van het mozaïek, getuige de letter “v” die boven haar naam is aangebracht.¹⁴ Grimal en Della Portella menen dat de inscriptie een soort apotropäische functie had.¹⁵

De met bakstenen beklede grafkamer is deels in de rots uitgehakt en meet ongeveer 3m bij 4m en ligt op een diepte van 10m. Achteraan de ruimte is een grote nis voorzien waardoor een *aula absidiata* gevormd werd. Verlichting gebeurde via een *lucernarium* in het plafond.¹⁶ De constructie was overspannen door een tongewelf.¹⁷ De vloerbekleding is in *cocciapista* uitgevoerd, dit is beton met stukken gebroken baksteen.¹

¹ Coarelli 1975, 188.

² Toynbee, 1971, 115.

³ z.a. 1965, 98.

⁴ Coarelli 1975, 188; Toynbee, 1971, 114.

⁵ Coarelli 1975, 188.

⁶ Afgeleid op basis van de figuren Nash 1962, 324–326.

⁷ Afgeleid op basis van de figuren Nash 1962, 324–326.

⁸ Coarelli 1975, 188.

⁹ Coarelli 1975, 188; Nash 1962, 324; Stützer 1971, 183; z.a. 1965, 98.

¹⁰ Newton 1910, 463; in Lanciani 1979, 327 vermeldt de auteur per vergissing dat het columbarium pas in 1831 ontdekt werd.

¹¹ Coarelli 1975, 333; Nash 1962, 346.

¹² Coarelli 1975, 334.

¹³ Coarelli 1975, 334.

¹⁴ Newton 1910, 465; Pavia 2000b, 54.

¹⁵ Della Portella 2000, 118; Grimal 1986, 169.

¹⁶ Newton 1910, 465.

¹⁷ Afgeleid op basis van Newton 1910, Platen 37–40.

Oorspronkelijk werden de urnen per twee in nissen in de bakstenen wanden geplaatst. Deze nissen waren overspannen met door timpanen onderbroken frontons. In de noord-oostelijke wand werden later twee *aedicula* vóór de bestaande graven gebouwd. In het centrale *aedicula* zijn twee urnen verzonken in de vloer van het *aedicula* en twee urnen in de nis achteraan in het *aedicula* geplaatst.² Vóór het centrale *aedicula* is een rechthoekige plaat marmer met een opening voor een terracotta pijp in de vloer verwerkt. Onder de plaat heeft men stukjes van niet gecremeerde beenderen van verschillende personen aangetroffen. Deze bijzettingen zijn volgens Newton van een latere, niet gespecificeerde datum dan de crematie-urnen. Pavia houdt er evenwel rekening mee dat deze stukjes van beenderen getuigen van het gebruik om stukjes van te cremeren personen te begraven. Dit gebruik wordt aangeduid met de term *os resectum*. De functie hiervan was het zuiveren van de familie. Bij het niet (gedeeltelijk) begraven van een lichaam bleef de familie namelijk onrein. Eveneens langs de zuid-west wand werd in een latere periode een terracotta sarcofaag geplaatst waarin een rijkelijk aangeklede vrouw met gouden juwelen was bijgezet. Onder de nissen nabij de trap werd nog een andere terracotta sarcofaag geplaatst.³ In dit columbarium vonden minstens 109 crematie-bijzettingen plaats.⁴ Daarbij komen in een latere periode een onbekend aantal inhumatiebijzettingen in het *forma*-graf en twee bijzettingen in sarcofagen.

De *aedicula* en de doorbroken frontons werden voordien reeds in de Pompeiaanse schilderkunst afgebeeld, maar waren nog nooit omgezet in een architecturale dimensie.⁵ Het columbarium wekt eerder de indruk een “theater” te zijn dan een begraafplaats.⁶ De stijl waarin dit columbarium gedecoreerd is, wordt vaak ook Romeinse Barok genoemd.⁷ Boven de oorspronkelijke nissen werden in rode verf panelen geschilderd. De twee tegen de noord-oostwand geplaatste *aedicula* waren met stuc bezet en voorzien van fresco’s van Chiron die Achilles lier leert spelen, de driekoppige Cerberus, Ocnus en een vliegende Danaïde. In de abside die in zijn oorspronkelijke vorm bewaard bleef, zijn op het plafond fresco’s aangebracht van loofwerk, vogels en putti tussen slingerende wijnranken. Op de wanden komen fresco’s voor van drie vrouwen, paarden en een mannelijke figuur. Andere fresco’s die hier voorkomen bevatten afbeeldingen van Orpheus, een bacchant, een menade en Priapus.⁸ Stützer en Della Portella menen dat de wereld van de doden transcendent gemaakt wordt door de levendige fresco’s. De afbeeldingen zouden allegorisch te interpreteren zijn: namelijk het deelnemen aan de mysteriën. Zo ook zinnenspeelt de centraal op het plafond afgebeelde Nike op de overwinning op de dood en, in orpheïsche termen, de eeuwige redding.⁹

Tweeëntwintig inscripties zijn nog steeds *in situ*, 117 inscripties aangetroffen in de buurt behoorden naar alle waarschijnlijkheid aan dit columbarium toe.¹⁰ Op basis van de Griekse *cognomina* die op de inscripties voorkomen kan men afleiden dat het hier, hoewel bij hun overlijden bijna allen vrij, om slaven en *liberti* handelt.¹¹

Dit columbarium was in oorsprong waarschijnlijk opgericht door een zekere C[...]nius (ook gelezen als Granius) Nestor en zijn echtgenote Vinileai Hedone en dus niet door Pomponius Hylas en zijn echtgenote zoals men verkeerdelijk zou kunnen menen op basis van de benaming van de constructie.¹² Granius Nestor en zijn echtgenote werden bijgezet in marmeren urnen in de centrale nis waar een *tabula ansata* hun namen vermeldt.¹³ Lanciani meent op basis van epigrafisch materiaal dat dit columbarium, en mogelijk ook andere in de nabijheid, eigendom waren van een zekere Cnaeus Manlius Hasta, een *libertus* van de Manlii.¹⁴ Zoals dit ook het geval is bij andere columbaria, zou deze constructie dan zijn opgericht door een vriendengroep, een familie of door speculanten die de nissen dan doorverkopen.¹⁵

¹ Newton 1910, 470; Pavia 1996, 26.

² Della Portella 2000, 121–123; Newton 1910, 465 en 467–469.

³ Newton 1910, 470; Pavia 1996, 28–31.

⁴ Berekening op basis van Newton 1910, Platen 37–40.

⁵ Rivoira 1972, 5.

⁶ Della Portella 2000, 121.

⁷ Pavia 1996, 8; Pavia 2000b, 53.

⁸ Della Portella 2000, 121–123; Newton 1910, 465 en 467–469.

⁹ Della Portella 2000, 123; Stützer 1971, 184.

¹⁰ Lanciani 1979, 328.

¹¹ Newton 1910, 465.

¹² Coarelli 1975, 334; Pavia 1996, 13; Pavia 2000b, 54; In Toynbee, 1971, 115 meent Toynbee dat Pomponius Hylas wél de stichter is.

¹³ Pavia 1996, 21; Pavia 2000b, 54.

¹⁴ Lanciani 1979, 328.

¹⁵ Lanciani 1979, 328.

Zoals uit de inscripties af te leiden valt is dit columbarium ontstaan onder het bestuur van Tiberius of iets later en blijft de constructie in gebruik tot het einde van de tweede eeuw.¹ Een datering die bevestigd wordt aan de hand van de bouwtechniek en inscripties.² Zo is er een inscriptie met de vermelding van twee slaven van Octavia, de dochter van Claudius en de eerste echtgenote van Nero.³ Ook de breedte van de voegen tussen de bakstenen, namelijk tussen de 1,5cm en 1,7cm, schijnt volgens Newton en Ashby typisch te zijn voor de periode van Tiberius.⁴ Rivoira echter meende dat het columbarium van Pomponius Hylas één van de uitzonderlijk bewaard gebleven constructies in *structura testacea* is. Deze slechts voor bepaalde delen van een constructie toegepaste bouwtechniek, namelijk gebroken bakstenen die met hun effen kant zonder bindmiddel op poreuze stenen zoals peperino worden gelegd, zou typisch zijn voor de pré-Augusteïsche en Augusteïsche periode.⁵ Sterk afwijkend van deze vroege dateringen is een datering van het ontstaan van het columbarium in de tweede helft van de tweede eeuw. Argumenten worden echter niet gegeven.⁶ De inscripties lopen door tot de tweede helft van de tweede eeuw. Bijvoorbeeld een opschrift op een later bijgevoegde urne van een *libertus* van Antoninus Pius.⁷ De latere aanpassingswerken zoals het weghakken van een zuil van een *aediculum* voor het plaatsen van de zojuist vermelde urne zijn op basis van de inscripties en de stijl van de toen aangebrachte decoratie in de Flavische periode onder te brengen.⁸ Ook de fresco's, die vergelijkbaar zijn met die van het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe, stammen volgens Della Portella uit de tweede eeuw.⁹

3.8 Columbaria van de Vigna Codini

Deze columbaria maakten deel uit van een tegenwoordig vernietigde grote necropool met columbaria, die gelegen was tussen de via Appia en de via Latina en dat in het zuiden begrensd werd door de muur van Aurelianus. Slechts deze drie columbaria en het columbarium van Pomponius Hylas zijn tot op heden bewaard.¹⁰ Alle andere columbaria werden ontdekt én vernietigd onder het pontificaat van Pius IV (1559–1566). Tijdgenoten maakten melding van sarcofagen met *Dis Manibus*-opschriften, zuilen, architecturale elementen, honderden zowel terracotta als albasten urnen, inscripties en fresco's (zoals bijvoorbeeld een fresco van een architect met zijn schrijfstift, winkelhaak en schietlood) aangetroffen in de Vigna Codini en de aangrenzende Vigna Sassi. Vele van die voorwerpen verdwenen echter in privé-collecties.¹¹ Een eerste columbarium, dat hier niet verder behandeld wordt wegens gebrek aan informatie, werd ontdekt in het midden van de vijftiende eeuw. Dit niet meer bewaarde monument was, zoals de inscripties ons erover informeren, opgericht voor de *liberti* en slaven van de zonen van Nero Drusus senior (38 v.Chr. – 9 n.Chr.), een broer van Tiberius. Het columbarium bevatte minstens 86 inscripties.¹²

3.8.1 Vigna Codini 1

Dit columbarium werd ontdekt in 1840.¹³ Het in bakstenen opgetrokken columbarium ligt volledig, op het dak na, ondergronds. Ook de twee andere columbaria zijn volledig ondergronds geconstrueerd. Het Vigna Codini 1 columbarium ligt 6,24m onder het bovengrondse looppniveau. De ondergrondse ruimte is toegankelijk via een trap met 20 treden.¹⁴ Toynbee maakt melding van wanden in *opus reticulatum*.¹⁵

De wanden van de rechthoekige grafkamer (7,50m bij 5,65m) zijn opgetrokken in baksteen. In een latere periode werd tegen de wanden een bank in *opus reticulatum* aangebracht.¹⁶ Centraal in de ruimte staat een

¹ Arias e.a. 1959, 261; Caldelli 1999, 62; Curtius 1970, 63; Grimal 1986, 169; Lanciani 1979, 328; Pavia 1996, 12; Pavia 2000b, 54; Robathan 1950, 116; Steinby 1993–2003 (4), 294; Stützer 1971, 184.

² Coarelli 1975, 333 en 334; Della Portella 2000, 269; Toynbee, 1971, 115.

³ Newton 1910, 463; C.I.L. VI n° 5540.

⁴ Newton 1910, 465.

⁵ Rivoira 1972, 3 en 4.

⁶ z.a. 1965, 100.

⁷ Nash 1962, 346; Newton 1910, 464; C.I.L. VI n° 5554.

⁸ Coarelli 1975, 334; Grimal 1986, 169; Pavia 1996, 19.

⁹ Della Portella 2000, 269.

¹⁰ Astolfi 1998, 5–7; Nash 1962, 333.

¹¹ Lanciani 1979, 329.

¹² Lanciani 1979, 328.

¹³ Lanciani 1979, 330.

¹⁴ Della Portella 2000, 124; Lanciani 1979, 330; Pavia 2000b, 51.

¹⁵ Toynbee, 1971, 113.

¹⁶ Astolfi 1998, 12; Lanciani 1979, 330; Pavia 2000b, 52; Toynbee, 1971, 113.

rechthoekige pijler (3,58m bij 1,68m) om het dak te ondersteunen.¹ De vloer van het columbarium bestond uit *cocciopesto*.² Het gewelf van dit columbarium is een moderne restauratie.³

Twee wanden zijn voorzien van 9 rijen van 9 of 10 halfcirkelvormige nissen, de twee andere wanden met 11 rijen van 9 halfcirkelvormige nissen.⁴ Tussen de vierde en de vijfde rij nissen zijn openingen zichtbaar die waarschijnlijk dienden om houten balken in te plaatsen die een houten platform ondersteunden. Via dit platform was de toegankelijkheid van de bovenste rijen nissen verzekerd.⁵ Ook de pilaster is voorzien van halfcirkelvormige nissen.⁶ In het totaal waren er ongeveer 450 tot 500 nissen voor elk twee urnen voorzien.⁷ In een latere fase werd langs de wanden een bankje aangebracht waarin 59 urnen zijn ingevoegd. Via dit bankje poogde men de capaciteit van het columbarium uit te vergroten. Bepaalde van de in deze bank verzonken urnen zijn afgedekt met een marmeren plaat die voorzien is van een kuiltje met gaatjes. In deze kuiltjes werden drankoffers of parfums gegoten die via de gaatjes in de as-urn liepen.⁸ Aanvankelijk waren alle nissen van een gelijke grootte. Later echter werden enkele nissen vergroot en voorzien van nieuwe stenen *tabulae ansatae* die aangebracht werden op de vroegere geschilderde naamplaten. Dit bewijst volgens Caldelli en Pavia het hergebruik van de nissen en dit tot aan de periode van Septimus Severus. Als argument voor deze einddatum wijzen ze op het nog *in situ* aanwezige marmeren reliëf met de afbeelding van een *dextrarum iunctio* uit deze periode.⁹ Coarelli echter meent op basis van hetzelfde reliëf dat hoewel het columbarium zelf in de derde eeuw niet meer in gebruik was, er toch nog steeds inhumatie bijzettingen plaats vonden.¹⁰

De wanden zijn opgesmukt met levendige fresco's van veelkleurige vogels, dieren en bloemen.¹¹ Della Portella meent dat dergelijke fresco's niet alleen decoratief zijn, maar de overleden persoon begeleiden naar de eeuwige tuinen. De Dionysische scènes dan weer, zouden het geloof in leven na de dood uitdrukken.¹²

Er werden ongeveer 297 inscripties aangetroffen die voor het merendeel stammen uit de periode van Tiberius en Claudius.¹³ De inscripties zijn afwel ingekrast in de geschilderde *tabulae* of zijn aangebracht op marmeren platen.¹⁴

Dit columbarium is volgens Coarelli, Caldelli, Ricci, Astolfi en Della Portella op basis van epigrafische bronnen opgetrokken onder de regering van Tiberius. Een datering die op basis van de fresco's uit de periode van Tiberius gewettigd lijkt.¹⁵

3.8.2 Vigna Codini 2

Deze constructie werd ontdekt in 1847 nabij het eerste nog bewaarde columbarium.¹⁶ Nabij het columbarium zijn ook resten gevonden van de *ustrina* van het college van muzikanten, van Vitalis en Praepusa, van de corporatie van guirlandemakers en dat van de zakkenmakers.¹⁷ De ondergrondse constructie is toegankelijk via een steile trap die ongeveer 7m onder het looppniveau voert.¹⁸ De afmetingen voor het in *opus reticulatum* opgetrokken columbarium zijn 5,90m bij 5,20m.¹⁹ De vloerbekleding is in *opus signinum*.²⁰ In de

¹ Coarelli 1975, 336; Pavia 2000b, 51.

² Astolfi 1998, 12.

³ Toynbee, 1971, 114.

⁴ Coarelli 1975, 336.

⁵ Lanciani 1979, 330.

⁶ Pavia 2000b, 51.

⁷ Vijfhonderd volgens Coarelli 1975, 336; vierhonderdvijftig volgens Lanciani 1979, 330 In Astolfi 1998, 14 en Robathan 1950, 116 spreekt men evenwel (per vergissing?) over 450 urnen.

⁸ Astolfi 1998, 14 en 17–18; Della Portella 2000, 127.

⁹ Astolfi 1998, 14–16; Caldelli 1999, 62; Pavia 2000b, 51.

¹⁰ Coarelli 1975, 336.

¹¹ Lanciani 1979, 330.

¹² Della Portella 2000, 127.

¹³ Lanciani 1979, 330; Toynbee, 1971, 114; C.I.L. VI n° 4881–5178; n° 4964 maakt melding van Tiberius Iulius Aperos en Tiberius Claudius Aperos, zoon en vader, beiden *liberti* van Tiberius Caesar Augustus; *liberti* van Nero: n° 4949: *Eros Ti. Claudi Neronis*.

¹⁴ Astolfi 1998, 17.

¹⁵ Astolfi 1998, 17; Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 336; Della Portella 2000, 124.

¹⁶ Lanciani 1979, 330.

¹⁷ Lanciani 1979, 331.

¹⁸ Pavia 2000b, 51.

¹⁹ Coarelli 1975, 336; Della Portella 2000, 269.

²⁰ Della Portella 2000, 127.

literatuur wordt ook melding gemaakt van een vloermozaïek.¹ Het plafond van dit columbarium is een moderne restauratie.²

In de wanden zijn telkens negen rijen halfcirkelvormige nissen voor telkens twee urnen aangebracht: op twee wanden 8 nissen per rij en op de andere twee wanden 9 nissen per rij.³ In totaal waren ongeveer 600 bijzettingen in nissen mogelijk.⁴ Bepaalde nissen bevatten de portret-bustes van de bijgezette personen.⁵ Tegen de wanden is nog een urnenbank aangebracht.⁶

De nog open ruimte tussen de vaak architecturale uitgewerkte nissen werd opgesmukt met ornamentale stuc-decoratie en iets later dan het ontstaan van het columbarium aangebrachte afbeeldingen van wijnranken, maskers, muziekinstrumenten, manden fruit en drinkhorens.⁷

Er werden in deze constructie meer dan 400 inscripties aangetroffen.⁸ In het columbarium werden keizerlijke *liberti* en slaven evenals functionarissen van funeraire colleges bijgezet.⁹ Nash en Lanciani gaan er van uit dat dit columbarium voorbehouden werd voor de *liberti* van Marcella, de eerste echtgenote van M. Agrippa die later hertrouwde met Julius Antonius, en hun dochter Marcella, die aanvankelijk getrouwd was met Paullus Aemilius Lepidus en later met M. Valerius Messalla.¹⁰ Volgens Coarelli zijn er echter geen doorslaggevende bewijzen om dit columbarium toe te wijzen aan de familie van de Marcellii.¹¹ Een *tabula ansata* uit 10 n.Chr. meldt dat C. Iulius Eutichus, een bediende van Julia, een dochter van Augustus, hier zijn laatste rustplaats vond aan de voet van de toegangstrap.¹² Eveneens een verloskundige en een lid van de *corporis custos*, de wacht, werden hier bijgezet.¹³ Bepaalde inscripties maken melding van leden van een *collegium symphonicorum*, van muzikanten en van acteurs.¹⁴ Vele namen van de bijgezette personen wijzen op een band met grote Romeinse families, zoals de Memmi, of met de keizerlijke familie, zoals *liberti* van Augustus, Tiberius, Claudius en Octavia.¹⁵

Door recent onderzoek door Caldelli en Ricci werd duidelijk dat enerzijds bepaalde nissen na de bijzetting van de urnen geen marmeren inscriptie kregen en dat anderzijds bepaalde personen meermaals vermeld werden hetzij als opdrachtgever en/of eigenaar van de nissen, hetzij als bijgezette persoon.¹⁶ De eerste vaststelling is natuurlijk niet tegenstrijdig met het gegeven dat graffiti of geschilderde panelen bij de nissen konden worden aangebracht. De implicatie van de tweede vaststelling is evenwel doordringender inzake de organisatie van dergelijke columbaria. Schijnbaar was dit columbarium niet in handen van een *collegium* maar stond een privé-persoon als opdrachtgever en/of eigenaar in voor de verkoop en aankoop van de nissen.¹⁷

Via de inscripties weten we dat het columbarium in 10 n.Chr. onder het consulaat van Sergius Lentulus Maluginensi en Q. Junius Blaesus door een *collegium* werd opgericht.¹⁸ Op basis van een inscriptie in een vloermozaïek weten we verder nog dat twee curators van het *collegium*, namelijk een *libertus* van Sextus Pompeius (een zoon van Pompeius de Grote) en een *libertus* van C. Memmius, de vloer bekostigd hebben.¹⁹ Op

¹ Coarelli 1975, 337.

² Toynbee, 1971, 114.

³ Coarelli 1975, 336; Grimal 1986, 169.

⁴ Caldelli 1999, 62. Vergelijk ook hier met Astolfi 1998, 19 waarin sprake is van 300 urnen. De simpele rekensom van het aantal nissen (namelijk $2 \times (8 \times 9) + 2 \times (9 \times 9) = 326$ nissen) en de wetenschap dat per nis twee urnen konden worden geplaatst, maakt Astolfi's vooropgestelde aantal niet aannemelijk. Indien iedere nis twee urnen bevatte, was het exacte aantal bijzettingen 652.

⁵ Toynbee, 1971, 114.

⁶ Pavia 2000b, 52.

⁷ Astolfi 1998, 19–20; Della Portella 2000, 128 en 269; Pavia 2000b, 52; Toynbee, 1971, 114.

⁸ Lanciani 1979, 331.

⁹ Grimal 1986, 169; C.I.L. VI n° 4414–4880.

¹⁰ Lanciani 1979, 331; Nash 1962, 333; bijvoorbeeld C.I.L. VI n° 4655 maakt melding van een *libertus* van Marcella Maior; n° 4421 maakt melding van een *libertus* van Marcella Minor.

¹¹ Coarelli 1975, 337.

¹² Pavia 2000b, 52; Robathan 1950, 117.

¹³ Astolfi 1998, 20; Toynbee, 1971, 114.

¹⁴ Bijvoorbeeld C.I.L. VI n° 4416 vermeldt *symphoniaci*; n° 4454 maakt melding van een *musicarius*; andere beroepen: bijvoorbeeld n° 4479: *C. Iulius Caesaris L. Xystus unctor*: een keizerlijke *libertus* die zalver was.

¹⁵ Caldelli 1999, 63.

¹⁶ Caldelli 1999, 63.

¹⁷ Caldelli 1999, 63.

¹⁸ Lanciani 1979, 331.

¹⁹ Astolfi 1998, 19; Coarelli 1975, 337.

basis van het muurwerk menen Coarelli, Caldelli, Ricci, Astolfi en Della Portella dat het columbarium is opgetrokken in de (laat) Augusteïsche periode. De fresco's zijn in een iets latere periode aangebracht.¹

3.8.3 Vigna Codini 3

Dit columbarium werd ontdekt in 1852.² In de nabijheid van het columbarium werd een *ustrinum* aangetroffen.³ De constructie is toegankelijk via dubbele trappen die ondergronds uitmonden op het einde van een gang die evenwijdig loopt met de via Appia.⁴ De plattegrond van dit columbarium is U-vormig. De gangen worden als het ware onderverdeeld in compartimenten door pilasters met een composiet-kapiteel.⁵ De afmetingen van het columbarium worden in de literatuur niet opgegeven. Figuren van het columbarium, waarop de afmetingen kunnen worden uitgerekend, ontbreken. Over de vloerbekleding wordt in de literatuur geen melding gemaakt. De gangen zijn overspannen door kruisgewelven.⁶

Het is opvallend dat het overgrote deel van de nissen voor urnen hier rechthoekig zijn en niet zoals gebruikelijk halfcirkelvormig. Even ongewoon is dat er per nis vier urnen in plaats van gebruikelijk twee urnen konden worden bijgezet.⁷ Tussen de vierde en vijfde rij nissen waren marmeren balken aangebracht die een houten platform, een *mezzanino*, dienden te ondersteunen. Op deze wijze waren ook de bovenste rijen nissen toegankelijk.⁸ In de wand van de trappen zijn halfcirkelvormige nissen aangebracht.⁹ De urnen en later toegevoegde sarcofagen zijn nog steeds *in situ*.¹⁰ Het precieze aantal bijzettingen wordt in de literatuur niet aangegeven. In een latere periode werd door een *libertus* van Antoninus Pius een sarcofaag in het columbarium geplaatst voor zijn echtgenote.¹¹ Het columbarium werd verder opgesmukt met kleine zuilen, frontons, kleine constructies die het voorkomen hebben van tempeltjes en fresco's van guirlandes, florale motieven en dieren.¹² In het columbarium werden ongeveer 150 intacte en 30 fragmenten van inscripties aangetroffen.¹³ De inscripties tonen onder meer aan dat speculanten nissen opkochten om die dan terug door te verkopen.¹⁴ Volgens Astolfi is het duidelijk dat de uitzonderlijke architectonische elementen en de decoratie erop wijzen dat de grafeigenaars tot een welgestelde klasse behoorden.¹⁵

Dit columbarium is volgens Coarelli, Grimal, Caldelli, Ricci en Della Portella ontstaan onder de regering van Tiberius en bleef de gehele tweede eeuw in gebruik aangezien er ook *liberti* van Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius werden bijgezet.¹⁶ Toynbee meent dat er reeds *liberti* van Augustus en Livia werden bijgezet in dit columbarium. Dit wordt bevestigd door de inscripties. De *liberti* van Claudius werden hier als laatsten in de eerste fase van het columbarium bijgezet.¹⁷ Ook Astolfi meent dat er veel meer sprake is van twee fasen dan van een continuïteit: de eerste fase loopt vanaf Augustus tot en met Claudius en de tweede fase valt samen met de regeringen van Traianus en Hadrianus.¹⁸ De fresco's op het plafond schijnen een datering in de eerste eeuw n.Chr. te rechtvaardigen.¹⁹ Meer recentelijk is gesuggereerd dat de fresco's pas "later" zijn aangebracht.²⁰ Tijdens de tweede fase onder Trajanus en Hadrianus werden de lichamen van de *liberti* Ulpii en

¹ Astolfi 1998, 22; Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 337; Della Portella 2000, 269.

² Lanciani 1979, 330.

³ Pavia 2000b, 52; Robathan 1950, 117.

⁴ Lanciani 1979, 332.

⁵ Lanciani 1979, 333.

⁶ Toynbee 1971, 114.

⁷ Astolfi 1998, 24; Lanciani 1979, 333.

⁸ Lanciani 1979, 333; Pavia 2000b, 52.

⁹ Toynbee 1971, 114.

¹⁰ Pavia 2000b, 52.

¹¹ Astolfi 1998, 27.

¹² Astolfi 1998, 23; Pavia 2000b, 52; Toynbee 1971, 114.

¹³ Caldelli 1999, 63; C.I.L. VI 5179–5538; bijvoorbeeld n° 5202 en 5203 maken melding van de vergoddelijkte Augustus: C. Iulius divi Aug.; n° 5263 en 5294 zijn inscripties van *liberti* van Livia; n° 5239 is een inscriptie van een *liberta* van Tiberius.

¹⁴ Astolfi 1998, 25–27.

¹⁵ Astolfi 1998, 24.

¹⁶ Caldelli 1999, 63; Coarelli 1975, 337; Della Portella 2000, 269; Grimal 1986, 169. Cf. Stützer 1971, 184; z.a. 1965, 96.

¹⁷ Toynbee, 1971, 114.

¹⁸ Astolfi 1998, 24.

¹⁹ Toynbee, 1971, 114.

²⁰ Luciani 1984, 282.

Aelii op de grond, de enige nog vrije plaats, van het columbarium neergelegd. Astolfi vermoedt dat er misschien ook nog crematie-bijzettingen plaats vonden in de nog vrije nissen. Dit opnieuw in gebruik nemen van columbaria was mogelijk te wijten aan het nijpende gebrek aan begraafplaatsen op een gangbare afstand van de stad. Vandaar dat inhumatie in de columbaria een economisch voordelige oplossing bood.¹

3.9 Columbaria van de via Taranto

De twee columbaria zijn gelegen op de kruising van de via Taranto met de via Enna en de via Pescara nabij de muur van Aurelius. Beide columbaria werden ontdekt in 1932.² Beide constructies zijn toegankelijk via trappen die starten vanaf een binnenplaats van nabijgelegen gebouwen.³ De toegangen zelf zijn voorzien van een architraaf in travertijn.⁴

3.9.1 via Taranto 1

De toegangsdeur van het columbarium bevindt zich in één van de twee korte zijden van het columbarium. Aan de buitenzijde van de constructie was de toegangsdeur geflankeerd door twee smalle vensters. Boven de deur bevond zich in oorsprong een *titulus*. De façade was verder opgesmukt met terracotta-elementen.⁵ Het columbarium heeft een rechthoekig plattegrond en is overspannen met een tongewelf.⁶ De vloer van aangestampte aarde is deels bedekt met marmerplaten.⁷ Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven.

In de achterwand is één grote centrale nis met schelpgewelf aangebracht die langs beide zijden geflankeerd wordt door een kleinere rechthoekige nis. In de rechthoekige en halfcirkelvormige nissen in de wanden (het exacte aantal wordt niet opgegeven in de literatuur) werden ook allerlei voorwerpen aangetroffen zoals niet nader gespecificeerde recipiënten en een miniatuurmodel van een wagen. Naast crematie-urnen, werden ook vier grote met marmeren deksels afgesloten amforen voor as aangetroffen die in de hoeken van het columbarium in de grond waren bijgezet.⁸ In de bodem werden (waarschijnlijk in een latere fase) twee *a cappuccina*-graven en één *a cassa*-graf voor kinderen toegevoegd.⁹

Fresco's op de wanden tonen onder andere twee funeraire maskers en Tyché met een rad. Het plafond is onderverdeeld in panelen waarin glazen schalen met druiven, vogels, eroten, psychai en een gesluierde dame zijn afgebeeld.¹⁰ Graffiti op de wanden vermelden de namen van de bijgezette personen: bijvoorbeeld Gelaius, Artemae en Entius. Onder de grote centrale nis is een marmerplaat aangebracht met een in het Grieks gesteld inscriptie. Deze inscriptie is de grafinscriptie van Venerianus die in de ogen van zijn ouders heroïsch als een godheid was.¹¹ Het columbarium kan beschouwd worden als een klein familiecolombarium.¹²

3.9.2 via Taranto 2

Het is ongebruikelijk dat de toegang in één van de lange zijden is aangebracht.¹³ Boven de toegang bevond zich een *titulus* en twee vensteropeningen.¹⁴ In de wand van de deuropening zijn nog metalen scharnieren bewaard die aantonen dat het columbarium kon worden afgesloten.¹⁵ Afmetingen worden in de literatuur niet opgegeven. Het aarden loopvlak was niet voorzien van een vloerbekleding. De ruimte is overspannen door een (afgevlakt) tongewelf. Dit columbarium is opgetrokken in *opus reticulatum*. Het

¹ Astolfi 1998, 24; Lanciani 1979, 333; Robathan 1950, 117.

² z.a. 1965, 117.

³ Pavia 2000b, 52.

⁴ z.a. 1965, 117.

⁵ Pallottino 1934, 43.

⁶ z.a. 1965, 117.

⁷ Pallottino 1934, 43.

⁸ Pallottino 1934, 43; Pavia 2000b, 52.

⁹ Pallottino 1934, 43.

¹⁰ Pallottino 1934, 52–57; z.a. 1965, 117.

¹¹ Pavia 2000b, 52.

¹² Pallottino 1934, 42.

¹³ Pallottino 1934, 44; Arias e.a. 1959, 264.

¹⁴ Pallottino 1934, 44.

¹⁵ Pallottino 1934, 51.

columbarium is voorzien van (een onbekend aantal) rechthoekige en halfcirkelvormige nissen. In de linkzijdige wand ten opzichte van de toegangsdeur is een grote centrale nis aangebracht. Dit tweede columbarium is stilistisch eenvoudiger dan het eerste columbarium, maar bezit een beter bewaarde decoratie. In de wanden komen niet gebruikte nissen voor. Er werden geen secundaire bijzettingen aangetroffen.¹ Het exacte aantal bijzettingen wordt in de literatuur niet opgegeven.

Op de wanden zijn fresco's aangebracht van slanke amforen, wijnstokken, takken van granaatappelbomen, fijne guirlandes die met doeken zijn samengebonden en van waaruit hoornen en cymbalen afhangen. Het plafond is onderverdeeld in vierkanten waarin een roos staat afgebeeld.² Er werden geen inscripties aangetroffen in het columbarium.³ Het columbarium kan beschouwd worden als een klein familiecolumbarium.⁴

Hoewel de twee columbaria grote gelijkenissen met elkaar vertonen, verschillen ze qua datering ongeveer 100 jaar. Het eerste columbarium werd door Pallottino en Pavia op basis van baksteenstempels uit de periode van Hadrianus, de architectuur en de decoratie gedateerd in het begin van de tweede eeuw.⁵ Het tweede columbarium werd op basis van het muurtechniek en de picturale stijl, zoals de rozetten op het plafond, door Arias, Grimal, Pallottino en Pavia gedateerd in de Julisch-Claudische periode.⁶ Het tweede columbarium was slechts voor een korte periode in gebruik, namelijk van Tiberius tot Claudius, en werd daarna verlaten.⁷

3.10 Columbarium van de *liberti* van Livia Augusta of *monumentum familiae Liviae*

Dit columbarium, gelegen in de Vigna Benci tussen de tweede en derde mijl langs de via Appia, werd ontdekt in 1726. Onze kennis over het columbarium is vooral gebaseerd op oude gravures. Het columbarium zelf werd kort na de ontdekking verwoest.⁸

De hoofdruimte van het columbarium (*monumentum familiae Liviae* 1) is een rechthoekige ruimte van 8,04m bij 6,69m, met centraal in de vier zijden halfcirkelvormige absiden. De absiden in de lange wanden worden geflankeerd door rechthoekige absiden. De absiden lopen bovenaan uit in schelpvormige koepeltjes. Deze ruimte is verder nog voorzien van een kroonlijst en een rijkelijke stuc-decoratie in de vierde Pompeiaanse Stijl.⁹ Een galerij liet toe om de hoger gelegen nissen voor urnen te bereiken.¹⁰ De muren werden opgetrokken in *opus reticulatum* terwijl de hoeken van de wanden en de binnenkant van de bogen uit baksteen bestaan. Een dergelijke techniek komen we ook tegen bij de Tomba degli Archetti in Ostia (begin eerste eeuw n.Chr.) en het graf 18 van een priesteres langs de via Laurentina (20 n.Chr.).¹¹ Smalle openingen zorgden voor verlichting in de ondergrondse constructie. Toch zal er waarschijnlijk ook nood geweest zijn aan lampen.¹²

De vloerbekleding in de hoofdruimte was in mozaïek. De geometrische patronen vertonen overeenkomsten met patronen die typisch zijn voor de tweede Pompeiaanse stijl uit het einde van de Republiek in Pompeï.¹³ In de halfcirkelvormige absiden is een zwart-wit mozaïek van repeterende visschubben aangebracht. In de rechthoekige absiden bestaat het mozaïek uit zeshoeken en ruiten in een decoratief patroon. Voor zover de overige mozaïeken nog bewaard waren in de hoofdruimte, bestonden deze uit witte octogonalen op een zwarte achtergrond en een typisch Republikeins zandloper-motief.¹⁴ Over de gewelfvorm is niets bekend.

De toegang tot deze hoofdruimte is aangebracht in één van rechthoekige absiden. Langs een voorportaal waarvan de wanden eveneens voorzien zijn van nissen bereikt men een kleiner columbarium (het zogenaamde *monumentum familiae Liviae* 2). Dit kleiner columbarium (binnenafmetingen ongeveer 6,26m bij 9,16m) werd

¹ Pallottino 1934, 44; Pavia 2000b, 53.

² Grimal 1986, 171; Pallottino 1934, 45–46; z.a. 1965, 117.

³ Pallottino 1934, 51.

⁴ Pallottino 1934, 42.

⁵ Pallottino 1934, 44 en 56–57; Pavia 1985, 170–171; Pavia 2000b, 53.

⁶ Arias e.a. 1959, 264; Grimal 1986, 171; Pallottino 1934, 44; Pavia 2000b, 53; z.a. 1965, 117.

⁷ Pavia 2000b, 53.

⁸ Caldelli 1999, 60; Kammerer-Grothaus 1979, 317. Zie Gorio 1727 voor een uitgebreide bespreking van onder meer de sculpturen, sarcophagen, urnen, inscripties en altaren. Zie ook daar voor gravures van deze voorwerpen en een bespreking van de organisatie onder de vorm van *collegia*.

⁹ Kammerer-Grothaus 1979, 318–319.

¹⁰ Caldelli 1999, 60.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1979, 318.

¹² Kammerer-Grothaus 1979, 318.

¹³ Kammerer-Grothaus 1979, 320.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 321.

pas in 1728 ontdekt. Het columbarium zelf was, zoals het grote columbarium, gedecoreerd met mozaïeken met geometrische motieven die typisch zijn voor de vroege Keizertijd evenals vegetatieve mozaïeken die uitgevoerd zijn in een stijl die overeenkomsten met de derde Pompeiaanse Stijl bij fresco's en de vierde Pompeiaanse Stijl bij stucwerk.¹

Opvallend bij deze columbaria is het grote aantal bijzettingen. Dit is volgens Brandenburg een typisch kenmerk voor columbaria uit de Keizertijd: door de toenemende bevolking van Rome en de stijgende grondprijzen voorzag de keizer in een begraafplaats voor zijn slaven en *liberti*.² In de hoofdruimte zijn de vierhoekige nissen voorzien van negen rijen nissen voor urnen, de halfcirkelvormige absiden bevatten zeven rijen nissen.³ In het totaal was in deze twee columbaria plaats voor 1100 bijzettingen verdeeld over 550 nissen.⁴ In een latere periode (vermoedelijk in de derde eeuw) werden verspreid over de twee columbaria talrijke sarcofagen geplaatst.⁵ Andere voorwerpen die in deze constructie werden aangetroffen zijn een gedecoreerd koperplaatje met afbeeldingen van Egyptische goden, glazen parfumrecipiënten en een mannenbuste uit de late Republiek of vroege Keizertijd.⁶ Over fresco's is niet bekend.

In het grote columbarium werden 222 inscripties aangetroffen. Deze inscripties waren voor het overgrote deel rechthoekige, soms hergebruikte, panelen die aan de wanden bevestigd waren.⁷ Uit de inscripties blijkt dat het overgrote deel van de bijgezette personen *liberti* waren.⁸ Door de mindere kwaliteit van de inscripties, bijvoorbeeld door de aangebracht correcties, de onregelmatige interpunctie en de verschillende stijlen, en het hergebruik, denken Caldelli en Ricci dat het columbarium gedeeltelijk in handen was van een *collegium*. Door het hergebruik van grafplaten kon dit *collegium* de kosten drukken.⁹ Terwijl het keizerlijke hof op zijn beurt veeleer instond voor de structuur en decoratie van het gebouw om aldus het prestige en de vrijgevigheid van het hof uit te drukken.¹⁰ In beide constructies samen werden meer dan 400 inscripties aangetroffen.¹¹

Dit columbarium is volgens Kammerer-Grothaus, Caldelli en Ricci opgetrokken in de laatste jaren van de regering van Augustus en was zeker nog in gebruik onder Claudius. Dit laatste volgt uit een inscriptie die spreekt over de vergoddelijkte Claudius. De deïficatie van Claudius vond plaats op 13 oktober 54 n.Chr. Bovendien zijn er ook nog inscripties uit de derde eeuw n.Chr. gevonden. Deze dateren zelfs uit een latere periode dan de sarcofagen.¹²

3.11 Columbarium van de *liberti* van Augustus

Dit tegenwoordig tot ruïne vervallen columbarium is gelegen langs de via Appia in de Vigna Vignolini nabij het columbarium van de *liberti* van Livia Augusta.¹³ Op basis van oude gravures weten we dat deze constructie bestond uit drie naast elkaar gelegen ruimtes. De totale constructie mat ongeveer 12,55m bij 30,78m. De centrale ruimte was toegankelijk via een systeem van trappen en trapoverlopen. De centrale ruimte kende nog een bovenbouw, terwijl de andere twee ruimtes een plat dak hadden. De wanden van de drie ruimtes waren voorzien van halfcirkelvormige nissen voor het bijzetten van as-urnen. Er bestaan echter verschillende reconstructies die echter niet meer te verifiëren zijn door de huidige bouwvallige toestand van het gebouw.¹⁴ Alle verdere informatie over de opbouw en decoratie ontbreekt. Bij een voorzichtige schatting kom ik tot een totaal

¹ Kammerer-Grothaus 1979, 318 en 319.

² Brandenburg 1984, 15.

³ Caldelli 1999, 60.

⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 325.

⁵ Kammerer-Grothaus 1979, 323; Pergola 2003, 275–276.

⁶ Kammerer-Grothaus 1979, 320 en 324.

⁷ Caldelli 1999, 60.

⁸ Caldelli 1999, 61.

⁹ Caldelli 1999, 61.

¹⁰ Caldelli 1999, 61.

¹¹ C.I.L. VI n° 3916–4326; *liberti* van Livia, bijvoorbeeld: n° 4162: *M. Livius Euni Olypus dat Liviae Irenae L. suae ollam*; n° 4171: *Lullu Liviae dat Antigono Liviae L. coniugi suo ollam*; n° 3927 *Zeuxis Liviae L. aurifex Rufa Tertii L.*; inscriptie van een parfumeur: n° 4252: *Cornelia Attice Helico Liviae ung(...)ita* (=unguentarius); inscriptie van een kamerdienaar: n° 4231: *Appolonius ab ar(gento) dat Antigono Liviae cubi(culario)*.

¹² Caldelli 1999, 60; Kammerer-Grothaus 1979, 326; C.I.L. VI n° 4305 vermeldt de vergoddelijkte Claudius; inscriptie uit periode van Tiberius: n° 3935: *Primus Ti. Caesar Matern. aquar.*; inscriptie uit periode van Nero: n° 3971 a en b: *Philadelphus Neronis Caesar ex horreis Petroniam dec.* en *Niphas Philadespoti contuber eius*.

¹³ Kammerer-Grothaus 1979, 326.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1979, 327.

van ongeveer 1200 bijzettingen in nissen.¹ Het columbarium is volgens Kammerer-Grothaus opgericht in de Augusteïsche periode. Argumenten die een dergelijke datering ondersteunen, worden niet gegeven.²

3.12 Columbarium nabij het circus van Maxentius

Dit columbarium werd in 1950 ontdekt nabij het circus van Maxentius. De treden van de toegangstrap zijn in baksteen uitgevoerd, de wanden van de trap in *opus reticulatum*. De trap zelf was overspannen met een tongewelf. In oorsprong waren er waarschijnlijk nog twee treden meer bewaard dan nu. In originele toestand telde de trap waarschijnlijk twaalf treden. De bovengrondse constructie van waaruit de trap vertrok, is niet bewaard.³

Aan de voet van de trap bevindt zich een 70 cm brede trapoverloop, waarna de toegangsdeur volgt tot de eigenlijke grafkamer. De deur is 1,78m hoog en 1,14m breed. De architraaf, dorpel en deurstijlen zijn in travertijn uitgevoerd. De linker deurstijl is later echter vervangen door een deurstijl in verzorgd *opus mixtum*. Boven de deuropening bevindt zich een klein venstertje van 45cm bij 14cm.⁴

De vierkante grafkamer, met wanden van ongeveer 3,02m, is overspannen met een tongewelf. De vloer in de grafkamer ligt 58cm dieper dan de deur. Vandaar dat in de grafkamer nogmaals twee treden zijn aangebracht. De hoogte tussen het hoogste punt en de oorspronkelijk met bakstenen geplaveide vloer bedraagt 2,75m. De linker- en achterwand zijn uitgevoerd in *opus reticulatum*, de rechter- en toegangswand zijn omwille van extra druk door het verloop van het bovengrondse terrein en van de deur een bakstenen bekleding. Alle vier de wanden werden voorzien van een laag stuc waarop geen fresco's werden aangebracht.⁵

In de zijwanden zijn op één meter hoogte telkens drie nissen voor elk twee urnen aangebracht. De nissen in de linkerzijwand zijn in tegenstelling tot deze in de rechterzijwand niet symmetrisch ingeplant, maar iets naar achter opgeschoven. De reden hiervoor is dat men reeds bij de aanleg van deze constructie links in de linkerzijwand een deuropening aanbracht.⁶

In een latere periode is dit graf volgens Nestori overgegaan in handen van christenen. In de grafkamer werd toen tegen de rechterwand en tussen de toegangsmuur en een nieuw opgetrokken pilaster ter hoogte van de verst gelegen nis een graf aangelegd. In deze afgebakende ruimte werd een 1,30m diep *forma*-graf aangelegd. Aan de open zijde werd een verhoging van 25cm aangebracht onder de vorm van twee stukken marmer. Boven het graf werd een nieuwe pleisterlaag aangebracht waardoor in de rechterwand twee nissen afgesloten werden. Boven de afgesloten nissen is een 25cm bij 57cm uitsparing in de muur aangebracht waar oorspronkelijk het grafopschrift was vastgemaakt met vier haken.⁷ Tussen de achterwand van de grafkamer en de nieuw opgetrokken pilaster voor het *forma*-graf, was oorspronkelijk een plaat van 48cm bij 67cm gevestigd. Deze plaat was een soort *mensa* waarop lampen en andere voorwerpen konden geplaatst worden.⁸

De decoratie op het gewelf boven de trap en op de wanden is bijna volledig verloren. De wanden werden eerst bezet met een 3,5 cm dikke pleisterlaag waarboven een fijne stuclaag werd opgebracht. De fresco's bestonden uit panelen van rode lijnen en groene segmenten in verschillende vormen. In de panelen waren rode en groene vliegende vogeltjes, bloemen, appels en twee dansende *psychae* afgebeeld.⁹ Rondom het nieuwe christelijke graf werden fresco's van vogels, bloemen, een persoon in een tunica en een Jonas-cyclus bestaande uit Jonas opgeslokt, Jonas uitgeworpen en de rustende Jonas aangebracht.¹⁰ Op de achterwand zijn nog resten van een fresco zichtbaar dat een tuinhekwerk voorstelde. Misschien behoort dit fresco tot een nog later aangebracht graf dat nu echter volledig verdwenen is zonder een spoor achter te laten.¹¹

De eerder vermelde doorgang in de linkerzijwand voert naar een tegenwoordig zeer bouwvallig netwerk van gangen. In de wanden van deze gangen zijn *loculi a finestra* en *loculi a fornello* de overheersende graftypes. Deze types komen in de christelijke catacomben eerder zeldzaam voor. Er zijn ook, gezien de afmetingen, *loculi*

¹ Berekeningen op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1979, 339, 340 en 341.

² Kammerer-Grothaus 1979, 326.

³ Nestori 1969a, 637.

⁴ Nestori 1969a, 638.

⁵ Nestori 1969a, 638–639.

⁶ Brandenburg 1984, 20–21; Nestori 1969a, 639.

⁷ Nestori 1969a, 639–640.

⁸ Nestori 1969a, 640.

⁹ Nestori 1969a, 638.

¹⁰ Nestori 1969a, 639–640.

¹¹ Nestori 1969a, 640.

voor kinderen aanwezig. De gangen zijn tussen 1m en 1,40m breed. Eén gang is echter slechts 80cm breed. Dit komt omdat in de periode gelijktijdig aan het gebruik van de gang men een ondersteuningsmuur tegen verzakkingen heeft opgetrokken.¹ Enkele andere korte en onregelmatig vertakte gangen wijzen erop dat het hypogeum later nog uitgebreid werd.² Gezien de typologie, het afsluitsysteem en de afmetingen van de graven en de grootte van de gangen betreft het hier naar alle waarschijnlijkheid pagane graven.³

Op basis van het muurwerk, namelijk het *opus reticulatum* dat ook voorkomt bij de columbaria nabij de Sebastiano-catacombe, dateren Nestori, Brandenburg en Pergola de oorspronkelijke constructie niet later dan de eerste helft van de tweede eeuw, of scherper nog in de periode van Hadrianus.⁴ De transformatie door christenen is moeilijker te dateren. De enige dateringsmogelijkheid zijn de fresco's. Daar waar de oorspronkelijke fresco's langs de trap gelijktijdig of iets later dan het ontstaan van de constructie zijn aangebracht, dateren de christelijke fresco's volgens Nestori waarschijnlijk uit het einde van de derde eeuw.⁵

3.13 Columbaria onder S. Sebastiano

Deze columbaria zijn gelegen aan de derde mijl langs de via Appia onder de kerk van San Sebastiano, gelegen bij de gelijknamige catacombe. De columbaria werden opgegraven tussen 1915 en 1929.⁶ In de laatste decennia van de eerste eeuw en vooral in de tweede eeuw n.Chr. vormen zich zijwegen parallel met of haaks op de via Appia. Langs deze aftakkingen liggen grafmonumenten die homogeen zijn wat betreft typologie en grootte.⁷ Langs één van die aftakkingen, gelegen langs de noord-zijde van de San Sebastiano, bevinden zich de hier behandelde columbaria.⁸ Bij geen enkel van de columbaria is het gewelf bewaard.⁹

3.13.1 Sebastiano 10

Dit in baksteen opgetrokken columbarium met vierkante plattegrond meet ongeveer 2,32m bij 2,32m voor de binnenafmetingen en ongeveer 3,60m bij 3,60m voor de buitenafmetingen.¹⁰ De constructie had een vloerbekleding die bestond uit een witte marmermozaïek omzoomd met een rij donkere *tesserae*.¹¹ In het mozaïek zijn nog resten te zien van een naam en een klimopblad.¹² In de achterwand is een grote centrale nis, die met stuc en zuilen versierd is, aangebracht. Ook de zijwanden hebben een dergelijke grote centrale nis die met gecanneleerde pilasters geflankeerd zijn.¹³ Tussen deze grote nissen waren oorspronkelijk drie rijen met stuc omzoomde halfcirkelvormige nissen voor urnen aangebracht. Tegenwoordig zijn er slechts twee rijen bewaard. De inscripties boven de tweede rij maken echter duidelijk dat er oorspronkelijk nog een rij nissen was.¹⁴ In de nissen was plaats voorzien voor twee urnen.¹⁵ Alleen de nissen in de toegangswand hadden slechts plaats voor één urne. Dit maakt in het totaal 18 nissen voor twee urnen en 6 nissen voor elk één urne, of met andere woorden is er plaats voor 42 crematie-bijzettingen. In een tweede fase werden in dit columbarium drie inhumatie-graven aangebracht. Dit is nog te zien aan de onregelmatigheden in het mozaïek onder de hoofdnis. Eveneens is één *forma*-graf voorzien van een libatiepijp.¹⁶

Tegen de wanden was een bankje aangebracht dat later deels doorbroken werd door de aanleg van inhumatie-graven. Dergelijke bankjes waren een traditioneel meubel in columbaria. Ze boden plaats om te zitten tijdens funeraire maaltijden. In dit columbarium echter kunnen de bankjes wegens plaatsgebrek niet functioneel

¹ Nestori 1969a, 641–642.

² Brandenburg 1984, 21.

³ Nestori 1969a, 643.

⁴ Brandenburg 1984, 20; Nestori 1969a, 643; Pergola 2003, 279.

⁵ Nestori 1969a, 643.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 113.

⁷ Pergola 2003, 270.

⁸ Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-Grothaus 1978, 113.

⁹ Afgeleid op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1978, 155 e.v.

¹⁰ Berekend op basis van de figuur in Kammerer-Grothaus 1978, 115.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 116.

¹³ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 114.

¹⁵ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 115.

¹⁶ Jastrzebowska 1981, 22; Kammerer-grothaus 1978, 116.

bedoeld zijn.¹ Oorspronkelijk waren de wanden gedecoreerd met fresco's van gekruiste fakkels, een dier met tussen zijn hoeven wijnranken, kransen, banden en timpanen.² Bij de inhumatiefase werden nieuwe fresco's aangebracht. De kwaliteit is evenwel minder dan die van de eerste fase. Afgebeeld zijn spiralen, bladslingers en een kleine Eros.³ Over de inscripties is geen verdere informatie bekend.

Op basis van de stucdecoratie is dit columbarium volgens Kammerer-Grothaus opgetrokken in ongeveer 150 n.Chr.⁴ Op basis van het baksteenformaat behoort deze constructie volgens haar tot de Flavische periode.⁵ Jastrzebowska daarentegen meent dat het muurwerk geen argumenten oplevert die deze datering zouden rechtvaardigen. Veeleer ontstond dit columbarium volgens haar in de Julisch-Claudische periode. Hiervoor verwijst ze naar overeenkomsten inzake het muurwerk en de stucdecoratie van dit columbarium met het columbarium van Pomponius Hylas tijdens de eerste fase. Hoewel het stucwerk van dit columbarium eveneens grote overeenkomsten vertoont met het in de periode van Vespasianus gedateerde stucwerk van het columbarium Campana, meent Jastrzebowska dat het hypogeum op basis van bovenstaande argumenten toch in de Julisch-Claudische periode werd opgericht.⁶ Deze datering is echter zeer twijfelachtig omdat het stucwerk van dit columbarium, zoals Jastrzebowska zelf ook toegeeft, evenzeer in een andere periode kan gedateerd worden. De fresco's die tijdens de tweede fase werden aangebracht kunnen volgens Jastrzebowska op basis van overeenkomsten met de fresco's in de hoofdingang van het hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe gedateerd worden op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.⁷

3.13.2 Sebastiano 9: “Appolonius-graf”

Dit columbarium, naast columbarium n° 10 gelegen, draagt in de bakstenen façade een inscriptie. De façade is sterk gelijkend op die van de grafconstructies op de Piazzuola nabij de Sebastiano-catacombe. De deuropening meet 1,40m bij 1,10m⁸ Het columbarium meet 2,32m bij 2,32m als binnenafmetingen en 3,60m bij 3,60m als buitenafmetingen.⁹ De binnenindeling kan als “klassiek” omschreven worden: in de achterwand een grote nis en een bank tegen de wanden die hier (in tegenstelling tot de banken in het columbarium n°10) volgens Kammerer-Grothaus wel utilitair kan geweest zijn. Jastrzebowska daarentegen meent dat de banken gebruikt werden voor het uitstellen van dodenmaskers (één exemplaar werd in het columbarium aangetroffen), bloemen, lampen en eventueel ook as-urnen. De vloerbedeking is in *opus sectile*, afgeboord door een band in witte mozaïek. Centraal is een romboïdaal aangebracht in wit marmer. Er zijn nog twee rijen halfcirkelvormige nissen voor urnen bewaard. De hierboven vermelde bank werd later doorbroken bij de aanleg van een inhumatiegraf met libatiepijp vóór de hoofdnis.¹⁰ Het columbarium beschikte minstens over 22 nissen voor elk twee urnen.¹¹

In het columbarium werd een 22cm hoge buste van een dame aangetroffen. Dergelijke beelden werden in de nissen geplaatst zoals dit bijvoorbeeld ook het geval was in het tweede columbarium van de Vigna Codini. Jastrzebowska wijst er evenwel op dat dit dodenportret te groot was om in de nissen van het columbarium n°9 te worden geplaatst. Op basis van de haartooi wordt deze buste in de periode van de overgang van Tiberius naar Claudius geplaatst.¹² Fresco's ontbreken waarschijnlijk daar er in de literatuur geen melding wordt van gemaakt. Graffiti en inscripties, waaronder de *titulus*, maken verschillende maal melding van leden van de familie van de Aetii.¹³

Op basis van het voegwerk van de muren is dit columbarium volgens Kammerer-Grothaus iets ouder dan columbarium n°10. Met andere woorden is het columbarium n°9 iets ouder dan 150 n.Chr.¹⁴ Deze datum kan nog scherper gesteld worden. Op basis van het muurwerk dateert men het complex in de tweede helft van de eerste eeuw. Op basis van het stucwerk rond de nissen komt men tot de conclusie dat deze ten laatste is

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 114 en 116.

² Kammerer-Grothaus 1978, 116.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁶ Jastrzebowska 1981, 24–25.

⁷ Jastrzebowska 1981, 25.

⁸ Kammerer-Grothaus 1978, 116–117.

⁹ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 118.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 25; Kammerer-Grothaus 1978, 117.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 118.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 117.

¹³ Jastrzebowska 1981, 24–25; Kammerer-Grothaus 1978, 119. *Titulus*-inscriptie (Jastrzebowska 1981, 32): *Qaet(ius) Eutyche(s) monumentum Apollonio filio suo et sibi et suis posteriqeorum.*

¹⁴ Kammerer-Grothaus 1978, 116.

aangebracht onder de regering van Domitianus. Op basis van het baksteenformaat zou deze constructie tot de Flavische periode behoren.¹ Het monument bleef volgens Kammerer-Grothaus evenwel in gebruik tijdens de tweede eeuw. Getuige daarvan is een munt van Trajanus die als *maulum* in een afgesloten urne werd teruggevonden.² Jastrzebowska daarentegen dateert dit columbarium (evenals het vorige columbarium) op basis van overeenkomsten tussen het muurwerk en de stucdecoratie van dit columbarium met en de eerste fase in het columbarium van Pomponius Hylas in de periode van Tiberius. Ook de typologie van de buste en de typologie van de vloermozaïek wijzen volgens haar in die richting. Daartegenover staat dan weer dat de stucdecoratie ook grote overeenkomsten vertoont met stucwerk uit de periode van Vespasianus zoals die voorkomt in het columbarium Campana. Toch lijkt het volgens Jastrzebowska op basis van bovenstaande argumenten aannemelijker het columbarium te dateren in de Julisch-Claudische periode.³ Deze datering kan niet weerhouden worden wegens de grote twijfel inzake de datering van het stucwerk zoals Jastrzebowska zelf ook toegeeft.

3.13.3 Sebastiano 8

Dit columbarium bevindt zich in een slechte staat van bewaring. De façade was opgetrokken in baksteen. De plattegrond van de constructie is een vierkant. De binnenafmetingen zijn ongeveer 2,36m bij 2,44m en de buitenafmetingen 3,52m bij 3,68m.⁴ Er werden geen sporen van een vloerbekleding teruggevonden. Slechts enkele nissen voor urnen zijn bewaard. Wel zijn er ook sporen van latere inhumatie-graven in de bodem. De fresco's stellen ranken, een hoorn, een geitenbok en rankenvoluten voor. Dergelijke fresco's tonen sterke gelijkenissen met fresco's uit Pompeï die dateren uit 60 n.Chr.⁵ Voor het columbarium wordt geen melding gemaakt van inscripties.

Het columbarium n° 8 werd volgens Kammerer-Grothaus gelijktijdig opgetrokken met het columbarium n° 9. Op basis van het baksteenformaat zou deze constructie tot de Flavische periode behoren.⁶

3.13.4 Sebastiano 7

Dit columbarium, met een bakstenen façade, valt op door een afwijkende inrichting. De plattegrond heeft de vorm van een langgerekte octogonaal. De constructie meet ongeveer 2,36m bij 2m voor de binnenafmetingen en 3,48 op 3,6m voor de buitenafmetingen.⁷ De centrale hoofdnis is opgetrokken in de vorm van een *aedicula* met zuilen en consoles. In de hoeken is in eveneens grote rechthoekige nissen steeds plaats voor vier urnen. Er konden in het totaal twintig bijzettingen plaats vinden.⁸ In de bodem werden nog minstens twee inhumatie-graven aangelegd.⁹ In de nissen zijn fresco's aangebracht van vluchtig geschilderde rozen, vogels, twijgen en rasterwerk op een witte ondergrond. Oorspronkelijk was er ook nog stuc-decoratie.¹⁰ Onder de nissen zijn nog vijf *tabulae ansatae* bewaard waarvan er twee nog een leesbare inscriptie dragen.¹¹

In een tweede fase werd het vloerniveau opgehoogd en werden de binnenmuren met een ruwe rode plijsterlaag bezet die zelfs over de inscripties werd gesmeerd. In de opgehoogde vloer werden twee afvoerputjes voorzien. In deze fase worden ook de inhumatie-graven met libatiepijpen tot 2,50m diep aangelegd.¹²

Een andere hypothese stelt dat er feitelijk drie fasen zijn. In de eerste fase werd de plaats tussen de columbaria n° 6 en 8 opgevuld "op de klassieke wijze". In een tweede fase werd dan een octogonaal ingevoegd

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

² Kammerer-Grothaus 1978, 119.

³ Jastrzebowska 1981, 24–25.

⁴ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 119.

⁷ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁸ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁹ Jastrzebowska 1981, 28.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 28; Kammerer-Grothaus 1978, 120.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 120. Inscripties (Kammerer-Grothaus 1978, 120): *Fabullo Fratri; Varenae Secundae et Tessiae amori*.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 120. Jastrzebowska 1981, 34: Jastrzebowska treft in het columbarium geen afvoerputjes aan. Misschien zag Kammerer-Grothaus de tot 2,50m diepe libatiepijpen van de *formae* voor afvalputjes aan.

met inachtneming van vroegere bijzettingen. Terwijl in de derde fase het monument een gehele restauratie ondergaat met onder andere het opheffen van het vloerniveau en het bepleisteren.¹

In de westelijke hoek van de ruimte was een rechthoekige constructie opgetrokken die boven een 1,30m diepe ruimte staat. Volgens Jastrzebowska is deze constructie een verzamelput voor assen. Uit de relatieve chronologie volgt dat deze put gelijktijdig werd opgetrokken met het columbarium zelf. Hieruit volgt dat deze put dus niet speciaal werd opgericht tijdens de aanpassingswerken om er de assen van de toen uitgestalde urnen in te deponeren.²

Voor de datering kan alleen gezegd worden dat het columbarium n° 7 op een later tijdstip tussen de columbaria n° 6 en 8 is ingevoegd daar het columbarium n° 7 geen eigen zijmuren bezit.³ Volgens Jastrzebowska behoort dit columbarium zelfs tot één van de laatst opgetrokken columbaria van de hier behandelde necropool.⁴

3.13.5 Sebastiano 6

Dit tegen columbarium n° 5 aangebouwde in baksteen opgetrokken columbarium meet ongeveer 3,76m bij 2,64m voor de binnenafmetingen en 4,84m bij 3,68m voor de buitenafmetingen.⁵ De constructie bezit alleen in de oost- en zuidwand nissen voor urnen. Het geheel was overspannen door een tongewelf. De halfcirkelvormige nissen waren naast elkaar geplaatst in rijen van vier voor elk twee urnen en boden plaats voor 48 bijzettingen.⁶ In de zuidwand zijn twee smalle ramen boven de drie rijen nissen aangebracht. In een latere fase, toen het vloerniveau werd opgehoogd, werden vier inhumatie-graven in de opgehoogde bodem aangelegd. De opgehoogde vloer werd in deze fase voorzien van een mozaïekbekleding.⁷ De decoratie bestaat uit een roodbruin strepenpatroon op en witte ondergrond en kleine bloempjes.⁸

Op basis van een vergelijking van de fresco's werden deze in columbarium n° 6 volgens Kammerer-Grothaus gelijktijdig aangebracht als die in columbarium n° 5 dat net iets eerder gebouwd werd. Op basis van de Flavische baksteenstempels zou men volgens haar tot een datering van ongeveer 75 n.Chr. kunnen komen.⁹ Jastrzebowska daarentegen plaatst de fresco's ten vroegste in de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. Volgens haar behoren de fresco's tot een tweede fase.¹⁰ Dit sluit dus evenwel de ontstaansdatering zoals die voorgesteld wordt door Kammerer-Grothaus niet uit.

3.13.6 Sebastiano 5: "Flavisch columbarium"

De buitenkant van het columbarium is met rode stuc bezet.¹¹ Dit columbarium meet ongeveer 3,76m bij 2,64m voor de binnenafmetingen en 4,84m bij 3,68 voor de buitenafmetingen.¹² De constructie bestond oorspronkelijk uit twee verdiepingen. De bovenste verdieping is in baksteen opgetrokken terwijl de onderste verdieping in de tuf is uitgehakt. De onderste ruimte is voorzien van een tongewelf. Twee kleine raamschachten zorgden voor verlichting. Er is geen rijke stucdecoratie meer aanwezig. Wel zijn er spaarzaam fresco's aangebracht van lijnen, ranken, vruchten, bladeren, vogels en een fijne rode marmer-imitatie.¹³ In totaal zijn nog zestien gelijkvormige nissen voor urnen bewaard.¹⁴ Er zijn veel nissen voor één urne voorzien. In het totaal

¹ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

² Jastrzebowska 1981, 28.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 120.

⁴ Jastrzebowska 1981, 27.

⁵ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 4.

⁷ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

⁸ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

⁹ Kammerer-Grothaus 1978, 121.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 27.

¹¹ Kammerer-Grothaus 1978, 126.

¹² Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 123.

¹³ Jastrzebowska 1981, 26; Kammerer-Grothaus 1978, 122.

¹⁴ Jastrzebowska 1981, 26.

waren er 23 bijzettingen mogelijk.¹ Onder vier nissen is een *tabula ansata* bewaard waarop de naam van de overleden persoon vermeld werd.²

Een trap (met waarschijnlijk 8 treden) die ondersteund wordt door een boog langs de oostzijde van de gelijkvloerse ruimte, voerde omhoog. Er bestaan verschillende hypothesen over de functie van de trap. Die variëren van een trap die naar een balkon voert, naar een bovenverdieping of zelfs naar een begaanbaar dak zoals dit ook voorkomt in de necropool in het Vaticaan. Geen enkele hypothese kan volgens Kammerer-Grothaus echter hard gemaakt worden door de slechte bewaringstoestand.³ Jastrzebowska wijst er echter op dat de muren niet sterk genoeg waren om een bovenverdieping te schragen. Dus waarschijnlijk voerde de trap naar een *solarium*.⁴

Het columbarium heeft waarschijnlijk in drie fasen zijn uiteindelijke vorm gekregen. In een eerste fase werd het columbarium opgericht en voorzien van een trap en een “dak-accommodatie”. In een volgende fase werd het niveau van de vloer verlaagd en diende men in een extra trede onderaan de trap te voorzien. In een derde fase tenslotte richtte men een onderaardse cultusruimte in. Deze cultusruimte was in oorsprong een ondergrondse ruimte met tongewelf die via een trap met 15 treden toegankelijk was. Verlichting werd gegarandeerd door een *lucernarium*.⁵ Aanvankelijk werden hier alleen urnen bijgezet in urnen-banken. In een latere fase werden in deze ruimte zes *formae* en een rechthoekige kist voor inhumatie aangebracht. De nissen voor urnen in de wanden worden tijdens deze fase dichtgemetseld.⁶ Op hetzelfde ogenblik werden de wanden van een honinggele pleisterlaag voorzien waarop roodbruine strepen getrokken werden.⁷

De opbouw van dit columbarium verschilt wezenlijk van de opbouw van bijvoorbeeld de columbaria 9 en 10. Laatst vermelde columbaria met telkens slechts één ruimte zijn volgens Jastrzebowska als familiecolombaria te omschrijven waarbij de verschillende types nissen de hiërarchie van de bijgezette personen (waaronder de slaven en *liberti* van de familie) uitdrukken. In het columbarium n°5 komen echter alleen typologisch gelijkvormige nissen en urnenbanken voor. Jastrzebowska meent dan ook dat dit columbarium eigendom was van een *collegium* dat op basis van de inscripties te verbinden is met het keizerlijke hof (*collegium domesticum*).⁸

De fresco's uit de gelijkvloerse ruimte zijn volgens Kammerer-Grothaus te dateren in de periode van Claudius en Nero.⁹ Via inscripties kan de eerste fase gedateerd worden in de periode tussen Otho en Vespasianus, wat niet in strijd is met de chronologie van de fresco's.¹⁰ Volgens Jastrzebowska is het goed mogelijk dat dit columbarium niet veel later (zo niet zelfs gelijktijdig) met de columbaria 9 en 10 (in de Julisch-Claudische periode dus) werd aangelegd.¹¹ Deze datering is evenwel zwak door het ontbreken van argumenten.

3.13.7 Sebastiano 4, 3 en 1

Over deze columbaria is bijna geen informatie meer beschikbaar omdat de constructies vernietigd zijn. Over columbarium n° 3 weten we alleen dat er zeker één wand in *opus reticulatum* was opgetrokken.¹² Op basis van specifieke kenmerken van de muurtechniek dateert Jastrzebowska deze constructie reeds op het einde van de Republiek. Meteen behoort deze constructie tot de oudste fase van de bovengrondse zone *ad catacumbas*.¹³ Het mausoleum n°4 daarentegen was opgetrokken in *opus testaceum*. In de wanden zijn geen sporen van nissen voor urnen aangetroffen. In de bodem werd evenwel een later toegevoegd bodemgraf ontdekt. Toch is het zeer

¹ Berekeningen op basis van de figuren Kammerer-Grothaus 1978, 123 en 124.

² Jastrzebowska 1981, 26. De inscriptie van de schrijver van keizer Vespasianus voor een zekere Cahalistus naar Jastrzebowska 1981, 33: *Cahalisto imp. Caesaris Vespasiani ser. Romanianus scribat pedisequorum*. De inscriptie voor M. Salvinus Euhodus die een *libertus* is van keizer Otho naar Kammerer-Grothaus 1978, 126: M. Salvinus Euhodus.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 122 en 125.

⁴ Jastrzebowska 1981, 26.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 125–126.

⁶ Jastrzebowska 1981, 26 en 33.

⁷ Kammerer-Grothaus 1978, 125–126.

⁸ Jastrzebowska 1981, 27 en 30–31. CIL VI 3497, 8513 en 10273.

⁹ Kammerer-Grothaus 1978, 122.

¹⁰ Kammerer-Grothaus 1978, 126.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 26.

¹² Kammerer-Grothaus 1978, 126 en 128.

¹³ Jastrzebowska 1981, 29.

onwaarschijnlijk dat het columbarium n^o4 eigenlijk een *ustrinum* zou zijn wegens het ontbreken van nissen voor urnen. Het is namelijk zeer twijfelachtig dat een *ustrinum* zou opgetrokken worden tussen twee columbaria.¹

3.13.8 Sebastiano 2

Dit columbarium meet ongeveer 2,88m bij 2,52 voor de binnenafmetingen en 4,08m bij 3,52m voor de buitenafmetingen.² Het columbarium was opgetrokken in *opus reticulatum* en leunde tegen de Villa Grande aan. Onder de fresco's waren twee rijen rechthoekige nissen voorzien die twee of drie urnen bevatten. In de achterwand en de zijwanden is telkens één grote nis aangebracht.³ Het totale aantal bijzettingen bedraagt 20.⁴

De zuidwand is voorzien van fresco's van figuren die op sokkels geplaatst zijn in een imaginaire architecturale context. Centraal staat een vrouwelijke figuur die links en rechts geflankeerd wordt door mannelijke figuren.⁵

Aan de hand van de fresco's denkt Kammerer-Grothaus aan een datering rond het einde van de eerste eeuw n.Chr. Een datering die ondersteund wordt door een daar teruggevonden antefix in de vorm van een gorgonenhoofd. Dit in Hellenistische stijl uitgevoerde gorgonenhoofd stamt ten vroegste uit de periode van Nero of de Flaviërs.⁶ Ook Jastrzebowska plaats de fresco's op basis van een vergelijking met de fresco's uit de Flavische fase van het columbarium van Pomponius Hylas in de Flavische periode.⁷

3.13.9 Sebastiano 11 (en 12)

Dit columbarium in *opus testaceum* met oudere muren in *opus reticulatum* was opgetrokken tegen de columbaria 6 en 4. De constructie kan goed de vergelijking met het columbarium van Pomponius Hylas doorstaan door zijn decoratie met frontons, zuilen en veelkleurige fresco's. De interpretatie van archeologische resten is echter problematisch. Misschien was de "voorruimte" vóór columbarium n° 11 een ander columbarium (columbarium n° 12) en zijn de resten onder de Cappella Albani geen onderdeel van het columbarium n° 11 maar een apart columbarium, namelijk columbarium n° 13.⁸ Voor het columbarium met voorruimte bekomt men binnenafmetingen van ongeveer 11,49m bij 2,51m en van 11,88m bij 3,89m voor de buitenafmetingen.⁹

Het columbarium n° 11 bezit eveneens een centrale nis geflankeerd door zuilen die een fronton dragen.¹⁰ Naast deze hoofdnis zijn links en rechts telkens twee nissen aangebracht met architecturale decoratie. Boven de achterwand is een schelpvormige halve koepel uitgewerkt. Ook de zijwanden zijn voorzien van centrale nissen. In de drie grote nissen is telkens plaats voorzien voor vier urnen. De overige nissen bieden plaats aan één of twee urnen. Dit levert een totaal aantal bijzettingen van 140 bijzettingen op. Later werden nog (een onbekend aantal) bodemgraven toegevoegd.¹¹ Over verdere decoratie is niet bekend.

Onder de grote centrale nis in de noordwand van de "voorruimte" was een inscriptie aangebracht. Wederom verwijst de inscriptie naar keizerlijke *liberti*: de grafeigenaar, Euprosdectus, richtte er een graf in voor zijn zoon Symphronius en hun *liberti* en nageslacht.¹²

Op basis van baksteenstempels zou men voor het columbarium n° 11 tot een datering van 123 n.Chr. komen. Maar aan de hand van de architectuur dient het columbarium volgens Kammerer-Grothaus gedateerd te worden rond 150 n.Chr. Vandaar dat zij er van uit gaat dat de baksteenstempels secundair zijn.¹³ Volgens

¹ Jastrzebowska 1981, 29; Kammerer-Grothaus 1978, 126.

² Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 127.

³ Kammerer-Grothaus 1978, 128.

⁴ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 127.

⁵ Kammerer-Grothaus 1978, 127.

⁶ Kammerer-Grothaus 1978, 128.

⁷ Jastrzebowska 1981, 28.

⁸ Jastrzebowska 1981, 28 en 30; Kammerer-Grothaus 1978, 131.

⁹ Berekening op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, Abb. 9.

¹⁰ Afgeleid op basis van de figuur Kammerer-Grothaus 1978, 129.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 30.

¹² Jastrzebowska 1981, 29. Inscriptie (Jastrzebowska 1981, 34): *D M Symphro Caes Euprosdectus Aug lib pater fecet sibi lib libertabusq suis posterisque eorum.*

¹³ Kammerer-Grothaus 1978, 132.

Jastrzebowska kan het stucwerk op basis van overeenkomsten tussen het stucwerk uit het columbarium Campana en uit de tweede fase in het columbarium van Pomponius Hylas gedateerd worden in de Flavische periode.¹

3.13.10 Sebastiano13

Dit columbarium werd zoals hierboven reeds aangegeven grotendeels vernietigd bij de aanleg van de Cappella Albanis. Alleen resten van een vloermozaïek met zwarte figuren op een witte ondergrond, een fragment van een fresco met twee vogels, een in slechte staat bewaarde nis voor urnen en de aanzet van een boog in het noord-oostelijke deel van de ruimte.²

3.14 De *piazzola* van de S. Sebastiano-catacombe

Het mausoleum van M. Clodius Hermes, dat van de Innocentiores en dat van de Ascia zijn gelegen langs de derde mijl van de via Appia onder de basilica van S. Sebastiano. Op die plaats was reeds een pozzolana-groeve, in dagbouw en in galerijen, uitgebouwd. Verder bevond zich op deze plaats (waar later ook de S. Sebastiano-catacombe zal ontstaan) reeds een heidense necropool met mausolea en grote columbaria, hoofdzakelijk voor *liberti* van de keizer.³ In de tweede helft van de eerste eeuw wordt ook een verlaten groeve gebruikt voor funeraire doeleinden. Eveneens in de tweede helft van de tweede eeuw wordt ten westen van de necropool de zogenaamde *Villa grande* aangelegd rond een binnenplaats met een put. De constructie bezat vloermozaïeken en op de wanden *opus sectile* en fresco's. Gelijktijdig verschijnen (chronologisch van oost naar west) de drie hier verder besproken mausolea in de zandgroeve. Wanneer de gewelven van het *arenarium* op een bepaald ogenblik scheuren vertoonden en deels invielen, werd de groeve opgevuld zodat het loopoppervlak drie meter hoger ligt dan het oorspronkelijke loopoppervlak van het *arenarium*. Zodoende ontstond een openlucht begraafplaats met een ovaal grondplan die aangeduid wordt met de term "*piazzola*". De grafconstructies werden in de tufwanden uitgehakt.⁴ De open wanden en enkele galerijen van het *arenarium* werden ook gebruikt voor bijzettingen in *loculi*, waaronder ook christelijke bijzettingen.⁵ Volgens Carletti treedt er een christianisering van de gehele zone op vanaf de tweede helft van de tweede eeuw of toch zeker op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw. Uit deze periode stammen achttien christelijke grafinscripties.⁶ Rond het midden van de derde eeuw wordt ook de *piazzola* onder een minstens zes meter dikke laag aarde begraven. Om te verhinderen dat deze stortlaag ook zou binnendringen in de mausolea van M. Clodius Hermes en van de Innocentiores, werden de deuropeningen van deze graven gebarricadeerd met amforen. Op dit nieuwe niveau werd langs een met bakstenen geplaveide binnenplaats langs de oost- en noordkant twee overdekte *loggia's* en een trap die naar een bron voerde, aangelegd. De oostelijke *loggia* bestaat uit een *porticus* met een bank. Deze constructie, die 1,15m hoger ligt dan de binnenplaats, wordt aangeduid met de term "*tricia*". De wanden ervan waren versierd met fresco's. Op de muren zijn ook talrijke graffiti (uit de periode van het midden van de derde tot het begin van de vierde eeuw n.Chr.) aangetroffen die Petrus en Paulus aanroepen. Volgens Bisconti deed deze constructie dienst als plaats voor *refrigeria* ter ere van Petrus en Paulus. Volgens de traditie werden de lichamen van beide apostelen tijdelijk op deze plaats bewaard. Vandaar ook dat de constructie ook aangeduid wordt met de term "*memoria apostolorum*". Een rechthoekige *exedra* met apsis waarvan de functie onbekend is, deed later dienst als mausoleum. In het midden van de derde eeuw zal de S. Sebastiano-catacombe zich in de directe nabijheid ontwikkelen uit zes, in oorsprong onafhankelijke, kernen. Op het einde van de derde eeuw raakt de pagane begraafplaats op de heuvel in onbruik.⁷

3.14.1 Mausoleum H van M. Clodius Hermes

Het mausoleum van M. Clodius Hermes is volledig uit de tuf uitgehouwen maar bezit een monumentale bakstenen façade. De façade is 3,20m hoog en 2,30m breed. Op de hoeken zijn pilasters aangebracht die

¹ Jastrzebowska 1981, 30.

² Jastrzebowska 1981, 30.

³ Bisconti 1997, 7; Carletti 1981, 294; Pergola 1999, 181.

⁴ Bisconti 1997, 7–9; Pergola 1999, 181; Tolotti 1984, 125.

⁵ Bisconti 1997, 8; Fiocchi Nicolai 1997, 121; Pergola 1999, 181.

⁶ Carletti 1981, 294; Carletti 1997, 144–145. Voor de christelijke inscripties zie ICVR V, 12889–12906.

⁷ Bisconti 1997, 9–13; Ferrua 1968, 11 en 48; Pergola 1999, 183.

bekroond zijn met 43cm hoge kapitelen.¹ In de façade is tevens een *titulus* aangebracht dat geflankeerd wordt door twee vensteropeningen.² Een terras boven het mausoleum fungeerde als bijeenkomstplaats voor *refrigeria*.³

Binnen de constructie bevinden zich twee ruimtes: één bovengronds en één ondergronds. De bovengrondse ruimte is bereikbaar via een trapje met drie treden. Deze ruimte, die overspannen is met een tongewelf, meet 2,30 m op 2,65m. De ruimte wordt verlicht door de twee vensters die in de façade zijn aangebracht en door een venster dat in de rechterwand van het mausoleum is aangebracht.⁴ De vloerbekleding bestaat er uit een onregelmatig gevormd geometrische zwart-witte mozaïek bestaande uit middelgrote *tesserae*. Centraal zijn op een paneel drie kleine vogels rondom één grote vogel afgebeeld.⁵

De onderste ruimte is bereikbaar via een trap (die tegen de rechterwand van de bovenste ruimte start) met zes treden waarop een trapverloop aansluit. Links op deze trapverloop sluit een volgende trap met vijf treden aan. Dit niveau is ongeveer 3,50m dieper gelegen dan de bovenste ruimte. De ruimte is overspannen door een kruisgewelf. De wanden zijn er bezet met een witte pleisterlaag maar niet verder gedecoreerd.⁶

In de linkerwand van de bovenste ruimte is een kleine vierkantige nis aangebracht (39cm op 39cm). In de nis werd een kuiltje aangebracht waarin crematie-resten werden gedeponeerd. Het kuiltje werd afgesloten met een baksteen. In het midden van de muur werd een *arcosolium* aangelegd. Dit *arcosolium* is evenwel niet bij de aanleg van het grafmonument voorzien daar het vloermozaïek deels onder het graf verder loopt.⁷ Boven de horizontale afsluiting van het *arcosolium* is een kistje teruggevonden dat afgesloten werd door twee bakstenen waarop een baksteenstempel staat die te plaatsen is in de periode van Marcus Aurelius en Caracalla. De kist bevat het skelet van een kind dat op een laag kalk was gelegd. De overige ruimte op de afsluiting wordt ingepalmd door asurnen en terracotta recipiënten. In het *arcosolium* zelf werd het skelet teruggevonden van een jonge vrouw. Het lichaam was op de mozaïekvloer bijgezet. De achterkant van het graf was bezet met bakstenen met stempels uit de periode van Hadrianus.⁸

In de rechterwand was een *arcosolium* aangebracht waarin het lichaam van een overleden persoon op de blote tufgrond was bijgezet. We treffen er eveneens een sarcofaag aan waarin drie kinderen werden bijgezet.⁹

In de achterste deel van de kamer wordt het gewelf deels verlaagd. Onder deze boog, een soort tongewelf, werden twee *arcosolia* boven uit de tuf uitgehakt. Het bovenste *arcosolium* (een *poliandro*) werd afgesloten met een marmerplaat. In het graf werden zes skeletten aangetroffen. Het onderste graf is een *bisomo*. Het werd ook afgesloten met een marmerplaat. In de zwart-witte mozaïek vóór de achterwand werd een forma aangebracht. In het bodemgraf werden drie skeletten aangetroffen.¹⁰ In de rechterwand van dit tweede deel van de bovengrondse ruimte, werd nog een crematie-graf aangetroffen.¹¹

In de achterste linkerhoek van de ruimte werd nog een askist aangetroffen.¹² De askist behoorde volgens de inscriptie toe aan Germanius Taurinus, een soldaat van de Praetoriaanse Garde.¹³ Deze askist, en andere sporen van crematie-nissen, tonen aan dat er niet alleen inhumatiebijzettingen uitgevoerd werden in het mausoleum, maar dat er aanvankelijk ook crematie-resten werden bijgezet.¹⁴

In de zuidelijke wand van de onderste ruimte zijn vier dubbele *loculi* aangebracht, in de westelijke wand ook vier dubbele *loculi* en in de noordelijke wand drie dubbele *loculi*. In één *loculus* werd een glazen *balsamarium* aangetroffen. Aanvankelijk dacht men dat deze *loculi* in een latere fase waren aangebracht en dat dit niveau, evenals de bovenste ruimte, eerst dienst deed als columbarium. Getuige hiervan zou een nis voor crematie-bijzetting in het onderste niveau zijn.¹⁵ In recent onderzoek kwam men echter op basis van de

¹ Mancini 1923, 51.

² Mancini 1923, 52; Jastrzebowska 1981, 50; Inscriptie (Jastrzebowska 1981, 61): *M. Clodius Hermes qui vixit annis LXXV vivos fecit sibi et suis libertis libertabusque posterisque eorum.*

³ Carletti 1981, 299.

⁴ Bisconti 1997, 17; Mancini 1923, 54.

⁵ Bisconti 1997, 17; Mancini 1923, 54.

⁶ Jastrzebowska 1981, 50–51; Mancini 1923, 54.

⁷ Mancini 1923, 54–55.

⁸ Mancini 1923, 55–56.

⁹ Mancini 1923, 56.

¹⁰ Mancini 1923, 59. In Jastrzebowska 1981, 50 is sprake van twee *loculi* in de achterwand. Dit verschil in woordgebruik zal waarschijnlijk voortvloeien uit verschillende opvattingen omtrent de typologie de graven.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 51.

¹² Mancini 1923, 60.

¹³ Ferrua 1968, 56; Jastrzebowska 1981, 51 en 61.

¹⁴ Ferrua 1968, 56.

¹⁵ Jastrzebowska 1981, 51; Mancini 1923, 59.

chronologie van de fresco's en de baksteenstempels tot de conclusie dat de crematie- en inhumatiegraven gelijktijdig in gebruik waren en dit reeds vanaf het ontstaan van de constructie.¹ In de bodem van de ondergrondse ruimte was tenslotte nog één *forma* aangebracht.² Op basis van bovenstaande gegevens kan afgeleid worden dat er tijdens de eerste fase minstens 35 crematie- en inhumatiebijzettingen plaats vonden. Later kwamen daar vermoedelijk nog negen bijzettingen bij.

Boven de façade (op de *attica*) zijn afbeeldingen aangebracht van de parabel van de Goede Herder en banketten.³ Verder is er ook een afbeelding aangebracht die geïnterpreteerd wordt als de zuivering van de bezetene in het land van de Gerasenen. Het betreft hier het oudste voorbeeld van een dergelijke afbeelding.⁴ De opvattingen omtrent deze afbeeldingen variëren van een christelijke, pagane, christelijk-mystieke, gnostische, synkretistische, pseudo-christelijke en heretische interpretatie.⁵

De fresco's zijn volgens Bisconti pas in een tweede fase (in de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr.) aangebracht. Op het gewelf van het voorste deel de bovenste ruimte is centraal een fresco aangebracht van een gorgonen-hoofd. De rest van de decoratie van het gewelf bestaat uit een vlakindeling waarbinnen vegetatieve elementen zijn aangebracht. Op het verlaagde gewelf in de bovenste ruimte was centraal binnen een lijnendecoratie een afbeelding aangebracht van een jongeman die een redenaars-gebaar maakt. Volgens Bisconti kan deze afbeelding geïnterpreteerd worden als een funeraire oratie. Twee *clipei* tonen waarschijnlijk een *prothesis* van de overleden persoon aan zijn rouwende vrienden en familieleden en een inleiding tot een mysterie-cultus of een afscheidsscène tussen de echtgenoten. De overige fresco's op de wanden stellen vogels, dieren, bloemen, fruit, glazen vazen en kraters voor.⁶ In een latere fase, dit is rond 200 n.Chr., worden op de rechterwand hakenkruisen en rozetten aangebracht. Er zijn ook nog fresco's die nog later zijn aangebracht bij het linker *arcosolium* in de bovenste ruimte.⁷

De afbeelding van het gorgonen-hoofd op het gewelf in het mausoleum van M. Clodius Hermes werd gelijktijdig met of iets later dan het aanbrengen van de (vermeende) scène van de zuivering van de bezetene op de façade aan een iconografische transformatie onderworpen. Daarbij worden de slangen rond het hoofd verdoezeld. Zodoende ontstaat een puur decoratief element in plaats van een apotropaische functie vervullende mythische afbeelding.⁸ Boven de toegangsdeur werd een inscriptie aangebracht die vermeldde dat Marcus Clodius Hermes, die 75 jaar werd, voor zichzelf, zijn *liberti* en nakomelingen een graf had opgericht.⁹

Het mausoleum behoorde in eerste instantie aan heidense eigenaars toe. Zoals de iconografie van de fresco's op het terras laat uitschijnen werd dit mausoleum vanaf de eerste helft van de derde eeuw christelijk. Dit is dus gelijktijdig met het voorkomen van inhumatie-graven.¹⁰ Het dient evenwel benadrukt te worden dat ook crematie schijnbaar nog een periode in voege blijft. Paleografisch onderzoek van de as-kist van Germinus Taurinus, wijst uit dat deze te dateren is in 238 n.Chr.¹¹ Bovendien wordt in recente literatuur rond het mausoleum de vraag gesteld of er wel sprake kan zijn van een eerste fase als puur columbarium.¹² Volgens Jastrzebowska is het mausoleum aanvankelijk een familiebegraafplaats. Nog volgens Jastrzewoska kunnen de fresco's op de *attica* en de fresco's uit de tweede fase die binnenin zijn aangebracht, verbonden worden met een college. Deze overgang van familiegraf naar een begraafplaats van een college is waarschijnlijk het gevolg van het toetreden tot het college door een familielid van M. Clodius Hermes.¹³

¹ Dorsch 1983, 164.

² Jastrzebowska 1981, 51.

³ Bisconti 1997, 17; Carletti 1981, 297–298; De Santis 1997, 51; Ferrua 1968, 52; Tolotti 1984, 138; volgens Jastrzebowska 1981, 53 zijn de maaltijdscènes te interpreteren als maaltijden van een funerair college. Zie hoofdstuk 6 voor een diepere studie over de maaltijdscènes en de *refrigeria*.

⁴ Bisconti 1997, 17; Carletti 1981, 287–288 en 293; De Santis 1997, 51; Fasola 1978b, 7–13; Ferrua 1968, 52; Tolotti 1984, 136; Jastrzebowska 1981, 54 stelt echter dat een dergelijke interpretatie niet houdbaar is daar het ons ontbreekt aan vergelijkingsmateriaal. Zoals bleek uit een gesprek twijfelt ook Provoost sterk aan de klassieke interpretatie van de fresco's. Volgens hem worden hier een schapdrager, enkele herders, een zwijnenhoeder, banketten en een optocht afgebeeld. Voor een diepere studie van het fresco en gelijkaardige iconografische motieven op andere dragers, zie: Carletti 1981, 288–293.

⁵ Jastrzebowska 1981, 53.

⁶ Bisconti 1997, 17–20; Ferrua 1968, 60 en 62; Jastrzebowska 1981, 52; Mancini 1923, 54–56.

⁷ Dorsch 1983, 162–163.

⁸ Ferrua 1968, 54; Carletti 1981, 296.

⁹ Bisconti 1997, 17.

¹⁰ Carletti 1981, 287; Jastrzebowska 1981, 52; Reekmans 1986a, 23; Tolotti 1984, 142.

¹¹ Jastrzebowska 1981, 52.

¹² Jastrzebowska 1981, 54. Zie ook boven.

¹³ Jastrzebowska 1981, 53–55.

De aanleg van het mausoleum wordt door Jastrzebowska op basis van de *titulus* geplaatst rond 150 n.Chr.¹ De fresco's uit het voorste deel van de bovengrondse grafkamer kunnen, zoals algemeen aanvaard wordt, gedateerd worden rond 160 n.Chr. De fresco's uit het achterste deel van de grafkamer zouden iets later zijn aangebracht.² Mancini, Reekmans en Pergola plaatsen het ontstaan van het mausoleum reeds rond het begin van de tweede eeuw n.Chr. Rond de tweede helft van de tweede eeuw, verschijnen volgens hen de inhumatie-graven ter vervanging van de crematie-graven. Deze fase zou aan een funerair college kunnen worden toegeschreven.³ Hierboven zagen we echter reeds dat er goede argumenten aan te dragen zijn om er van uit te gaan dat crematie en inhumatie naast elkaar voorkwamen en dit vanaf de aanleg van het mausoleum. Ook Bisconti dateert (zonder verdere argumentatie) het mausoleum in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.⁴

De mozaïekvloer wordt gedateerd in de periode van Hadrianus en de Antonijnse periode. Een gelijkaardige mozaïek werd aangetroffen in een rond 110–120 n.Chr. gedateerd huis in Ostia.⁵ Twee baksteenstempels geven volgens Dorsch een *terminus post quem* datering voor het gebouw: namelijk één baksteenstempel uit 123 n.Chr. en één baksteenstempel (bij een crematiegraf) uit 137 n.Chr.⁶

3.14.2 Mausoleum I van het *Collegium Innocentiorum*

Het mausoleum van de Innocentiores wordt voorafgegaan door een bakstenen façade die 2,90m hoog en 2,65m breed is.⁷ De *titulus* die oorspronkelijk boven de architraaf in de façade was aangebracht, is niet meer *in situ* aanwezig. Maar tijdens opgravingen in de basiliek van San Sebastiano werd een afsluitsteen van een *forma* aangetroffen die dezelfde afmetingen heeft als de oorspronkelijke *titulus*. Deze grafplaat waarvan de inscriptie niet meer leesbaar is, is waarschijnlijk de hergebruikte *titulus* van dit mausoleum.⁸ Centraal in het fronton is een sparappel als decoratief stuc-element aangebracht. Het *titulus*-veld wordt geflankeerd door twee smalle vensters en twee theatermaskers in stuc.⁹

Van op het loopoppervlak start een trap met acht treden. In de trap ingewerkt zorgen twee *lucernaria* voor de nodige verlichting in het 3,65m lager gelegen ondergrondse deel. Maar ook nog *in situ* teruggevonden olielampen zorgden voor verlichting. Er werden ook nog oliekruikjes met olie voor deze olielampen teruggevonden.¹⁰ Na een trapoverloop volgen opnieuw vijf treden.¹¹

In het verlengde van deze tweede trap ligt een grafkamer. De toegangswand van het *cubiculum* is opgetrokken in baksteen met breed voegwerk. Boven de toegangsdeur was een *titulus* aangebracht die bij de ontdekking bijna volledig verstopt was achter een laag stuc. De grafkamer zelf is volledig wit bepleisterd.¹² Wegens het ontbreken van gegevens kan geen verdere informatie over het *cubiculum* gegeven worden. Tenslotte start er nog een trap met in oorsprong vijf en later zes treden. De trap voert naar twee lager gelegen ruimtes.¹³

In de wand van de eerste toegangstrap zijn een *loculus* (waar meerdere personen kunnen worden in bijgezet) en twee crematie-graven aangebracht.¹⁴ Links van de tweede trap zijn twee *loculi* aangebracht. Het bovenste *loculus*-graf bevatte het skelet van een kind.¹⁵ In de wand tegenover deze graven waren nogmaals twee *loculi* aangebracht.¹⁶ In het graf werden twee skeletten van jongelingen aangetroffen.¹⁷ In de bovenste grafkamer werd een enorme *cassa fittile* aangebracht.¹⁸ De linker- en de rechterwand van de eerste van de twee laagst gelegen ruimtes zijn bezet met drie rijen *loculi*. Het oorspronkelijke vloerniveau werd verlaagd om nog een

¹ Carletti 1981, 302; Jastrzebowska 1981, 54.

² Dorsch 1983, 145 en 163.

³ Mancini 1923, 61; Pergola 1999, 181; Reekmans 1986a, 23.

⁴ Bisconti 1997, 15.

⁵ Dorsch 1983, 162.

⁶ Dorsch 1983, 162.

⁷ Mancini 1923, 61.

⁸ Mancini 1923, 62.

⁹ Bisconti 1997, 20; Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55.

¹⁰ Mancini 1923, 63.

¹¹ Mancini 1923, 64–65.

¹² Mancini 1923, 66–67.

¹³ Jastrzebowska 1981, 55.

¹⁴ Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 63.

¹⁵ Mancini 1923, 64–65.

¹⁶ Mancini 1923, 67.

¹⁷ Mancini 1923, 64–65.

¹⁸ Mancini 1923, 66–67.

vierde rij *loculi* te kunnen invoegen in de wanden. In het nieuwe vloerniveau werden ook *formae* toegevoegd.¹ In verschillende fasen werden nog *loculi* toegevoegd. De *loculi* uit de tweede fase hebben een gebogen vorm. De nog later bijgevoegde *loculi* daarentegen zijn rechthoekig van vorm.²

Het in de tuf uitgehakte gewelf van de trap is voorzien van een stuc decoratie van vlakken waarin rozen in stucwerk zijn aangebracht. Verder zijn er ook nog een schelp met daarin een polychrome pauw in stuc aangebracht.³ De laagst gelegen ruimtes zijn niet voorzien van decoraties.⁴

Het onderste van de twee graven in de linkerwand van de tweede trap droeg een geschilderde Griekstalige inscriptie. De inscriptie is een Griekse transcriptie van het Latijn: *duobus Gordianorum In(nocentiorum)*.⁵ De titulus van de bovenste grafkamer maakt melding dat het graf door Giulia Afrodisia wordt opgedragen aan Elipsius, een keizerlijke slaaf en een zeer piëteitsvol man.⁶ In de eerste van de twee laagst gelegen grafkamers treffen we twee in Griekse letters gestelde, maar met Latijns vocabularium samengestelde inscripties: *Gordiano Innocentiorum* en *Pupienio, Balbeino Innocentiorum*. Door de sterke aanwezigheid van *Innocentiores*, vermoedt Ferrua dat de overleden personen tot een funerair college behoorden.⁷

Op een pilaster in de meest zuidelijke van de twee laagst gelegen ruimtes werd in de nog natte pleisterlaag een graffito ingekrast. Het graffito stelt een T-vormig kruis en het woord Ichthus voor. Ichthus is (in de christelijke interpretatie) een acroniem in het Grieks voor Jezus Christus, Zoon van God, Redder.⁸ In dezelfde ruimte vermeldt een inscriptie dat kinderen voor een graf gezorgd hebben voor hun moeder: *Paula et Xanthias, qui Dadudas, matri sue fecerunt*. Een andere, moeilijk leesbare, inscriptie roept op de graven niet aan te raken: *manus tuae par(cant) nos*. Gedacht wordt dat deze in het Grieks geschreven, maar in het Latijnse vocabularium opgestelde inscriptie christelijk zou zijn.⁹ Vraag is natuurlijk of deze inscripties wel enig verband hebben met de graven. Misschien zijn ze, zoals geopperd wordt in recente literatuur, aangebracht door een christelijke arbeider?¹⁰

Dit mausoleum, dat misschien in oorsprong een columbarium was, is volgens Carletti, Mancini en Pergola ontstaan op het einde van de eerste, begin van de tweede eeuw.¹¹ Reekmans schuift echter een datering rond het midden van de tweede eeuw naar voren.¹² Jastrzebowska dateert het ontstaan (eveneens zonder verdere argumentatie) in de Antonijnse periode.¹³ Wanneer het mausoleum in de eerste helft van de derde eeuw in handen kwam van een collegium, werd de constructie getransformeerd tot een (exclusieve) inhumatie-begraafplaats en werden er nieuwe ruimtes uitgegraven.¹⁴ De in het Grieks geschreven Latijnse opschriften die aangebracht zijn in de fase van het *collegium*, wijzen erop dat de overleden personen in oorsprong uit het oosten afkomstig waren.¹⁵ In het mausoleum zijn ook christelijke elementen (zoals de Ichthus-inscriptie) aangetroffen.¹⁶ Toch vermoedt Jastrzebowska dat deze christelijke elementen geen funerair karakter dragen.¹⁷ Het mausoleum

¹ Ferrua 1968, 68.

² Mancini 1923, 71.

³ Bisconti 1997, 21; Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 63.

⁴ Ferrua 1968, 68.

⁵ Jastrzebowska 1981, 55; Mancini 1923, 64–65.

⁶ Mancini 1923, 66–67.

⁷ Ferrua 1968, 68.

⁸ Bisconti 1997, 22; Ferrua 1968, 68.

⁹ Ferrua 1968, 68.

¹⁰ Jastrzebowska 1981, 57.

¹¹ Carletti 1981, 304; Mancini 1923, 71; Pergola 1999, 181. In Jastrzebowska 1981, 56 wordt gesteld dat er in de eerste fase naast inhumatie-graven ook crematie-graven aanwezig waren. Dit lijkt mij (evenals voor het mausoleum van M. Clodius Hermes) veel aannemelijker. Men zou toch kunnen verwachten veel duidelijkere sporen aan te treffen van het oorspronkelijke columbarium of van de aanpassingswerken om van het columbarium een inhumatie-begraafplaats te maken. De enkele crematie-graven die nog aanwezig zijn vertonen bovendien niet de typologische kenmerken van de nissen zoals we zagen in het onderdeel van de columbaria. Mijn inziens betreft het hier een gemengd gebruik van crematie en inhumatie en dit vanaf de eerste fase.

¹² Reekmans 1986a, 23.

¹³ Jastrzebowska 1981, 55–56.

¹⁴ Mancini 1923, 71.

¹⁵ Mancini 1923, 71.

¹⁶ Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 71; Pergola 1999, 181.

¹⁷ Jastrzebowska 1981, 56.

bleef in gebruik tot rond 250 n.Chr. wanneer de gehele zone onder een laag aarde gestort werd.¹ Getuige hiervan is het voorkomen van de Innocentiores genaamd naar keizer Innocentius die aan de macht kwam in 238.²

Een grafplaat die als architraaf van de toegang werd aangewend en die op basis van inhoud en stijl geplaatst wordt rond het midden van de eerste eeuw n.Chr., is een *terminus post quem*-indicatie.³ De grafplaat was in oorsprong opgedragen aan L. Hostilius Castor, een Praetoriaan.⁴ Het als zeer mooi omschreven stucwerk wordt gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw.⁵

3.14.3 Mausoleum A van de *ascia*

Het mausoleum wordt voorafgegaan door een bakstenen façade die 3,44m hoog is en 2,89m breed. In het fronton werd een in stuc uitgevoerde *dolabra* (een hakbijl, en vandaar de benaming van de constructie) geflankeerd door drielobbighe lichtgaten. Boven de deur was in oorsprong nog een *titulus* aanwezig die geflankeerd werd door twee smalle vensteropeningen.⁶

Boven de façade was een constructie opgetrokken, het gebouw β . De functie van het gebouw is omstreden. Misschien betrof het hier een woongedeelte van de Villa Grande, of fungeerde de ruimte als een dodencultus-plaats. Nog een andere mogelijkheid is dat de constructie β een *cella memoriae* waaruit het gehele complex van de *trichia* ontwikkeld zou zijn.⁷ In recenter onderzoek is Jastrzebowska van mening dat de ruimte veeleer dienst deed als een begraafplaats waar tot drie sarcofagen konden worden gezet. Dat er tijdens de opgravingen geen sarcofagen werden aangetroffen, wordt verklaard door het feit dat in de gehele funeraire zone van de Sebastiano-catacombe meerdere sarcofagen op een andere plaats hergebruikt zijn. Gedacht wordt dat de ruimte β gebruikt werd als meer representatieve begraafplaats voor de familie en het mausoleum als begraafplaats voor personeel en colleges.⁸ Het verschil in kwaliteit van het stucwerk tussen het mausoleum van de Innocentiores en het mausoleum van de *Ascia* zou dan niet op chronologische gronden rusten, maar op functionele gronden. Op basis van het muurwerk zouden zowel het gebouw β als het mausoleum van de *Ascia* gelijktijdig zijn opgetrokken. Maar het mausoleum zelf moest als het ware niet zo luxueus zijn als het bovengrondse deel van het graf, ondergronds werden ‘slechts’ dienaren en leden van colleges bijgezet. Vandaar het verschil in kwaliteit van stuc tussen de twee naburige mausolea.⁹ Een dergelijke these klinkt weliswaar aannemelijk, maar mist bewijzen. De hele gedachtegang steunt op niet hard te maken veronderstellingen.

Vanaf het loopoppervlak start een trap. In het begin van de trap zijn in de treden twee *lucernaria* aangebracht voor de nodige verlichting in de ondergrondse ruimte. Na vijf treden volgt een trapoverloop waarop een trap met acht treden aansluit. De laatste twee treden zijn pas in een latere fase toegevoegd op het ogenblik dat het loopoppervlak uitgediept werd om meer graven in de wanden te kunnen aanleggen. Ondergronds bevinden zich twee ruimtes die door middel van een doorgang met elkaar verbonden zijn. Beide ruimtes bevinden zich op 5,72m onder het niveau van de deurdorpel van het mausoleum.¹⁰

Bijna onmiddellijk rechts bovenaan de toegangstrap, is een *loculus* van een kind bereikbaar via een trapje met twee treden. Het graf is afgesloten met het voorste deel van een reliëfsarcofaag.¹¹

De wanden in de beide ondergrondse kamers zijn bezet met *loculi*. In de wand waartegen de trap is opgetrokken zijn drie boven elkaar gelegen *loculi* aangebracht.¹² In de overige drie wanden zijn 12 *loculi* aangebracht.¹³ De kleinere oostelijke ruimte bezit slechts twee *loculi* en een podium dat waarschijnlijk bedoeld was als sokkel voor een sarcofaag veeleer dan als zitbank.¹⁴ Dit beperkte aantal *loculi* en de aanwezigheid van

¹ Mancini 1923, 71.

² Reekmans 1986a, 24.

³ Mancini 1923, 62.

⁴ Ferrua 1968, 64.

⁵ Ferrua 1968, 64; Jastrzebowska 1981, 55.

⁶ Bisconti 1997, 22; Jastrzebowska 1981, 56; Mancini 1923, 71.

⁷ Jastrzebowska 1981, 57–58.

⁸ Jastrzebowska 1981, 58.

⁹ Jastrzebowska 1981, 59.

¹⁰ Mancini 1923, 72; Jastrzebowska 1981, 56.

¹¹ Mancini 1923, 72–73.

¹² Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 73.

¹³ Jastrzebowska 1981, 56.

¹⁴ Jastrzebowska 1981, 56.

een sarcofaag laat mijn inziens toe dit mausoleum als een familiegraf te bestempelen. De ruimte β kan dan een bijeenkomstplaats geweest zijn.

Het tongewelf van de toegangstrap is voorzien van een geometrische stucdecoratie waarin in stuc rozen zijn uitgevoerd. De stucdecoratie van het gewelf eindigt beneden aan de trap met een lunet. Het lunet wordt van het gewelf van de trap afgeboord door een band met in stuc uitgevoerde palmetten. Op het lunet zelf zijn wijnstruiken met druiventrossen en bladeren in stuc aangebracht.¹

De westelijke ondergrondse ruimte bezit een rijkelijke stucdecoratie waaronder pilasters tussen de rijen *loculi*.² In de oostelijke ruimte is het gewelf voorzien van een cassetendecoratie in stuc waarin rozen voorkomen.³

Het is niet uit te maken of ook dit mausoleum dat opvalt door zijn stucdecoratie en door de afwezigheid van inscripties een voorgeschiedenis heeft als columbarium. Het mausoleum was bovendien niet zo lang in gebruik zoals de overige twee mausolea op de *piazzola*.⁴ Wanneer de mausolea onder de opvullingslaag geraken, is het mausoleum van de Ascia niet bereikbaar met de externe trap die de mausolea van M. Clodius Hermes en de Innocentiores wel toegankelijk houdt.⁵ Het mausoleum is volgens Mancini, Pergola en Bisconti (zonder verdere verantwoording) ontstaan in de eerste helft van de tweede eeuw en was tot minstens rond 150 in gebruik.⁶

3.15 Het zogenaamde hypogeum Polimanti

Deze constructie ligt rechts langs de via Appia op het landgoed Polimanti. Dit is tussen de basilica van S. Sebastiano en het mausoleum van Cecilia Metella. Ten gevolge van een verzakking in een nabijgelegen pozzolana-groeve werd de begraafplaats ontdekt. Het hypogeum zelf is ook in de tuf uitgehakt.⁷ Dit hypogeum maakte deel uit van een pagane necropool. Van deze necropool zijn de resten van hypogea en pagane grafinscripties ontdekt.⁸

Het hypogeum ligt 5,50m onder het loopoppervlak.⁹ De toegangstrap in baksteen startte in oorsprong zonder twijfel uit een bovengronds grafgebouw. De trap komt tegen de zuidelijke wand van de grafkamer binnen. De trap zelf wordt ondersteund door een boog. Tegenwoordig zijn slechts de acht treden tegen de zuidelijke wand nog bewaard. De treden zijn 0,25m hoog. Op deze treden sluit een trapoverloop in *bipedales* aan. Op de trapoverloop sluiten nogmaals twee treden aan die in noordelijke richting tegen de trapoverloop zijn aangebouwd. Deze twee treden zijn 0,28 cm hoog.¹⁰ Een eenvoudige rekensom leert ons dat de trap in oorsprong ongeveer 22 treden moet hebben geteld.¹¹ De treden tegen de zuidwand zijn opgetrokken in afwisselende lagen van tufblokjes en bakstenen. De bovenste treden vertonen sporen van een witte bepleistering. De onderste twee treden zijn in travertijn uitgevoerd.¹²

De grafkamer is 3,45m bij 2,98m groot. De zuidelijke wand is opgetrokken in baksteen, de andere wanden uit alternerende lagen van baksteen en tuf.¹³ De vloerbekleding bestaat een dun laagje mortel op de natuurlijke bodem.¹⁴ De grafkamer is overspannen door een kruisgewelf.¹⁵

¹ Bisconti 1997, 22; Mancini 1923, 72.

² Mancini 1923, 73.

³ Ferrua 1968, 72.

⁴ Mancini 1923, 75.

⁵ Jastrzebowska 1981, 59.

⁶ Bisconti 1997, 15; Mancini 1923, 75; Pergola 1999, 181.

⁷ Mancini 1919, 49; Reekmans 1986a, 23.

⁸ Mancini 1919, 54–57.

⁹ Mancini 1919, 49.

¹⁰ Mancini 1919, 49–50; Reekmans 1986a, 23.

¹¹ Het vermoedelijke aantal treden = (de diepte van het hypogeum min de hoogte van de twee onderste treden) / 0,25m voor de hoogte van de treden tegen de zuidwand. Tel hierbij de twee onderste, iets hogere, treden en men bekomt 21,76 treden, dus 22 treden.

¹² Mancini 1919, 50.

¹³ Mancini 1919, 50.

¹⁴ Mancini 1919, 53.

¹⁵ Mancini 1919,50.

In de oostelijke wand is bovenaan een nis aangebracht die plaats biedt aan twee urnen die in de bodem van de nis verzonken zijn. Onder deze nis zijn nogmaals drie nissen voor urnen ingevoegd. Onder de rij nissen is een *arcosolium* ingevoerd. Onder de boog van het *arcosolium* is een *forma* aangelegd. In een latere periode werd een graf dat afgebakend werd door een muurtje in tuf, bovenop het *forma* aangelegd.¹ De noordelijke wand heeft dezelfde opbouw als de oostelijke wand.² De westelijke wand tenslotte beschikt niet over een nis boven de rij van drie nissen. In plaats van de nis is een venster uitgewerkt. Het is ook opmerkelijk dat het *arcosolium* nooit voorzien werd van een bijzetting.³ In totaal beschikt het hypogeum over 11 nissen en drie *arcosolia*. Van de laatste groep grafmonumenten zijn slechts twee *arcosolia* van een bijzetting voorzien. Eén *forma* onder de boog van het *arcosolium* kreeg in een latere periode een graf bovenop de eerste bijzetting ondanks het feit dat er nog een *arcosolium* ter beschikking stond.⁴

De wand tegen dewelke de trap is aangebracht is op een witte pleisterlaag voorzien van een strependecoratie in rood en oranje. Centraal zijn enkele onherkenbare dieren afgebeeld. De trap zelf is gedecoreerd met vegetatieve en florale fresco's. Op de vier vlakken van het kruisgewelf is een zone met een purperen streep afgebakend. In deze zones zijn telkens in een rode rechthoek twee groene dolfinen afgebeeld. Boven de bovenste lijn van de rode rechthoeken is telkens een beker afgebeeld van waaruit telkens twee takken met bloemen vertrekken. Op iedere tak zit een vogel. Het lunet van het oostelijke *arcosolium* is versierd met een fresco van twee pauwen. Tenslotte zijn er ook nog afbeeldingen van bloemen en riet op het gewelf aangebracht. Centraal op het gewelf is binnen een met guirlandes afgeboord vlak een paarsachtige ruit ingeschreven. In deze ruit is een hert afgebeeld. Ook de drie overige wanden zijn gedecoreerd met een strepenpatroon.⁵

In het hypogeum werden nog resten aangetroffen van marmeren sarcofagen, een stuk van een marmeren rechthoekige asurne waarop een mannelijke figuur en een Eroot met een mand met bloemen staan afgebeeld en fragmenten van een albasten vaasje.⁶

Op basis van het voorkomen van crematie-graven, wordt dit hypogeum als heidens geklasseerd.⁷ Het hypogeum kan volgens Mancini en Reekmans niet vóór Hadrianus ontstaan zijn omdat slechts vanaf dan crematie- en inhumatiegraven naast elkaar voorkomen. De picturale decoratie staat inderdaad een datering toe tussen de tweede helft van de tweede eeuw en het begin van de derde eeuw.⁸

3.16 Columbarium van G. Sulpicius Platorinus

Dit columbarium werd in 1880 opgegraven op de rechteroever van de Tiber tussen de Ponte di Agrippa en de Aureliaanse muur. De toegangsmuur tot dit rechthoekige columbarium (7,12m bij 7,44m) was opgetrokken in travertijn. Boven de deur was een inscriptie aangebracht die het columbarium toeschreef aan G. Sulpicius Platorinus, deze was *triumvir monetalis* (muntmeester) in 18 v.Chr. Op de vloer is een mozaïek aangebracht. In de nissen werden as-urnen teruggevonden. Het exacte aantal graven is niet vermeld in de literatuur en kon niet berekend worden op basis van figuren. Verder werden nog twee standbeelden en een buste ontdekt. De aangetroffen inscripties dateren uit de Augusteïsche tot de Flavische periode. Dit geeft meteen een indicatie voor het oprichten van het columbarium en de duur van het in gebruik zijn.⁹

3.17 Columbarium in het park van de Villa Doria - Pamphilj

Dit columbarium werd in 1965 ontdekt tijdens opgravingen in het park van de Villa Doria - Pamphilj op de Gianicolo.¹⁰ Van het kleine columbarium dat opgetrokken was in *opus testaceum* is alleen de zuidelijke afgeronde hoek bewaard. Door de slechte bewaringstoestand kunnen geen afmetingen gegeven worden van het oorspronkelijke columbarium. De toegang tot deze funeraire constructie lag in het oosten. De toegang zelf had

¹ Mancini 1919, 50 en 52.

² Mancini 1919, 52.

³ Mancini 1919, 52–53.

⁴ Mancini 1919, 54.

⁵ Mancini 1919, 50 en 52.

⁶ Mancini 1919, 53.

⁷ Reekmans 1986a, 23.

⁸ Mancini 1919, 54; Reekmans 1986a, 23.

⁹ z.a. 1965, 96.

¹⁰ Moretti 1970, 345.

een travertijnen dorpel. De ruimte zelf was bereikbaar via een losstaande trap met twee treden in baksteen.¹ De vloerbekleding was uitgevoerd in *opus signinum*.² De binnenwanden zijn in *opus reticulatum* uitgevoerd. Op een witte ondergrond waren fresco's aangebracht van takjes met groene blaadjes.³ Het oorspronkelijke aantal bijzettingen is door de slechte bewaringstoestand niet meer te achterhalen.

In een latere periode onderging de constructie drastische aanpassingswerken. Hierbij werd het vloerniveau ongeveer 32 cm opgehoogd en werden er twee banken toegevoegd aan de zuidoostelijke zijde en de tegenoverliggende zijde. Als gevolg hiervan werden de onderste rij halfcirkelvormige nissen afgesloten. Eveneens verdween de onderste trede van de trap in de ophogingslaag. Verder werd er nog een tweede laag pleister bovenop de reeds bestaande laag aangebracht. Op deze pleisterlaag zijn geen sporen van fresco's aangetroffen.⁴

Het columbarium wordt in de eerste eeuw n.Chr. gedateerd. Argumenten worden niet gegeven.⁵ Op basis van het materiaal dat in de opvullingslaag werd aangetroffen (glazen flesjes, ceramiekresten en een olielamp) worden de aanpassingswerken gedateerd in de loop van de eerste eeuw n.Chr. De olielamp zelf wordt in het tweede of derde kwart van de eerste eeuw n.Chr. geplaatst.⁶

3.18 Colombario maggiore en colombario minore nabij het Casino del Bel Respiro

Deze twee columbaria zijn gelegen langs de via Aurelia antica op het grondgebied van de Villa Doria Pamphilj.⁷ Het in 1838 ontdekte "grote" columbarium is toegankelijk via een trap die vanuit een apart trappenhuis is aangelegd. De plattegrond is min of meer L-vormig. De ruimte is overspannen door een tongewelf. De wanden zijn uitgevoerd in *opus reticulatum*. In de wanden zijn rechthoekige en halfcirkelvormige nissen aangebracht die plaats boden voor ongeveer 500 bijzettingen. De wanden zijn versierd met fresco's van architecturale constructies, mythologische en theater scènes en afbeeldingen uit het landelijke en huiselijke leven. Naast vier marmeren opschriften, zijn de andere inscripties op geschilderde *tabulae ansatae* aangebracht of in de wanden ingekrast. Op basis van deze inscripties is het eventueel mogelijk af te leiden dat de organisatie in handen lag van een *collegium*. Op drie *cippi* die nabij het columbarium werden ontdekt staan acht namen van personen (allen *liberti*) vermeld die beschouwd worden als de eigenaars van het terrein waarop de constructie werd opgetrokken: T. Paciaeus T. I. Isargyrus en zijn echtgenote Silia I. Nice, T. Luceius T.I. Alexander en zijn echtgenote Fundilia M.I. Celido, P. Staberius P.I. Papa en zijn echtgenote Staberia P.I. Hilaria en tenslotte L. Popillius L.I. Alexander en zijn echtgenote Popillia L.I. Anthis. Dit columbarium is op basis van de inscripties door Caldelli en Ricci op het einde van de Augusteïsche periode of reeds op het einde van de eerste eeuw v.Chr. gedateerd. Het columbarium bleef lang in gebruik.⁸

In 1821 werd het "kleine" columbarium ontdekt. In de voorgevel waren twee toegangen voorzien die in travertijn waren afgeboord. Het bakstenen columbarium heeft een rechthoekig plattegrond. De vloerbekleding bestond uit een zwart-wit mozaïek met geometrische figuren. In de wanden zijn vier *arcosolia* en 12 nissen voor waarschijnlijk elk twee urnen uitgewerkt. Het vermoedelijke aantal crematiebijzettingen is 24. Het vermoedelijke aantal inhumatie bijzettingen is 4. De met stuc bezette wanden waren voorzien van fresco's. Het columbarium wordt in de periode van Hadrianus geplaatst. Argumenten worden niet gegeven.⁹ Alle verdere informatie zoals afmetingen of iconografie van de fresco's ontbreekt.

3.19 Columbarium van Scribonius Menophilus

Dit in 1984 ontdekte columbarium ligt langs de via Aurelia antica nabij het *colombario minore* op het gebied van de Villa Doria Pamphilj.¹⁰ Het ondergrondse monument bestaat uit één hoofdruimte (ongeveer 3m bij 5m) en twee kleinere aangrenzende ruimtes (beide ongeveer 1m bij 2m) die via een trap toegankelijk zijn. Het muurwerk is in *opus reticulatum* uitgevoerd. De vloerbekleding bestaat uit een zwart-wit mozaïek gecombineerd

¹ Moretti 1970, 353 en 356.

² Moretti 1970, 357.

³ Moretti 1970, 357.

⁴ Moretti 1970, 356–357.

⁵ La Regina 2001, 178.

⁶ Moretti 1970, 354 en 357.

⁷ Caldelli 1999, 61.

⁸ Caldelli 1999, 62, 77–78; Catalli 1997, 16; La Regina 2001, 179.

⁹ La Regina 2001, 179.

¹⁰ Caldelli 1999, 62; La Regina 2001, 179.

met marmerplaten waarop de naam van C. Scribonius Menophilus voorkomt. Laatstgenoemde bekostigde waarschijnlijk de vloer of misschien zelfs de gehele constructie. Over de eigenlijke organisatie is nog niets bekend. In de wanden zijn verschillende rijen van halfcirkelvormige nissen voor urnen ingepast die plaats boden voor ongeveer 500 bijzettingen. De fresco's op de wanden stellen vegetatieve scènes, mythologische verhalen en dagelijkse voorwerpen zoals toneelmaskers voor. De inscripties zijn grotendeels aangebracht op geschilderde *tabulae ansatae*. Andere inscripties zijn aangebracht op de deksels van de urnen en in veel mindere mate op marmeren tafels. Het columbarium is volgens Catalli, Caldelli en Ricci op basis van de inscripties, het muurwerk in *opus reticulatum* en de fresco's opgetrokken in de Augusteïsche periode. Het columbarium kende een lang gebruik. Het monument was op basis van de inscripties zeker nog in gebruik in de Flavische periode.¹

3.20 Columbarium nabij het circus van Nero in het Vaticaan

Dit columbarium, in de literatuur omschreven als “mausoleo I sud”, is ten zuiden gelegen van het circus van Nero. De necropool in het Vaticaan, die onder de basiliek ligt, is ten noorden van het circus gelegen. Het monument ligt 7,50m onder het huidige looppniveau. De plaatsing gebeurde evenwijdig met de as van de necropool onder de Vaticaanse basiliek. Waarschijnlijk behoorde dit mausoleum tot een grotere necropool.²

Het in baksteen opgetrokken monument heeft binnenafmetingen van 3,70m bij 3,95m en een hoogte van 2,50m. De buitenafmetingen zijn 4,84m bij 5,08m. Centraal in de voorgevel is de toegangsdeur met travertijnen dorpel en deurstijlen (de architraaf is verdwenen) aangebracht. Een losstaande trap met vier treden in baksteen die met marmer bedekt waren, voerde vervolgens tot het looppniveau in het columbarium dat 90cm dieper lag dan de dorpel. De ruimte is overspannen door een kruisgewelf dat gestut wordt door vier pilasters in de hoeken van de ruimte die elk 45cm naar voren springen.³ De vloerbekleding bestaat uit onregelmatige marmerplaten.⁴

De oostwand was voorzien van een vensteropening. In de west- en oostwand zijn telkens drie halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht. In de achterwand zijn twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen rondom één rechthoekige nis zonder urnen ingevoegd. In de toegangswand tenslotte flankeren twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen de toegangsdeur. De wanden zijn in bakstenen uitgevoerd. Deze bakstenen hebben verschillende vormen.⁵

Zowel de binnenkant als de buitenkant van het columbarium is met een pleisterlaag bedekt. Aan de binnenkant is de pleisterlaag tussen de 1cm en 1,5cm dik, aan de buitenkant tussen de 2,5cm en 3cm. Aan de binnenkant zijn op een witte ondergrond enkele fresco's van zuilen geflankeerd door panelen, bloemen en guirlandes aangebracht. De stijl van deze fresco's is vergelijkbaar met de tweede Pompeïaanse Stijl. De buitenkant van het gebouw is rood geschilderd.⁶

Rond 250 n.Chr. vonden aanpassingswerken plaats in het columbarium. Daarbij werd een stuk plaveisel in *bipedales* aangelegd buiten het columbarium en worden in het columbarium zelf zeven sarcofagen geplaatst waarvan vijf in marmer en twee in terracotta.⁷

Aan de hand van de architectuur, de decoratie en fresco's wordt het ontstaan van het columbarium door Magi in de tweede helft van de eerste eeuw n.Chr. geplaatst, namelijk in de periode tussen Nero en Domitianus. De aanpassingswerken schijnen op basis van baksteenstempels te zijn uitgevoerd in de periode van Commodus.⁸

4. Studie van de columbaria en mausolea ad circum

De reden waarom ook mausolea in dit hoofdstuk werden opgenomen, is dat ze het overgangstype vormen tussen de columbaria en de hypogea. Deze overgang is duidelijk te volgen in de necropool die onder de basiliek van St.-Petrus in het Vaticaan gelegen is. Deze necropool kan vanaf haar ontstaan tot de opgave ervan bestudeerd worden. Door de ligging van de necropool, is het duidelijk dat ze in gebruik was door inwoners van

¹ Caldelli 1999, 62; Catalli 1997, 21–24; La Regina 2001, 179.

² Magi 1968, 207–208.

³ Magi 1968, 208 en 211.

⁴ Magi 1968, 211–212.

⁵ Magi 1968, 211–212.

⁶ Magi 1968, 214 en 217.

⁷ Magi 1968, 217.

⁸ Magi 1968, 217.

de stad Rome zelf. Een bijkomend voordeel is dat in de necropool vanaf ongeveer 250 n.Chr. een duidelijke christelijke aanwezigheid was. Deze vaststelling kan interessant zijn om te zien of de christenen vertrouwd waren met de pagane columbaria en mausolea én of de christenen zich dus ook, conceptueel, kunnen gebaseerd hebben op de pagane grafstructuren bij de ontwikkeling van de catacomben.

4.1 De Vaticaan

De Montes Vaticani, Ager Vaticanus of kortweg de Vaticanum bestrijkt het gebied rechts van de Tiber en gelegen tussen de Ianiculum en de Pons Milvius.¹ Dit gebied fungeerde als exploitatiegebied voor grondstoffen voor de productie van bakstenen en ceramiek, verder kwamen er ook wijngaarden voor. De lager gelegen delen van deze zone waren drassig. Deze veertiende regio van de Stad Rome werd doorsneden door de via Aurelia, de via Triumphalis en de via Cornelia.² Naast de funeraire constructies, die we zo dadelijk verder bespreken, waren hier ook het Gaianum (een oefenplaats voor paardenrennen), het Phrygianum (een heiligdom voor Cybele) en een *naumachia* (een circus voor het opvoeren van zeeveldslagen) gebouwd.³ Verder treffen we er nog het circus van Caligula en Nero aan. De bouw van dit circus was gestart onder Caligula. De afwerking ervan gebeurde door Nero. Het monument was gelegen in de Horti Neroniani, gelegen tussen de Ianiculum en de Vaticanum.⁴

Op de Vaticanum waren ook, zoals in alle andere suburbane gebieden, necropolen aangelegd.⁵ Een eerste die ik hier aanhaal is die van de via Triumphalis. Het betrof een 600m² grote necropool waarvan bepaalde delen werden teruggevonden bij bouwwerken voor opslagplaatsen voor levensmiddelen en voor het *autoparco vaticano*. In de necropool is geen duidelijke chronologische opeenvolging te ontwaren. Het merendeel van de grafconstructies bestaat uit columbaria. Daarnaast komen ook *cappuccina*-graven (die gedateerd werden op basis van baksteenstempels), amforengraven en graven voorzien van libatiepijpen voor. De necropool is veel minder rijkelijk gedecoreerd dan de andere begraafplaats op de Vaticanum.⁶ Deze necropool bleef ongeveer vier eeuw in gebruik. Tot de oudste funeraire resten behoort een *bustum-sepulcrum* uit het begin van de eerste eeuw v.Chr. De overgang tot de latere fase werd gevormd door de columbaria waar naast crematie soms ook inhumatie plaats vond. Uit de vierde eeuw tenslotte dateren de grote inhumatie-graven met *formae*.⁷

4.2 De necropool *ad circum*

De necropool die hier echter van belang is, is de necropool *ad circum*. Het toponiem van deze begraafplaats werd afgeleid van de *titulus* van het mausoleum A, waar we verder nog op terugkomen.⁸ De necropool bestaat uit twee rijen mausolea die naar het zuiden zijn georiënteerd. Een eerste rij mausolea werd opgetrokken ten noorden van een kleine straat. In een latere periode ontstond ook ten zuiden van deze weg een rij van aanéensluitende mausolea. Deze necropool is inzake structuur goed vergelijkbaar met de reeks columbaria bij de Sebastiano-catacombe die hierboven reeds behandeld werd.⁹ Zoals verder duidelijk zal worden, waren deze mausolea eigendom van families van vermogende *liberti* zoals de Aelii, de Aurelii, de Caetennii, de Iulii, de Marci, de Tullii, de Ulpii en de Valerii. In de noordelijke rij mausolea komt zowel crematie als inhumatie voor, in de zuidelijke, jongere, rij treffen we hoofdzakelijk inhumatie aan.¹⁰ Deze necropool bleef intensief in gebruik tot aan de bouw van de basiliek van Constantijn in 324 n.Chr. Uit de laatste fase stammen ook enkele christelijke graven.¹¹

Naast deze christelijke aanwezigheid in de mausolea, werd een nog oudere en intensievere christelijke aanwezigheid gedetecteerd ten westen van deze mausolea. Dit is de zone onder het huidige pauselijke altaar in de St.-Pieter basiliek. De *piazza* of *campo* P, zoals de zone rond het traditioneel daar aangewezen memoriaal van de apostel Petrus genoemd wordt, was volledig bezet door graven die reeds uit de eerste eeuw n.Chr.

¹ Apollonj Ghetti 1951, 9; Basso 1986, 7.

² Apollonj Ghetti 1951, 10; Basso 1986, 7.

³ Apollonj Ghetti 1951, 13–15; Basso 1986, 7.

⁴ Apollonj Ghetti 1951, 16; Basso 1986, 7; Castagnoli 1960, 97.

⁵ Apollonj Ghetti 1951, 17.

⁶ Ruyschaert 1999, 105.

⁷ Ruyschaert 1999, 107.

⁸ Castagnoli 1960, 119–120; Ruyschaert 1999, 101.

⁹ Apollonj Ghetti 1951, 23 en 26; Prandi 1971, 377–378; Ruyschaert 1999, 101.

¹⁰ Apollonj Ghetti 1951, 26; Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 12–13.

¹¹ Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 12–13.

stammen. Het betrof een open ruimte van 4m bij 8m.¹ Het ligt hier echter volledig buiten het onderwerp van dit onderzoek om dieper in te gaan op de situatie van de *piazza* en de *memoria* van Petrus.² Toch wil ik erop wijzen, zonder te veralgemenen, dat in de literatuur de opgravingen op de Vaticanum vaak verengd worden tot deze zone.³ Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de *postuum* verschenen publicatie van Reekmans. Hoewel de titel van zijn publicatie het anders laat vermoeden, is de enige opzet van Reekmans om uit te maken op basis van archeologische vondsten en geschreven bronnen of Petrus' graf inderdaad op de Vaticanum ligt of niet.⁴ De eigenlijke Romeinse begraafplaats komt slechts uiterst summier aan bod.⁵

Reeds in de zestiende eeuw werden bij werkzaamheden in de basiliek van St.-Pieter resten van mausolea aangetroffen.⁶ Het onderzoek van de archeologische resten onder de basiliek startte echter pas op het einde van de negentiende eeuw met een exploratie van de ruimte onder de *pallium*-nis.⁷ Toen bij werken in 1939 in de *Sacre Grotte Vaticane* resten van antiek muurwerk werden aangetroffen, werd besloten om de zone verder te onderzoeken. Tussen 1940 en 1949 kwamen zodoende de antieke grafstraat tussen de stutturen van de basiliek én de Petrus-*memoria* aan het licht. Deze opgravingen vonden hun neerslag in een publicatie die verscheen in 1951.⁸ Toch vormt de *Esplorazioni* van de archeologen die belast waren met het archeologisch onderzoek en een verslag hiervan geen eigenlijk document voor de opgravingen. Enkele terechte kritieken die in de recente literatuur geuit worden, is dat bij de figuren geen gelijke schaal gebruikt wordt, er geen exacte maten aangegeven worden, er verschillen in details zijn en er geen onderscheid wordt aangegeven tussen de werkelijke toestand en de vermoedelijke toestand. Bovendien treedt er een discrepantie op tussen de foto's, tekeningen en tekst.⁹ Tussen 1953 en 1957 volgde een nieuw onderzoek van de pagane necropool.¹⁰ In de publicaties die resulteerden (en nog verder moeten gepubliceerd worden) uit dit hernieuwd onderzoek, proberen Mielsch, Von Hesberg, Bruszewski en Gaertner een nieuwe, fundamentele bijdrage te leveren tot een betere kennis van de opgravingen.¹¹ Hierbij wordt rekening gehouden met de figuratieve decoratie, de beeldhouwwerken, de mozaïeken, de architectuur, de inscripties, de sarcophagen, de urnen en de altaren die in de mausolea voorkomen. Deze publicaties sluiten aan bij de *Esplorazioni* uit 1951 die hoofdzakelijk de west-kant van de necropool bestudeerden. De kant met de mausolea, de oost-kant dus, was tot dan toe nog nooit intensief bestudeerd.¹² Omwille van de gedetailleerde publicaties van de oostkant van de necropool, heb ik geopteerd om deze mausolea in dit onderzoek te betrekken. In de *Esplorazioni* wilden de auteurs enkel een idee geven van de necropool, en dan nog vooral de westkant, waar de "*Principe degli Apostoli*" begraven was.¹³ Bovendien waren bepaalde mausolea die ze publiceerden nog grotendeels opgevuld en niet onderzocht. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het mausoleum N of mausoleum van de Aebutii.¹⁴

Opvallend voor de necropool *ad circum* is de uniforme typologie van de mausolea. Het betreft grote overdekte grafkamers die eventueel voorzien waren van een voorhof of een dakterras. Op de binnenwanden is een rijkelijke stuc- en geschilderde decoratie aangebracht. De muren zijn voorzien van nissen voor urnen of van

¹ Ruyschaert 1999, 102; Zander 1999, 14–15.

² Zie bijvoorbeeld Ruyschaert 1958, 3–46 voor een bondige, maar heldere inleiding op deze materie.

³ Pace Prandi 1971, 377; Ruyschaert 1958, 8; Thümmel 1999, 21 e.v. In een in 1964 gepubliceerde bibliografische lijst (De Marco 1964, 144–256) onder de titel "*The Vatican Excavations*" handelen het overgrote deel van de 413 aangehaalde publicaties over het graf van Petrus; de pagane necropool blijft grotendeels onderbelicht.

⁴ Reekmans 1994, 4.

⁵ Reekmans 1994, 6–7.

⁶ Bijvoorbeeld de verstoringen van de mausolea S en R bij de aanleg van het bronzen altaarbaldakijn. In de zeventiende eeuw werd nabij het hoofdaltaar een pagane sarcofaag opgegraven die wegens voor die tijd aanstootgevende inscripties in stukken in de Tiber werd gegooid. Reeds in 1574 werd een kleine pagane grafconstructie ontdekt bij werkzaamheden aan de vloer van de basiliek. Deze eerste ontdekkingen bleven echter wegens desinteresse zonder verdere gevolgen. Basso 1986, 67 en 69; Apollonj Ghetti 1951, 23; Walsh 1984, 22–23.

⁷ Thümmel 1999, 15.

⁸ Reekmans 1994, 5; Thümmel 1999, 15; Walsh 1984, 18 en 25.

⁹ Thümmel 1999, 19; Vergelijk bijvoorbeeld de figuren 13 en 17 in de *Esplorazioni* (Apollonj Ghetti 1951): het gebruik van een verschillende schaal en de merkwaardige verschillen in de details maken de interpretatie er niet gemakkelijker op.

¹⁰ Thümmel 1999, 16.

¹¹ Mielsch 1986, 5; Mielsch 1995.

¹² Apollonj Ghetti 1951, 23; Mielsch 1986, 5.

¹³ Apollonj Ghetti 1951, 23.

¹⁴ Apollonj Ghetti 1951, 37.

arcosolia voor inhumatie.¹ Deze mausolea zijn ontstaan in de tweede eeuw.² Of scherper nog: na de tweede helft van de tweede eeuw, het “archaïsche” mausoleum O uitgezonderd.³

De pagane necropool bleef tot het begin van de vierde eeuw in gebruik. Toen werden de mausolea volgestort met aarde en werden tussen de mausolea de funderingen voor de basiliek van St.-Pieter aangebracht. Door deze ingrijpende aanpassingswerken kon Constantijn de basiliek optrekken op dezelfde hoogte als het zogenaamde *Tropaion* van Gaius dat het traditioneel daar vereerde graf van Petrus markeerde.⁴ Toch was de necropool toen nog niet volledig in onbruik geraakt. Speciale structuren zoals stutmuren en trappen zorgden ervoor dat bepaalde mausolea toch nog voor een periode toegankelijk bleven.⁵

4.3 Studie van de columbaria en mausolea *ad circum*

4.3.1 Mausoleum A: mausoleum van Gaius Popilius Heracla

Van dit mausoleum is slechts een deel van de façade bewaard gebleven. Volgens een reconstructie was de breedte van de façade 4,43m. In de bakstenen façade waren een deuropening in travertijn en twee vensters voorzien.⁶ Boven de deur was een marmeren *titulus* aangebracht.⁷

De *titulus* van dit mausoleum is van uitzonderlijk belang wegens de urbanistische informatie die hij weergeeft. De eigenaar vraagt in de *titulus* om voor hem en zijn echtgenote een grafconstructie op te richten *in vatic(ano) ad circum* van Calligula en Nero. Vandaar ook de benaming van de necropool. Verder stelt de *titulus* dat er ook *liberti* mochten worden bijgezet.⁸ Alle overige informatie over het mausoleum ontbreekt daar de constructie nog niet is opgegraven.⁹

4.3.2 Mausoleum B: mausoleum van Fannia Redempta

Deze constructie bestaat uit twee delen: enerzijds de overwelfde kamer B en anderzijds de open voorhof B'. De bakstenen façade had aan de buitenkant een breedte van 5,02m. Ten oosten van de centrale toegangsdeur was oorspronkelijk een *titulus* aangebracht.¹⁰ Deze constructie bekwam haar definitieve vorm in drie fasen. In een eerste fase werden B en B' met elkaar verbonden. In een volgende fase werd B voorzien van een mozaïek en een drempel tussen B'. In de laatste fase werd op deze drempel een scheidingsmuur in *opus listatum* opgetrokken, werd de decoratie in B grondig vernieuwd, werden de nissen in B van stucdecoratie voorzien en werden de *arcosolia* in B aangelegd. Deze aanpassingswerken waren noodzakelijk door het aantal bijzettingen dat men uitvoerde in het mausoleum.¹¹

Zoals bij de overige mausolea is de originele toestand sterk verstoord door de werkzaamheden voor de basiliek. Zo werd de toegang tot B volledig opgevuld en werden grote delen van de façade vernietigd.¹² De

¹ Apollonj Ghetti 1951, 25.

² Apollonj Ghetti 1951, 25.

³ Apollonj Ghetti 1951, 27.

⁴ Basso 1986, 9; Prandi 1971, 378; Walsh 1984, 23.

⁵ Prandi 1971, 379–380.

⁶ Mielsch 1986, 9.

⁷ Basso 1986, 8; Mielsch 1986, 10.

⁸ Basso 1981, 155–156. De inscriptie van de *titulus* (Basso 1981, 155–156): *D(is) M(anibus) ex codicillis triplicibus Popili Heraclae C(aius) Popilius Heracla heredibus salut(em) vos heredes mei rogo iubeoque fideique vestrae committo uti monumentum mihi faciatis in Vatic(ano) ad circum iuxta monumentum Ulpi Narcissi ex is VI n(ummum) in quam rem numerabit. Novia trophime is III n(ummum) et coheres eius is III n(ummum) ibique reliquas meas et Fadiae Mamimae uxoris meae si quid ei humanitus acciderit poni volo cuius monumenti ius lego libertis libertabusq(ue) meis et quos testamento manu misero sive quem in statu libertatis reliqui et hoc amplius noviae trophimae libertis libertabusque eius posterisque supra scriptorum et itum aditum ambitum sacrificique faciendi causa ad id monu(men)tum uti ei liceat.*

⁹ Toynbee 1958, 269.

¹⁰ Mielsch 1986, 11.

¹¹ Basso 1986, 27; Mielsch 1986, 17; Toynbee 1958, 40.

¹² Toynbee 1958, 37 en 39.

buitenafmetingen van de constructie zijn ongeveer 5,02m bij 6,50m. De binnenafmetingen voor de binnenhof zijn ongeveer 3,25m bij 2,65m, voor de hoofdruimte is dit ongeveer 3,33m bij 2,23m.¹

In de zijwanden van de voorhof zijn telkens zes halfcirkelvormige nissen in twee rijen van drie nissen aangebracht.² In een latere fase werd tegen de noordelijke en oostelijke wand een trap aangebracht zonder rekening te houden met de crematienissen. Onder de trap werden twee graven aangelegd.³ Deze door een boog ondersteunde trap was opgetrokken in ruw materiaal zoals tufblokken en delen van een deurstijl.⁴ Deze trap is waarschijnlijk aangelegd als toegang tot het graf dat schijnbaar nog functioneerde wanneer de deur reeds was afgesloten bij de eerste funderingswerken voor de basiliek.⁵

De bakstenen façade van de hoofdruimte is gedecoreerd met pilasters die een fronton schraagden.⁶ De ruimte zelf die opgetrokken is in een ruw baksteenwerk is overspannen door een kruisgewelf.⁷

In de achterwand van het mausoleum zijn rond een centrale grote nis met schelpgewelf, symmetrisch vijf rechthoekige nissen en twee halfcirkelvormige nissen aangebracht.⁸ In de zijwanden zijn in de sokkelzone telkens een *arcosolium* en daarboven twee halfcirkelvormige nissen rond één rechthoekige nis aangebracht.⁹ Later werden ook een *forma* en sarcofagen toegevoegd in deze grafkamer.¹⁰

Op basis van het bovenstaande komt men voor de voorhof tot een totaal van 12 nissen, dus 24 bijzettingen, en twee latere *formae*. Voor de grafkamer zelf wordt dit 14 nissen, dus 28 bijzettingen, twee *arcosolia* en een *forma* en twee sarcofagen. Dit maakt in totaal waarschijnlijk 59 bijzettingen.¹¹

In de voorhof is er slechts één decoratiefase te onderscheiden. Op een witte ondergrond komen decoratieve strepenpatronen, twijgen met bladeren en bloemen voor.¹² In de hoofdruimte werden in de eerste decoratiefase attributen van goden (een pauw voor Hera en een duif die een ketting neemt uit een juwelenkistje voor Aphrodite), fruit, glaswerk, bloemen, kraters en glazen en metalen recipiënten afgebeeld op een witte ondergrond.¹³ Het gewelf was voorzien van een centraal medaillon omgeven door vier tondi en guirlandes en slingers van schijven met vegetatieve elementen. Het centrale medaillon stelt Helios op een vierspan voor. De vier tondi stellen de vier seizoenen voor.¹⁴

Tijdens de tweede decoratiefase van de hoofdruimte werd een tamelijk slordige zwart-witte vloermozaïek aangebracht waarop een krater, twee duiven en ranken zijn afgebeeld.¹⁵ Van de derde fase getuigen de enkele resten van afbeeldingen van lijnpatronen, bloemen, marmerimitatie en duiven op de *arcosolia*. De boog van het westelijke *arcosolium* is voorzien van een fresco van een in een tondo geplaatst hert, kraters en vruchten.¹⁶ Het mausoleum was ook rijkelijk gedecoreerd met stucwerk dat in de derde fase echter grotendeels verwijderd of vernieuwd werd.¹⁷

De benaming van het mausoleum volgt uit een grafinscriptie, die op een sarcofaag was aangebracht, met de naam van de eigenaar.¹⁸ Fannia Redempta was de echtgenote van Aurelius Hermes, een *libertus* van de twee Augusti, namelijk van Diocletianus en Maximianus (286–305 n.Chr.). Er dient benadrukt te worden dat het mausoleum reeds ongeveer anderhalve eeuw was opgetrokken toen Fannia er begraven werd.¹⁹

¹ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1986, Taf. 1b en 2.

² Mielsch 1986, 12.

³ Mielsch 1986, 13.

⁴ Mielsch 1986, 17.

⁵ Mielsch 1986, 18–19; Toynbee 1958, 40.

⁶ Mielsch 1986, 13.

⁷ Mielsch 1986, 13; Toynbee 1958, 269.

⁸ Mielsch 1986, 13.

⁹ Mielsch 1986, 16.

¹⁰ Mielsch 1986, 15.

¹¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1986, Taf. 3 en 4.

¹² Mielsch 1986, 19.

¹³ Mielsch 1986, 20.

¹⁴ Basso 1981, 143; Basso 1986, 27; Mielsch 1986, 22–23.

¹⁵ Basso 1981, 142; Mielsch 1986, 26; Toynbee 1958, 41.

¹⁶ Mielsch 1986, 26.

¹⁷ Toynbee 1958, 42–43.

¹⁸ Inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) Fanniae Redemptae quae vixit ann(is) XXXXVI mens(ibus) V dieb(us) VII Aurel(ius) Augg(ustorum) lib(ertus) Hermes coniugi incomparabili cum quae vixit ann(is) XXXIII.*

¹⁹ Toynbee 1958, 37.

Het mausoleum B werd na A en vóór C opgetrokken.¹ De eerste decoratiefase in het mausoleum is volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner aangebracht door hetzelfde atelier dat het mausoleum G decoreerde. Het mausoleum G is op basis van een baksteenstempel gedateerd in de periode van Hadrianus.² Een dergelijke datering voor het mausoleum schijnt gerechtvaardigd te worden door de fresco's die inderdaad op basis van vergelijkingen met andere fresco's tot de periode van Hadrianus behoren.³ De tweede decoratie fase kan in het midden van de derde eeuw geplaatst worden. Er dient benadrukt te worden dat het mozaïek, dat aangebracht werd in de tweede fase, reeds in het begin van de derde eeuw geplaatst wordt.⁴ De derde fase wordt na het midden van de derde eeuw of misschien zelfs in het begin van de vierde eeuw net voor de bouwwerken voor de basiliek geplaatst.⁵

4.3.3 Mausoleum C: mausoleum van Lucius Tullius Zethus

De bakstenen façade, met resten *opus reticulatum*, van dit mausoleum werd doorbroken door een centraal geplaatste deur waarboven een *titulus* geflankeerd werd door twee ramen. De van een terracotta fries voorziene façade werd bekroond met een fronton.⁶ Deze façade toont overeenkomsten met Etruskische grafconstructies.⁷ De buitenafmetingen van deze constructie zijn ongeveer 3,58m bij 5,25m en de binnenafmetingen ongeveer 2,39m bij 4,29m.⁸

De binnenwanden van de grafkamer zijn opgetrokken in *opus vittatum*. Dergelijke besparing op baksteen komt ook bij andere mausolea voor.⁹ De grafkamer zelf is overspannen door een kruisgewelf dat bestaat uit twee elkaar snijdende tongewelven.¹⁰ Het polychrome vloermozaïek bestaande uit glas en marmer werd in de eerste fase aangebracht. Het mozaïek is voorzien van een geometrische boord. Aan de zuidkant komen daar nog driekladerige palmetten bij. Ten noorden en zuiden van een met een vlechtband afgezoomd middenveld, zijn in spiralen opgerolde ranken te zien die vanuit een acanthusknop ontspringen. In de opgerolde ranken zitten vogels.¹¹ In de achterwand is een grote centrale nis met een schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen. Boven dit geheel werden timpanen en een fronton aangebracht, waarboven nogmaals twee rechthoekige nissen zijn aangebracht. In beide zijwanden wordt de centrale nis met een schelpgewelf telkens geflankeerd door twee boven elkaar aangebrachte rechthoekige en daarnaast twee boven elkaar aangebrachte halfcirkelvormige nissen. In de sokkelzone daaronder zijn een *arcosolium* geflankeerd door een halfcirkelvormige nis aangebracht. In de toegangswand is de deur geflankeerd door telkens twee rechthoekige nissen en bekroond door een halfcirkelvormige nis. De nissen bieden plaats aan één of twee urnen.¹² In de vloer zijn as-urnen ingewerkt die afgedekt zijn met marmerplaten. Deze bijzettingen behoren tot de eerste fase.¹³ In een latere fase werden in de achterwand nog twee asaltaren ingevoegd.¹⁴

Op basis van het bovenstaande komt men voor het aantal bijzettingen in dit mausoleum op 34 nissen voor vermoedelijk 64 bijzettingen. Daarbij komen nog de 2 bijzettingen in de *arcosolia* en de twee asaltaren. Verder zijn er ook nog een onbekend aantal urnen in de grond bijgezet. Dus het totale aantal bijzettingen is minstens 68.¹⁵

De geschilderde decoratie is in verschillende fasen aangebracht. Op de sokkelzone komt een marmerimitatie voor. Uit de eerste fase stamt onder andere fresco van een wagenmenner met palmen. Voor het overige werden op een witte ondergrond afbeeldingen aangebracht van dieren, een persoon met een lans, een wagenmenner met palmen, zwevende eroten, rozetten, guirlandes, rozen, vogels, een pauw. Verder werden ook landschappen, een schild en lans en een scepter afgebeeld.¹⁶ Bepaalde nissen zijn voorzien van een

¹ Toynbee 1958, 37.

² Mielsch 1986, 32.

³ Mielsch 1986, 34.

⁴ Mielsch 1986, 37–38; Toynbee 1958, 41.

⁵ Mielsch 1986, 37–38.

⁶ Basso 1981, 143; Mielsch 1986, 39.

⁷ Basso 1981, 143.

⁸ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1986, Taf. 5b.

⁹ Mielsch 1986, 39.

¹⁰ Mielsch 1986, 39.

¹¹ Mielsch 1986, 54–55.

¹² Mielsch 1986, 41.

¹³ Mielsch 1986, 54–55.

¹⁴ Basso 1986, 29; Mielsch 1986, 43.

¹⁵ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1986, Taf. 5a, 6a en 6b.

¹⁶ Mielsch 1986, 45–47 en 49.

gorgonenhoofd.¹ Van de decoratie van het gewelf zijn slechts enkele delen bewaard. We zien er gekleurde panelen met recipiënten, lotusbloemen en een masker.² De stucdecoratie bestaande uit zuilen en een fries, behoort tot de derde fase.³

De inscriptie van de *titulus* vermeldt niet alleen voor wie het graf werd ingericht, namelijk voor de grafeigenaar, zijn directe familie en hun *liberti*, maar vermeldt ook dat het graf twaalf op achttien voet meet.⁴ In het mausoleum werden ook twee urnen met een epitaaf aangetroffen.⁵

Het mausoleum C werd kort na het mausoleum B opgetrokken. De stijl van het mausoleum is vergelijkbaar met de stijl van het mausoleum G. De fresco's staan volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner een datering in de periode van Hadrianus toe.⁶ Ook het mozaïek kan op basis van vergelijkingen met andere voorbeelden in de periode van Hadrianus geplaatst worden. Men kan met andere woorden de eerste twee decoratiefasen in de periode van Hadrianus plaatsen. Voor de derde fase zijn er echter geen chronologische aanknopingspunten. De decoratieloze kalklaag die in deze derde fase werd aangebracht is vergelijkbaar met de architectonisch vaak verfijnde westelijke delen van de Callixtus-catacombe waar ook geen fresco's voorkomen. Misschien is hiervoor een economische reden aan te wijzen.⁷

4.3.4 Mausoleum D: het “*opus reticulatum*” mausoleum

Zoals het mausoleum B bestaat deze constructie uit een niet overdekte voorhof D' en een overwelfde hoofdruimte D. Toch is de structuur veel eenvoudiger.⁸ De buitenafmetingen zijn ongeveer 4,40m bij 5,25m. De binnenafmetingen van de voorhof zijn ongeveer 3,49m bij 2,34m, die van de hoofdruimte zijn ongeveer 3,34m bij 2,04m.⁹

In de zuidwand van de voorhof zijn geen nissen aangebracht. In de zijwanden echter is een grote centrale rechthoekige nis geflankeerd door telkens één halfcirkelvormige nis voor twee urnen. De wanden van zowel D' als D bestaan uit in elkaar gehaakt *opus reticulatum* en bakstenen.¹⁰

In de in baksteen uitgevoerde façade van het eigenlijke mausoleum was rechts van de toegangsdeur een *titulus* aangebracht.¹¹ In het mausoleum werd geen vloerbekleding aangebracht.¹² In de achterwand van de hoofdruimte is een grote centrale nis met schelpgewelf aangebracht die geflankeerd wordt door telkens twee naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen. In de zijwanden zijn telkens drie naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen aangebracht. Alle nissen boden plaats aan twee urnen.¹³ Op basis van het bovenstaande komt men voor de voorhof tot een totaal aantal bijzettingen van 12. Voor de hoofdruimte is dit in totaal 22. Dit maakt voor mausoleum D een totaal aantal crematie-bijzettingen van 34.¹⁴ In een latere, niet verder gespecificeerde fase werd in D' een *forma* ingevoegd dat op basis van een baksteenstempel gedateerd wordt in de Severische periode.¹⁵

Er zijn slechts weinig sporen van fresco's bewaard gebleven. De resten zijn van gekleurde vlakken en rozen.¹⁶ Een grafinscriptie maakt melding van het feit dat de vader in een graf voorzag voor zijn zeer

¹ Mielsch 1986, 48.

² Mielsch 1986, 50.

³ Mielsch 1986, 43 en 55.

⁴ Basso 1981, 156; De inscriptie (Basso 1981, 156): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Zethus fecit sibi et Tulliae Athenaidi coniugi benemerenti et Tulliae Secundae et Tullio Athenaeo filis et libe(r)ris eorum libertis libertabusque quos hi qui supra scripti sunt manu misissent in front(e) ped(es) XII in agr(o) ped(es) XVIII.*

⁵ Basso 1981, 157; De twee inscripties (Basso 1981, 157): *D(is) M(anibus) Tullia Secunda filia hic sita est Passulena Secundinae mater cessit en D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Athenaeus filius hic situs est.*

⁶ Mielsch 1986, 56.

⁷ Mielsch 1986, 59.

⁸ Mielsch 1986, 61.

⁹ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1986, Taf. 7b.

¹⁰ Mielsch 1986, 62.

¹¹ Mielsch 1986, 61.

¹² Mielsch 1986, 63.

¹³ Mielsch 1986, 63.

¹⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuur in Mielsch 1986, Taf. 7b.

¹⁵ Mielsch 1986, 63.

¹⁶ Mielsch 1986, 64.

zachtmoedige zoon.¹ Zowel de architectuur als de fresco's laten volgens Mielsch, Von Hesberg en Gaertner een datering toe in de periode van Hadrianus.²

4.3.5 Mausoleum E: mausoleum van de Aelii of van Titus Aelius Tyrannus

In de bakstenen façade was boven de centraal geplaatste deur een *titulus* aangebracht die geflankeerd werd door twee ramen. De façade valt op door haar rijkelijke decoratie van bijvoorbeeld het *titulus*-veld met pilasters en een fronton en de sierlijsten.³ De buitenafmetingen zijn ongeveer 4,46m bij 6m en de binnenafmetingen ongeveer 3,31m bij 4,86m.⁴ Titus Aelius Tyrannus wiens naam voorkomt op een inscriptie van een *arcosolium*, was een *libertus* die een aanzienlijke bestuursfunctie had in de Provincia Belgica.⁵

De binnenwanden zijn uitgewerkt in *opus vittatum*. De ruimte wordt overspannen door een kruisgewelf gevormd door twee snijdende tongewelven. De ruimte was in oorsprong ongeveer 4,04m hoog. Boven de ruimte lag waarschijnlijk een terras, wat meteen ook de functie van de trap duidelijk maakt.⁶ In de zwart-witte mozaïekvloer met geometrische motieven zijn stukken marmer aangebracht die in de grond verzonken urnen afsluiten.⁷ In de achterwand bevindt zich boven de sokkelzone met een *arcosolium* een grote centrale nis die geflankeerd wordt door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en daarnaast twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Boven het geheel strekt zich een schelpvormige koepel uit.⁸ In de westelijke zijwand bevindt zich in de sokkelzone een *arcosolium* (met inscriptie voor T. Aelius Tyrannus) dat geflankeerd wordt door telkens één halfcirkelvormige nis. Daarboven wordt een centrale grote nis geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen, daarnaast een grote langgerekte nis en daarnaast twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Alle nissen waren voorzien voor twee urnen.⁹ De oostelijke zijwand wordt gedomineerd door een omhoog voerende trap die van het begin af aan voorzien was.¹⁰ Onder de boog die de trap ondersteunt is een grote centrale nis geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en rechts drie halfcirkelvormige nissen. In de sokkelzone komen een *arcosolium* en een halfcirkelvormige nis voor. Onderaan de trap werden in de muur een rechthoekige nis voor één urne en twee halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht.¹¹ In de zuidwand zijn in de aanzet van de trap nog drie halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen aangebracht. De sokkel van de trap is in *opus vittatum*, de rest van de trap is in baksteen uitgevoerd. In het totaal telt de trap 15 treden die ongeveer 30cm hoog zijn.¹²

In een latere fase werden aanpassingswerken doorgevoerd. Deze hielden nieuwe bijzettingen in de *arcosolia* in de noord- en oostwand en het bijvoegen van urnen in de zijwanden in. Bij de bouw van de basiliek werden ook hier grote delen vernietigd.¹³ In de bodem is een *forma* aangelegd.¹⁴ Er werden in het mausoleum ook resten van libatiepijpen aangetroffen.¹⁵

Op basis van het bovenstaande telt dit mausoleum 37 nissen, voor 73 bijzettingen, drie *arcosolia* waarvan twee *arcosolia* later nogmaals een bijzetting kregen en één *forma*. Verder zijn er ook in de grond verzonken urnen aanwezig. Hun aantal is niet met zekerheid af te leiden uit de tekst of het beeldmateriaal: het geschatte aantal is minimum zes. Dit brengt het vermoedelijk totaal van bijzettingen op 85.¹⁶

Het lunet van de *arcosolia* werd voorzien van een marmereffect. Voor het overige werden op een witte ondergrond afbeeldingen van palm-lotusfriesen, rozen, guirlandes, strepen-decoratie, recipiënten, pauwpluimen, pauwen, wijnranken, fruit, bloemen, twijgen en vier stillevens die de seizoenscyclus voorstellen aangebracht. De

¹ Basso 1981, 161; Inscriptie (Basso 1981, 161): *D(is) M(anibus) T(iti) Tulli Prisciani fil(i) pientissimi v(ixit) a(nnis) XIII m(ensibus) VIII m(e)m(oriam) Onesimus pater fec(it)*.

² Mielsch 1986, 64.

³ Mielsch 1995, 71–72.

⁴ Berekend op basis van de figuur in Mielsch 1995, Taf. 10.

⁵ Basso 1981, 145; Basso 1986, 35.

⁶ Mielsch 1995, 76.

⁷ Mielsch 1995, 87.

⁸ Mielsch 1995, 73.

⁹ Mielsch 1995, 74.

¹⁰ Mielsch 1995, 75 en 93.

¹¹ Mielsch 1995, 75.

¹² Mielsch 1995, 75–76.

¹³ Mielsch 1995, 79.

¹⁴ Mielsch 1995, 73.

¹⁵ Mielsch 1995, 91.

¹⁶ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 11 en 12.

kleine rechthoekige nissen hadden een iets rijkere decoratie met bloemen, strepen, schaal met fruit, handguirlandes, panfluit, drinkhoorn, vogel en hert.¹ De rijke stuc-decoratie doet denken aan *aediculae*.² Er werden verschillende marmeren grafinscripties aangetroffen die aantonen dat de overleden personen *liberti* waren.³

Het mausoleum E werd later dan D, maar vroeger dan F opgetrokken. Het mausoleum F werd door Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski op basis van een baksteenstempel in de vroeg-Antonijnse periode geplaatst, namelijk kort na 140 n.Chr. Inzake de fresco's volgt het mausoleum E de onderwerpen en de stijl zoals die voorkomen in de mausolea B en D. Voor een scherpere datering denken Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski aan het begin van de regeringsperiode van Antoninus Pius. In de westwand zijn ook inscripties teruggevonden van *liberti* van laatstgenoemde keizer.⁴ Het stuc daarentegen staat schijnbaar toch dicht bij de traditie van Hadrianus dan die van Antoninus Pius.⁵

De twee albasten urnen zijn de meest opmerkelijke vondsten in dit mausoleum. Eén van de recipiënten kon op basis van een muntvondst gedateerd worden in laat Severische periode.⁶

4.3.6 Mausoleum F: mausoleum van de Caetennii Maiores of van Marcus Caetennius Antigonus

De bakstenen façade van dit mausoleum is voorzien van een deuropening met daarboven een *titulus*-vlak geflankeerd door twee vensters. Terracotta platen van een goede kwaliteit en een fries met oorspronkelijk twee vensters vormen de overige decoratie van de façade.⁷ In dezelfde necropool is nog een ander mausoleum van de *gens* Caetennia aanwezig, namelijk het mausoleum L of mausoleum van de Caetennii Minores.⁸ De buitenafmetingen van het mausoleum F zijn ongeveer 6,49m bij 7,30m. De binnenafmetingen zijn ongeveer 5,34m bij 5,97m.⁹

De binnenbekleding bestaat uit *opus vittatum*. De grafkamer is overspannen door twee kruisende tongewelven. De trap voerde waarschijnlijk ook hier naar een hoger gelegen dakterras dat dienst deed als *triclinium*.¹⁰ Het gewelf van de kamer zelf was gedecoreerd in rechthoekige cassetten.¹¹ De vloerbekleding bestaat uit een mozaïek van spiralen en geometrische figuren. De marmerplaten in het mozaïek sluiten in de grond verzonken urnen af die op 40cm van elkaar zijn ingevoegd. Het mozaïek werd bij de aanleg van de *formae* grondig verstoord en op een grove manier teruggeplaatst.¹²

Zoals bij vele andere mausolea is er opnieuw een sokkelzone met daarboven in stuc benadrukte *aedicula*-zone. De noordelijke wand bevat een grote centrale nis met een schelpgewelf dat in een *aedicula* is ingewerkt. Deze constructie werd in een grote nis geplaatst. Deze grote nis wordt geflankeerd door twee grote rechthoekige nissen. In de sokkelzone bevindt zich een later toegevoegd *arcosolium* dat geflankeerd wordt door telkens één halfcirkelvormige nis die plaats biedt aan twee urnen. Deze gehele wand werd verder gedecoreerd met gecanneleerde zuilen en frontons.¹³ In de westelijke wand zijn in de sokkelzone twee *arcosolia* toegevoegd in een latere fase. Boven de sokkelzone zijn drie rijen van twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen afgewisseld met een grote nis met schelpgewelf. Boven deze reeks nissen is een rij van vier halfcirkelvormige nissen naast elkaar aangebracht. Alle nissen waren bestemd voor twee urnen. Links in de westelijke wand zijn

¹ Mielsch 1995, 80.

² Mielsch 1995, 73 en 80.

³ Inscripties (Basso 1981, 158–159): *D(is) M(anibus) Urbano Aug(usti) Vern(ae) adiutor tabulari rationis patrimoni vixit annis XXI m(ensibus) VII d(iebus) XXII Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) et Aelia Urbana parentes filio karissimo en D(is) M(anibus) T(ito) Aelio Aug(usti) lib(erto) Tyranno qui fuit a comm(entariis) prov(inciae) Belgicae coniugi dulcissimo Aelia Andria uxor et Aelius Valerianus socer et restitutus fecit collib(erto).*

⁴ Mielsch 1995, 88.

⁵ Mielsch 1995, 91.

⁶ Basso 1986, 35; Mielsch 1995, 91.

⁷ Mielsch 1995, 95–96; Toynbee 1958, 48–49.

⁸ Apollonj Ghetti 1951, 29. Beide mausolea vertronen een gelijke architecturale uitwerking, maar mausoleum L bezit een kleiner oppervlak.

⁹ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 13.

¹⁰ Mielsch 1995, 106.

¹¹ Mielsch 1995, 116.

¹² Mielsch 1995, 98 en 116; Toynbee 1958, 50.

¹³ Mielsch 1995, 93; 98 en 103; Toynbee 1958, 46.

nog drie halfcirkelvormige nissen boven elkaar aangebracht. Opnieuw was een zuilen-decoratie aangebracht.¹ De oostelijke wand is identiek aan de westelijke wand uitgezonderd dat er hier slechts drie halfcirkelvormige nissen boven de alternerende grote nissen zijn aangebracht en de nissen naast deze grote nissen ontbreken.² In de toegangswand zijn rechts van de deur vier halfcirkelvormige nissen voor elk twee urnen voorzien. Ook in de wand van de, van het begin af aan voorziene, trap die start tegen de westelijke muur en afdraait naar de oostelijke muur, waren minimum zeven halfcirkelvormige nissen voorzien. In een latere fase werden verschillende *formae* in de bodem uitgegraven. Eén *forma* is voorzien van afsluitstenen met een baksteenstempel uit de vierde eeuw n.Chr.³

Op basis van het bovenstaande komt het totale aantal bijzettingen in nissen op ongeveer 84, dat in *arcosolia* op 5 en dat in *formae* vermoedelijk op 2. Plus vermoedelijk 24 urnen die in de grond zijn verzonken en een onbekend aantal sarcophagen. Het totale aantal bijzettingen in mausoleum F is bijgevolg vermoedelijk 115.⁴

In de decoratie komen in dit mausoleum minder figuratieve motieven voor. Deze zijn bijna alleen beperkt tot de lunetten. Daar treffen we granaatappels, gorgonenhooft, strooibloemen, vogels, kraters en tot kandelaberachtige vormen verwerkte bladeren en bloemen. De overige decoratie wordt gekenmerkt door rood, groen en purper gekleurde vlakken in witte kaders.⁵ Boven de grote centrale nis is verder nog een “Triomf van Venus” afgebeeld. Daarnaast komen ook nog een bucolisch landschap, bomen met vogels en een jachtscène voor.⁶

De inscripties, die ook op urnen en askisten zijn aangebracht, maken duidelijk dat dit mausoleum bestemd was voor familieleden en *liberti* van het echtpaar Marcus Caetennius Antigonus en Tullia Secunda.⁷ Vier nog *in situ* aanwezige grafinscripties, onder andere op askisten, maken duidelijk dat deze leden van de *gens* Caetennii afkomstig zijn van de *liberti*-klasse maar zelf vrijgeboren waren.⁸ Er dient benadrukt te worden dat alle leden van de Caetennii de crematieritus aangingen. Wanneer de inhumatieritus echter zijn intrede doet in het mausoleum, onder de vorm van de *arcosolia* en de sarcophagen, zien we aan de hand van de inscripties dat er nieuwe namen verschijnen. Het is verder opmerkelijk dat bij de Tullii de vader nog de oude, “conservatieve” crematieritus aanging (hij voorzag zich reeds tijdens zijn leven in een crematie-kist) terwijl hij zijn vroeger gestorven zoon volgens de “progressieve” ritus inhumeerde.⁹ Toynbee vermoedt dat de Tullii het begraafrecht in het mausoleum verkregen hadden door verwantschap met Tullia Secunda, de echtgenote van Marcus Antigonus Caetennius. Misschien zijn de Tullii ook verwant met de gelijknamige personen die bijgezet werden in het mausoleum C.¹⁰ Een later bodemgraf kan op basis van de grafsteen toegewezen worden aan een christelijke vrouw. Op de grafsteen van deze Aemilia Gorgonia staan ook twee duiven op een olijftwijg en een klein portret, misschien van de overledene, bij een rechthoekige bron.¹¹ De inscripties die in dit mausoleum voorkomen, maken het mogelijk een uitzonderlijk goede reconstructie op te stellen van de verschillende personen die er zijn bijgezet.¹²

Mausoleum F werd na de mausolea E en G opgetrokken maar vóór H.¹³ Op basis van de bouwgeschiedenis en baksteenstempels komen Mielsch, Von Hesberg en Gaertner voor het mausoleum tot een datering tussen 140 en 150 n.Chr. Deze datering wordt ondersteund door de stijl van de decoratie. De donkere

¹ Mielsch 1995, 103; Toynbee 1958, 46.

² Mielsch 1995, 104.

³ Mielsch 1995, 106.

⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 14, 15 en 16.

⁵ Mielsch 1995, 107–108.

⁶ Mielsch 1995, 110 en 115.

⁷ Basso 1981, 147.

⁸ Toynbee 1958, 44; Inscripties (Toynbee 1958, 44–45): *M(arco) Caetennio Antigono et Tulliae Secundae coniugi eius; D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Tertio fecit M(arcus) Caetennius Chilo coliberto santissimo; D(is) M(anibus) M(arci) Caetennii Ganymedis vixit annis XXXVII M(arcus) Caetennius Secundus colliberto suo; D(is) M(anibus) M(arco) Caetennio Chryseroti M(arcus) Caetennius Antigonus iun(ior) patrono b(ene) m(erenti) fecit.*

⁹ Toynbee 1958, 46; Inscripties (Toynbee 1958, 46): *D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion L(ucio) Tullio Hermadioni filio dulcissimo fecit qui vixit annis XVIII m(ensibus) V diebus V; D(is) M(anibus) L(ucius) Tullius Hermadion fecit sibi vibus.*

¹⁰ Toynbee 1958, 46.

¹¹ Toynbee 1958, 47; Inscriptie (Toynbee 1958, 47): *... anima dulcis Gorgonia. mir(a)e i(n) specie et castitat[e] eius. Aemili(a)e Gorgonia qu(a)e vixit an(nis) XXVIII mens(ibus) II d(iebus) XXVIII dormit in pace coniugi dulcissim(a)e feci.*

¹² Toynbee 1958, 47.

¹³ Mielsch 1995, 93.

kleuren en het grotere belang dat aan kleurvlakken wordt gegeven ten nadele van de ornamentale versiering staat een datering in de vroeg Antonijnse periode niet in de weg. Bovendien zien we een heropleven van sacraal-idyllische landschappen en van realistischere afbeeldingen. Dit is typisch voor de derde eeuw. Dergelijke afbeeldingen bevatten een *felicitas*-uitdrukking.¹

4.3.7 Mausoleum G

De oorspronkelijke situatie van het mausoleum is moeilijk te reconstrueren door aangebouwde constructies en de vele veranderingen die de constructie zelf onderging.² De buitenafmetingen zijn ongeveer 3,54m bij 5,80m. Voor de binnenafmetingen is dit 2,56m bij 4,23m.³ Deze waarden zijn vergelijkbaar met het mausoleum C.

De bakstenen façade bestaat opnieuw uit een tegenwoordig verdwenen travertijnen deurlijst met daarboven een *titulus*-veld geflankeerd door twee vensters. Daarboven is een met rozetten versierde fries aangebracht.⁴ Dit mausoleum is het enige voorbeeld in de Vaticaan waarvan met zekerheid kan gezegd worden dat het voorzien was van een dak in dakpannen.⁵

De grafkamer zelf was overspannen door twee elkaar snijdende tongewelven.⁶ Van het vloermozaïek zijn slechts enkele zwarte *tesserae* bewaard gebleven.⁷ De ruimte die volledig uitgevoerd is in baksteen, is terug ingedeeld in een sokkelzone en een *aedicula*-zone erboven. In de achterwand is boven de sokkelzone met een *arcosolium* een centrale grote nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen. De twee bovenste vierkante nissen werden later dichtgemetseld. Boven de *aedicula*-zone zijn een fronton en timpanen aangebracht. Samen met de zuilen rond de centrale nis benadrukken ze de *aedicula*-vorm.⁸ De zijwanden hebben in de sokkelzone een *arcosolium* geflankeerd door later dichtgemaakte halfcirkelvormige nissen. De *aedicula*-zone van de oostelijke zijwand bestaat uit een grote centrale nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen en twee boven elkaar geplaatste halfcirkelvormige nissen. Alle kleine nissen zijn later dicht gemetseld. Een gelijkaardig beeld treffen we aan bij de westelijke zijwand.⁹ In de bodem werd nog een *forma* toegevoegd. Bij één van de *arcosolia* werd een baksteenstempel uit de Severische periode aangetroffen.¹⁰ Op basis van het bovenstaande kan het totale aantal bijzettingen in nissen gereconstrueerd worden op 50, dat van de *arcosolia* op 3 en dat van de *formae* op 1. Dit maakt voor het mausoleum G een vermoedelijk totaal aantal bijzettingen van 54.¹¹

Bij de werken voor de aanleg van de basiliek onderging het mausoleum enkele ingrepen. Zo werd een dakterras aangelegd en een soort voorhof vóór het mausoleum aangelegd. Deze voorhof diende ter versteviging van de fundamenteën voor de basiliek en garandeerde de toegang tot het mausoleum tijdens deze laatste fase van de necropool.¹²

De fresco's zijn aangebracht op een witte ondergrond. Naast pastelkleurige lijnen en ornamenten, komen er verder nog spiraalvormige ranken, blauwe en rode bloemen, ranken, rozen, muziekinstrumenten zoals panfluit en lier, guirlandes, plantenkandelabers, glazen flessen en een "afrekeningsscène" met een mannelijke persoon met baard, gezeten op een bank met een kussen, met in de hand een *rotulus*, die voor een tafel zit, waarop geldstukken liggen, waarnaast een andere persoon met een *diptichon* in de hand staat.¹³ In stuc is een Oceanus-masker aangebracht op één van de wanden.¹⁴ Het plafond was versierd met een paneelindeling waarin

¹ Mielsch 1995, 118 en 120.

² Mielsch 1995, 123.

³ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 17.

⁴ Mielsch 1995, 123–124.

⁵ Mielsch 1995, 125.

⁶ Mielsch 1995, 125.

⁷ Mielsch 1995, 138.

⁸ Mielsch 1995, 125 en 127.

⁹ Mielsch 1995, 125.

¹⁰ Mielsch 1995, 127.

¹¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 19 en 20.

¹² Mielsch 1995, 127 en 130; Prandi 1971, 379.

¹³ Mielsch 1995, 131–132 en 134; De afrekeningsscène wordt in Basso 1981, 147–148 en in Basso 1986, 41 geïnterpreteerd als een leraarsscène. Toch schijnt het mij geloofwaardiger om aan een handelaar te denken in plaats van een leraar. Er zijn teveel details die in de richting van de handelaar wijzen.

¹⁴ Mielsch 1995, 134.

bloemen, een vogel, een krater met vruchten, een dolfin en een hert zijn afgebeeld.¹ In een tweede decoratiefase (die tegenwoordig verwijderd is om de eerste fase terug zichtbaar te maken) waren afbeeldingen van een pauw, een krater, bloemen, vogels op twijgen en een watervogel aangebracht op de wanden.²

Het mausoleum G werd voor de mausolea F en H opgetrokken.³ Op basis van de fresco's en een baksteenstempel van de dakbedekking, dateert dit mausoleum volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski uit de periode van Hadrianus. De tweede decoratiefase wordt in het begin van de vierde eeuw geplaatst.⁴ Vermoed wordt dat de eigenaar van dit mausoleum een handelaar was. Als argument wordt verwezen naar de "afrekeningsscène". Misschien wijst het Oceanus-masker naar zeehandel.⁵

4.3.8 Mausoleum H: mausoleum van de Valerii of van Gaius Valerius Herma

Dit uit drie componenten bestaande mausoleum is tevens het grootste van de necropool. Naast een voorhof H' en een grafkamer H, behoort ook nog een trapgedeelte H'' tot dit mausoleum.⁶ Dit mausoleum is de grootste grafconstructie in de necropool onder de Vaticaanse basiliek.⁷ De buitenafmetingen van H' zijn ongeveer 7m bij gemiddeld 4,50m. Voor H wordt dit ongeveer 7m bij 7,25m. Het trapgedeelte is ongeveer 3,50m bij 4m. Voor de binnenafmetingen geldt dat H' een diepte heeft van ongeveer 4m, H ongeveer 5,25m bij 5,20m meet en dat H'' ongeveer 1,50m bij gemiddeld 1,75m meet.⁸

De anderhalve meter hoge muren van de voorhof zijn opgetrokken in baksteen en voorzien van een travertijnprofiel. Wat de totale hoogte op 1,90m brengt. De muren zijn bestreken met een waterdichte mortel. De voorhof is via twee toegangen bereikbaar die aan beide zijden van H liggen.⁹ In de westelijke wand waren in oorsprong twee rijen van vijf rechthoekige nissen voor elk twee urnen en in de oostelijke wand twee rijen van twee rechthoekige nissen voor elk twee urnen aangebracht.¹⁰ In het oostelijke deel van de voorhof werd een watervoorzieningsinstallatie aangetroffen.¹¹

De bakstenen façade van de eigenlijke grafkamer bezit boven de toegangsdeur een *titulus* die geflankeerd wordt door telkens één raam. Tegen de façade zijn vier in baksteen uitgevoerde pilasters aangebracht. De kapitelen en sokkels zijn in marmer uitgevoerd.¹²

De grafkamer werd overspannen door een kruisgewelf van 6m hoog, het trapgedeelte H'' door een tongewelf.¹³ Van de vloerbekleding zijn enkele stukken wit marmer bewaard.¹⁴ In de eigenlijke grafkamer zijn de muren en nissen in baksteen uitgevoerd. Opnieuw bestaat de indeling uit een sokkelzone en een *aedicula*-architectuur.¹⁵ In de toegangswand wordt de deur geflankeerd door telkens twee rij van drie naast elkaar gelegen halfcirkelvormige nissen. Boven deze rijen zijn nog sporen van twee andere rijen van tenminste vier halfcirkelvormige nissen aangetroffen. In de achterwand is de sokkelzone bezet met drie *arcosolia*. Daarboven is een grote centrale nis geflankeerd door telkens een grote rechthoekige nis, dan terug een grote nis met schelpgewelf en tenslotte twee boven elkaar geplaatste rechthoekige nissen voor elk twee urnen.¹⁶ In de sokkelzone van de westelijke wand zijn twee *arcosolia* aangebracht. In de *aedicula*-zone wisselen twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen (vier maal twee nissen in totaal) af met drie grote nissen met schelpgewelf.¹⁷ In de oostelijke wand is in de sokkelzone een *arcosolium* aangebracht met daarboven een grote centrale nis met

¹ Mielsch 1995, 136 en 138.

² Mielsch 1995, 138.

³ Mielsch 1995, 123.

⁴ Mielsch 1995, 141–142.

⁵ Mielsch 1995, 142.

⁶ Mielsch 1995, 143.

⁷ Guarducci 1953, 4.

⁸ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 21.

⁹ Mielsch 1995, 143–144.

¹⁰ Mielsch 1995, 145.

¹¹ Mielsch 1995, 145.

¹² Mielsch 1995, 143–144 en 148.

¹³ Mielsch 1995, 156.

¹⁴ Mielsch 1995, 151.

¹⁵ Mielsch 1995, 152.

¹⁶ Mielsch 1995, 152 en 154.

¹⁷ Mielsch 1995, 154.

schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar aangebrachte rechthoekige nissen. Zoals bij de andere wanden werden ook hier tussen de nissen hermen geplaatst.¹

In H” is de noordzijde de sokkelzone voorzien van een *arcosolium*. Daarboven is een grote centrale nis met schelpgewelf geflankeerd door telkens twee boven elkaar gelegen rechthoekige nissen. Voor het overige zijn in verschillende rijen onder de trap nog vijftien halfcirkelvormige nissen, meestal voor twee urnen, aangebracht. De trap die door een boog wordt ondersteund, voerde naar een dakterras.²

Later werden de *arcosolia* hergebruikt, dit zowel door nieuwe ondergrondse bijzettingen als door bijzettingen in het boogveld zelf of door het toevoegen van sarcofagen onder het boogveld.³ Op basis van het bovenstaande kon het totale aantal bijzettingen in nissen gereconstrueerd worden op ongeveer 120. Van de *arcosolia* is bekend dat ze hergebruikt werden, dus waarschijnlijk 14 bijzettingen in totaal. Dit maakt voor mausoleum H ongeveer 134 bijzettingen.⁴ Er is ook sprake van twee christelijke graven in het mausoleum. De redenen om deze graven als dusdanig te herkennen, worden echter niet opgegeven.⁵

De decoratie van het mausoleum bestaat hoofdzakelijk uit wit stucwerk. Uitgezonderd de gemarmerde sokkels, zijn er weinig gekleurde accenten.⁶ De noordwand van H wordt versierd door reliëfs van Hermes, Athena en Selene.⁷ Verder zijn er ook nog reliëfs van een kortbaardige en langbaardige filosoof, Oceanus, Hypnos en Isis.⁸ Op de westwand zijn reliëfs van de offerende Gaius Valerius Herma, Valeria Maxima, Flavia Olympias, een spiegel, een juwelenkistje en een recipiënt aangebracht.⁹ De oostwand van H is voorzien van reliëfs van waarschijnlijk Gaius Valerius (?) en schrijfmateriaal.¹⁰ Tussen de nissen op de wanden waren in totaal oorspronkelijk 23 hermen geplaatst.¹¹ In de rechthoekige nissen waren een twintigtal reliëfs met Dionysische thematiek aangebracht. De reliëfs stellen tienmaal menaden, achtmaal saters, Pan en Silenus voor.¹² Verder zijn er ook nog onderdelen van een jachtreliëf aangetroffen.¹³ Van de decoratie van het gewelf zijn resten van lichaamsdelen zoals een hoofd, een voet en een romp in stuc teruggevonden, evenals wijnranken en delen van dieren in stuc.¹⁴ Verder werden er nog grote beelden en portretbustes in het graf aangetroffen. De drie dodenmaskers werden niet *in situ* aangetroffen. Daarnaast werden onder andere één mannenhoofd, drie delen van vrouwenhoofden, een miniatuurbuste en een kinderhoofd in stuc en/of gips teruggevonden.¹⁵ De beelden van personen stellen de *patronus*, zijn vrouw en zijn dochter voor. De twee als filosofen beschreven personen zouden leraars van Herma kunnen zijn. De afbeeldingen van Hermes, de dodenbegeleider, kunnen een zinspeling zijn op de naam van de *patronus*. De afbeelding van Hypnos staat symbool voor de dood, die van Selene voor het “onttrokken zijn”. De hermen stellen “de overwinning van Dionysus” voor. Ook op de sarcofagen komen veelvuldig Dionysische afbeeldingen voor. De reliëfs van het plafond tenslotte stellen een Dionysische offerscène voor.¹⁶ Het mausoleum is niet alleen de grootste constructie van de necropool, maar zoals duidelijk werd uit het bovenstaande ook het meest rijkelijk gedecoreerde graf.¹⁷

Op basis van de inscriptie op de *titulus* weten we dat het mausoleum door C. Valerius Herma werd opgetrokken voor zijn echtgenote Flavia Olympias, zijn dochter Valeria Maxima, zijn zoon C. Valerius Olympianus, zijn *liberti* en *libertae* en hun respectieve nakomelingen.¹⁸ Het *cognomen* van C. Valerius Herma wijst op een afkomst van slaven.¹⁹ Er werd ook een inscriptie aangetroffen die melding maakt dat Abinius

¹ Mielsch 1995, 154.

² Mielsch 1995, 156.

³ Mielsch 1995, 157–159.

⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 22, 23 en 24.

⁵ Walsh 1984, 28–29.

⁶ Mielsch 1995, 161.

⁷ Mielsch 1995, 162 en 164.

⁸ Mielsch 1995, 165–166.

⁹ Mielsch 1995, 166; 169–170.

¹⁰ Mielsch 1995, 170–171.

¹¹ Mielsch 1995, 171–176.

¹² Mielsch 1995, 176–183.

¹³ Mielsch 1995, 183.

¹⁴ Mielsch 1995, 183–184.

¹⁵ Mielsch 1995, 184–198.

¹⁶ Mielsch 1995, 204–207.

¹⁷ Guarducci 1953, 4–5.

¹⁸ Basso 1981, 149; Guarducci 1953, 4.

¹⁹ Guarducci 1953, 4.

Chrysantus graven heeft aangelegd voor zijn echtgenote, zijn *liberti* en hun nakomelingen.¹ Ook Titus Furius Zosimus deed dit.² In de voorhof werd een inscriptie aangetroffen met een Chi-Rho-teken.³

Het mausoleum van de Valerii werd na de mausolea G, F en I opgetrokken.⁴ Op basis van baksteenstempels uit ongeveer 160 n.Chr. en een mannenportret uit het fries van de façade komen Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski tot een datering op het einde van de regering van Antoninus Pius.⁵

Guarducci meent in de resten van een beeld uit het mausoleum Marcus Aurelius te herkennen.⁶ Dat een beeld van een keizer in een privaat graf voorkomt, schijnt volgens haar uniek te zijn. Julius Capitolinus, een auteur uit de periode van Diocletianus, wist echter in zijn *Historia Augusta* te melden dat in vele huizen beelden van Marcus Aurelius tussen de penaten werden geplaatst.⁷ In die zin zou de grafeigenaar het beeld van de keizer vanuit een devotioneel gevoel tussen de afbeeldingen van de goden in het graf hebben geplaatst. Het voorkomen van een beeld van de met goddelijke status bejegende keizer, biedt echter ook een dateringsvoorstel. Daar de keizer reeds vlug na zijn dood op 17 maart 180 n.Chr. per decreet de goddelijke status kreeg toegewezen, en het mag aangenomen worden dat het plaatsen van beelden van de keizer zal plaats gevonden hebben op het moment dat de keizer nog sterk aanwezig was in het algemene gedachtegoed, komt men voor het mausoleum tot een datering tussen 180 en 190 n.Chr. Een datering die volgens Guarducci verder ondersteund wordt door het muurwerk, de inscripties en de sculpturen.⁸ Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski herkennen, zoals hierboven reeds werd aangegeven, in het zogenaamde beeld van Marcus Aurelius evenwel de grafeigenaar. Dit lijkt mij gezien het beeldrepertorium inderdaad veel waarschijnlijker. Dit verschil in interpretatie brengt evenwel een klein verschil in datering van ongeveer 25 jaar met zich mee.

4.3.9 Mausoleum I

De reconstructie van de bakstenen façade blijft hypothetisch.⁹ Dit mausoleum heeft buitenafmetingen van ongeveer 3,54m bij 5,70m en binnenafmetingen van 2,48m bij 4,30m.¹⁰

De grafkamer is overspannen door twee snijdende tongewelven.¹¹ De vloerbekleding bestond uit een zwart-wit mozaïek waarop de roef van Persephone door Hades op een vierspan staat afgebeeld. Vóór het vierspan staat Hermes. Onder dit centrale deel zijn bloemen en omgevallen vazen te zien. Rondom zijn twee tijgers, een krater, gazellen en leeuwen aangebracht.¹² De wanden van de grafkamer zijn uitgevoerd in *opus vittatum*. In de sokkelzone bij de zijwanden komt telkens één *arcosolium* voor. In de bovenste zone van de zijwanden en de achterwand is telkens een grote centrale nis met schelpgewelf in een *aedicula* decoratie met een fronton en zuilen geplaatst. Deze worden telkens geflankeerd door één rechthoekige nis.¹³ In een latere fase werden in het *arcosolium* van de westwand nieuwe bijzettingen ingevoegd.¹⁴

¹ Basso 1981, 158; Inscriptie (Basso 1981, 158): *D(is) M(anibus) Abinius Chrysantus et Elia Felicissima fecerunt sibi et suis libertis libertabusqu(e) posterisque eorum.*

² Basso 1981, 163; Inscriptie (Basso 1981, 163): *Domus aeternae quietae somno perpetuo D(is) M(anibus) Titi Furi Zosimi liberti fecerunt patrono optimo et indulgentissimo b(ene)m(erneti) et Furiae Stephane coniugi eius piissimae et sibi et suis libertis libertabusque posterisque eorum et herennio Hermiae itu ambitu loc(um) ollaris III h(oc) m(onumentum) q(uod) est in fr(onte) p(edes) XIII in ag(ro) p(edes) XXXV s(emis) a pos(teriore) maceria cinctum fecerunt liberti T(ito) Furio Zosimo patrono et conlibertis nostris quos Zosimus manumisit aut manumiserint.*

³ Basso 1981, 162; Inscriptie (Basso 1981, 162): *Flavius Istatilius Olympius [chi-rho-teken] qui vixit annos XXXV et mensis decem dies XVII fratri benemerenti fecit cum omnes iocatus est numquam rixatus est.*

⁴ Mielsch 1995, 143.

⁵ Mielsch 1995, 198.

⁶ Guarducci 1953, 11; In Mielsch 1995, 166 wordt de offerende *togatus* echter geïdentificeerd als Gaius Valerius Herma. Een identificatie die gezien het beeldrepertorium in het mausoleum veel waarschijnlijker lijkt dan de identificatie met de keizer.

⁷ Guarducci 1953, 11–12.

⁸ Guarducci 1953, 12–14.

⁹ Mielsch 1995, 209.

¹⁰ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 25b.

¹¹ Mielsch 1995, 210.

¹² Mielsch 1995, 218–219.

¹³ Mielsch 1995, 209.

¹⁴ Mielsch 1995, 210.

Op basis van het bovenstaande komt men voor het mausoleum I op een totaal van 18 crematie en 3 inhumatie bijzettingen en minstens één latere bijzetting in het westelijke *arcosolium*. Dit maakt een totaal van ongeveer 21 bijzettingen.¹

In verschillende fasen werden fresco's op de wanden aangebracht. Van de eerste fase zijn echter bijna geen resten meer aanwezig. Een derde fase blijft beperkt tot de rode beschildering op de sokkelzone. De tweede fase daarentegen is beter bekend. Deze fase wordt gekenmerkt door rode en gele vlak-indeling. De sokkelzone is wit met daarop gele en blauwe bloemen. Ook de nissen zijn wit. Verder behoren tot deze fase afbeeldingen van kraters met rozen, een pauw, lijndecoratie, kandelabers, bladkelken, een afbeelding van Herakles en Alkestis, een afbeelding van Afrodite en Adonis (?), een zwevende vrouw en een staande man met lans.² Boven de met stuc bezette nissen komen afbeeldingen van verschillende vogels voor.³ Gedacht wordt dat de zwaan verwijst naar Apollo, de pauw naar Hera en de gans naar Aphrodite.⁴ Het plafond was gedecoreerd met rozetten in stucwerk en vier dansende figuren die de seizoenen voorstellen.⁵ Op basis van stilistische argumenten is dit mausoleum volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski ontstaan in ongeveer 160 n.Chr.⁶

4.3.10 Mausoleum Z: mausoleum van de Egyptenaren

Dit mausoleum is slechts gedeeltelijk bewaard door de ingrijpende werkzaamheden voor de basiliek. Vandaar dat er geen afmetingen kunnen worden opgegeven. De façade is niet bewaard. Verondersteld wordt dat deze voorzien was van een deur, *titulus* en twee vensters.⁷ De resten van de muren aan de buitenkant bestaan uit een ruw baksteenwerk.⁸

De grafkamer werd overspannen door een vlakke koepel.⁹ De vloer bestond uit marmerplaten.¹⁰ In de noord-, west- en oostwand van de in *opus vittatum* uitgewerkte grafkamer waren telkens twee naast elkaar ingevoegde *arcosolia* voorzien. Daarboven volgde nogmaals een rij van twee *arcosolia*.¹¹ In een latere fase werden terracotta en marmeren sarcofagen, met een opvallende Dionysische thematiek, geplaatst in de bovenste rij *arcosolia*. Bij één marmeren sarcofaag werd in de afsluitstenen een baksteenstempel uit de Antonijnse periode teruggevonden. De onderste *arcosolia* in de noordwand werden dichtgemetseld.¹² In het rechter onderste *arcosolium* van de westwand werd een christelijke dame in een terracotta sarcofaag bijgezet. De inscriptie werd met rode verf geschilderd op het erboven liggende lunet. Het sterk vernielde grafopschrift bevatte onder andere de term *deposita*, een volgens Toynbee typisch christelijke term. De inscriptie bevatte verder nog een afbeelding van een palmtwijn en een duif.¹³ Op basis van het bovenstaande komt men tot een totaal aantal bijzettingen van ongeveer 18 bijzettingen in de *arcosolia*.¹⁴

Bij de fresco's treffen we geen verfcontrasten aan zoals in de graven uit de periode van Hadrianus en het begin van de Antonijnse periode. De grondlaag hier is oranje. Daarop komen groene strepen, twijgen, zwevende figuren, de Egyptische godheid Horus, een Apisstier, een vogel, een gorgonen-hoofd, een in Egyptiserende stijl uitgevoerde zittende figuur en een sfinx voor.¹⁵

Op basis van bouwtechnische argumenten is dit mausoleum vroeger opgetrokken dan het daarnaast liggende graf Phi uit de Severische periode. De *arcosolia*-indeling is volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski typisch voor het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. De fresco's laten een datering in de vroeg Severische periode toe. Één van de sarcofagen met een afbeelding van Dionysos en Ariadne kan in het midden van de Severische periode geplaatst worden.¹⁶

¹ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 25a en 26a.

² Mielsch 1995, 212–214.

³ Mielsch 1995, 216.

⁴ Mielsch 1995, 220.

⁵ Mielsch 1995, 216.

⁶ Mielsch 1995, 220.

⁷ Basso 1986, 15; Mielsch 1995, 225.

⁸ Toynbee 1958, 53.

⁹ Mielsch 1995, 225.

¹⁰ Mielsch 1995, 226 en 231.

¹¹ Mielsch 1995, 226.

¹² Mielsch 1995, 227; Toynbee 1958, 56.

¹³ Toynbee 1958, 57.

¹⁴ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 26b en 28.

¹⁵ Mielsch 1995, 227 en 230–231.

¹⁶ Mielsch 1995, 231.

Er zijn geen argumenten die onomstotelijk erop wijzen dat dit graf eigendom was van een Egyptische familie. Het is namelijk niet zeker dat er louter inhumatie-graven voorkwamen, daar er misschien crematienissen in de verloren gegane toegangswand waren aangebracht.¹ Bovendien is het ook opmerkelijk dat er geen afbeeldingen van typische Egyptische dodengoden zoals Osiris en Anubis voorkomen.²

4.3.11 Mausoleum Phi: mausoleum van de Marcii

De bakstenen façade van dit mausoleum is deels bewaard gebleven. In de resten van de façade zijn de deur, een deel van de *titulus*, een venster, een decoratieve fries en mozaïekemblemata nog te zien.³ Het bewaarde mozaïekembleem stelt de dood van Pentheus voor.⁴ De buitenafmetingen zijn ongeveer 5m bij 5,50m en de binnenafmetingen ongeveer 4,25m bij 4,40m.⁵

De ruimte zelf was overspannen door een tongewelf.⁶ De vloerbekleding bestond uit een polychrome marmeren vloer met mozaïekbanden tegen de *arcosolia*.⁷ Het *opus sectile* bestond uit drie telkens haaks op elkaar staande ingeschreven vierkanten.⁸ De noordwand van het in baksteen uitgevoerde mausoleum is voorzien van twee boven elkaar geplaatste *arcosolia*. In de zijwanden zijn twee rijen van twee boven elkaar gelegen *arcosolia* aangebracht. Bij de bovenste rij van *arcosolia* in de zijwanden werden panelen geplaatst die de indruk oproepen van sarcofagen. Zo is er een paneel met *strigilis*-decoratie aangebracht bij beide *arcosolia* van de westwand. In de zijwanden waren ook vensters aangebracht. Langs de deur waren twee nissen aangebracht: de bovenste nis was een rechthoekige nis voor twee urnen, de onderste nis een halfcirkelvormige nis voor één urne.⁹ Op basis van het bovenstaande komt men voor het mausoleum Phi tot een totaal aantal bijzettingen van 13 waarvan drie in nissen en 10 in de *arcosolia*.¹⁰

De geschilderde decoratie was aangebracht op een rode ondergrond. Daarop werden korven met vruchten, figuren met een nimbus en opgeheven armen, saters en pauwen afgebeeld.¹¹ Op de *arcosolia* werden water-scènes afgebeeld. Te zien zijn onder meer een wateroppervlak, een hemel, een zeekeu met een eroot, een zeecentaur, een zeepaard, een dolfijn, een tritoon en een zeegeit.¹² Op de zijwanden zien we verder nog vier Nijllandschappen met vissen, een flamingo, eenden, planten tussen de dieren, guirlandes, zwevende eroten en vogels waaronder duiven.¹³ Verder komen er ook nog silenen en palmenvierpassen voor.¹⁴ Op de lunetten van de bovenste *arcosolia* zijn afbeeldingen aangebracht van Ariadne en Dionysus in het gezelschap van een sater, een sileen en een menade, de ontmoeting van Apollo en Rhea Silvia tezamen met Vesta, Herakles en Alkestis voor Admetus, een Hermes-scène met Petasos, Kerykeion, Hermes en drie andere figuren en tenslotte nog Leda gezeten op een zwaan met een dienaar, een bronnennimf en een plaatspersonificatie in de vorm van een jongeling.¹⁵ De boogvelden van de *arcosolia* zijn versierd met vierkanten met rozetten en in rechthoeken ingeschreven ruiten.¹⁶ Er zijn nog enkele resten van een stuc-decoratie aanwezig.¹⁷

Dit mausoleum kan niet gedateerd worden op basis van inscripties of baksteenstempels. Wel kan worden opgemerkt dat er twee sarcofagen van de Marcii in het mausoleum werden geplaatst nadat alle graven reeds bezet waren. Deze sarcofagen leveren volgens Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski een *terminus ante quem* op, namelijk rond het midden van de derde eeuw.¹⁸ De fresco's op hun beurt plaatsen het mausoleum op

¹ Basso 1986, 15; Toynbee 1958, 51 en 55.

² Mielsch 1995, 231.

³ Basso 1986, 19; Mielsch 1995, 235–236.

⁴ Mielsch 1995, 250.

⁵ Berekend op basis van de figuren in Mielsch 1995, Taf. 29.

⁶ Mielsch 1995, 237.

⁷ Mielsch 1995, 236.

⁸ Mielsch 1995, 248.

⁹ Basso 1986, 19; Mielsch 1995, 236–237.

¹⁰ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 31 en 32.

¹¹ Mielsch 1995, 238 en 240.

¹² Mielsch 1995, 240 en 242.

¹³ Mielsch 1995, 242.

¹⁴ Mielsch 1995, 245.

¹⁵ Mielsch 1995, 246 en 248.

¹⁶ Mielsch 1995, 248.

¹⁷ Mielsch 1995, 250.

¹⁸ Mielsch 1995, 250 en 252.

het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. In de fresco's zien we echter wel elementen, zoals de knielende saters, die afkomstig zijn uit oudere schildertradities.¹

4.3.12 Mausoleum Chi

Er wordt vermoed dat in de deels vernietigde façade een deur met *titulus* en vensters waren aangebracht.² Op basis van de afbeeldingen komt men voor de buitenafmetingen op ongeveer 3,25m bij 4,20m en voor de binnenafmetingen op ongeveer 2,50m bij 3,25m.

De grafkamer was overspannen door een tongewelf.³ De vloerbekleding was uitgewerkt in polychroom *opus sectile* met vierkanten verwerkt in decoratieve patronen.⁴ De binnenwanden van deze eenvoudige grafkamer zijn uitgevoerd in *opus vittatum*. In de achterwand en beide zijwanden zijn telkens twee *arcosolia* boven elkaar aangebracht.⁵ Bij het bovenste *arcosolium* in de westwand werd een paneel geplaatst zodat men de indruk krijgt dat er een sarcofaag in het *arcosolium* werd geplaatst. In een latere fase werden in de noordwand nieuwe bijzettingen in de *arcosolia* doorgevoerd. Rond de *arcosolia* werd een stucdecoratie aangebracht.⁶ Op basis van het bovenstaande komt men voor dit mausoleum tot een totaal aantal bijzettingen van 8.⁷ In een latere fase werden de bovenste *arcosolia* met muren dichtgemaakt.⁸

De fresco's waren aangebracht op een witte ondergrond. Op de sokkelzone zien we guirlandes en eroten. In de lunetten van de onderste *arcosolia* werden onder meer "de triomf van Aphrodite" vergezeld van een tritoon, een zeecentaar en Eros op een dolfijn afgebeeld. Op de andere lunetten kan men een door twee dolfinen begeleide Eros, zeepaarden, een Nereïde en zeecentauren onderscheiden. Boven de lunetten zijn twijgen met bloemen en vruchten afgebeeld.⁹ Verder werden er op de wanden afbeeldingen geschilderd van vogels op guirlandes, rozen, verschillende fruitsoorten waaronder appels en druiven, een Sileen, een menade, een masker van Pan, Ariadne en Dionysos met een menade met krans en *thyrsos*, een sater en een Sileen, verder nog Mars en Rhea Silvia vergezeld van Somnus, een eroot, Vesta en twee herders in een landschap.¹⁰ Tenslotte is er ook nog een scène uit de kinderjaren van Dionysos. We zien er een vrouw, een sater met een kleine figuur op de schouder, een vrouw met een zwaan, een vrouw met een sater en een zich buigende vrouw.¹¹ Op de noordwand zijn nog resten van een mozaïek met een mythologische paleisscène bewaard gebleven.¹² In het mausoleum zijn nog kleine resten van een stuc-decoratie zichtbaar.¹³

Het mausoleum kan niet gedateerd worden aan de hand van inscripties. De stijl van de fresco's geeft enkel een dateringsaanwijzing in grote lijnen.¹⁴ Op basis van overeenkomsten met de Lucina-crypte E en de Orpheus-crypte in de Callixtus-catacombe komen Mielsch, Von Hesberg en Bruszewski voor dit mausoleum tot een niet scherper te stellen datering dan midden derde eeuw.¹⁵

¹ Mielsch 1995, 252.

² Mielsch 1995, 259.

³ Mielsch 1995, 261.

⁴ Mielsch 1995, 259 en 272.

⁵ Mielsch 1995, 259.

⁶ Mielsch 1995, 261.

⁷ Zie tevens voor de berekeningen de figuren in Mielsch 1995, Taf. 34 en 35.

⁸ Mielsch 1995, 270.

⁹ Mielsch 1995, 261 en 263.

¹⁰ Mielsch 1995, 264 en 268.

¹¹ Mielsch 1995, 269.

¹² Mielsch 1995, 270.

¹³ Mielsch 1995, 272.

¹⁴ Mielsch 1995, 272

¹⁵ Mielsch 1995, 273.

5. Overige columbaria

De in dit onderdeel opgenomen columbaria kunnen wegens te weinig relevante informatie niet opgenomen worden in de verdere evaluatie. Toch vervolledigen ze het beeld van de columbaria omdat ze eveneens uit de eerste drie eeuwen n.Chr. stammen.¹

Resten van columbaria uit de eerste en tweede eeuw n.C. zijn bewaard gebleven in de zone tussen de via Salaria vetus en de Tiber langs de via Flaminia. Deze columbaria maken deel uit van necropolen.² In de derde en vierde eeuw komen columbaria nog steeds voor in deze zone. Bijvoorbeeld het columbarium tussen de Villa Borghese en Valle Giulia, dat toegankelijk was tot de vijfde eeuw toen er een geldschat werd verborgen.³

In de zone tussen de via Salaria vetus en de via Salaria zijn in het “sepolcreto salario” resten teruggevonden van columbaria die volgens een regelmatig patroon ingeplant zijn: in parallelle rijen afgescheiden door paden.⁴

In columbaria van *liberti* en slaven worden in een latere fase vaak cimenteriale gangen ingewerkt. Dit is het geval bij columbaria op de kruising van de via Po en de corso d'Italia.⁵

Langs de via Labicana zijn verschillende columbaria teruggevonden die dateren uit de volle Keizertijd.⁶

Nabij de Porta Latina werden talrijke columbaria en andere funeraire constructies gedetecteerd. Daaronder bijvoorbeeld een ondergronds columbarium met een rechthoekige plattegrond, een uit de tuf gehakt tongewelf, muren in *opus reticulatum* en een grafkamer met pre-Romeinse uitrusting. Bij een ander columbarium in *opus reticulatum* is sprake van later aangebrachte *formae*.⁷

Nabij de catacombe van Gordianus en Epimacus, op de hoek van de via Latina en de via Talamone, stonden drie columbaria uit de periode tussen de tweede en de vierde eeuw. Hiervan waren er twee in baksteen en één in *opus reticulatum* die van elkaar waren gescheiden door kleine weggetjes. Ook boven de zojuist vermelde catacombe was een columbarium aanwezig. Door bouwwerken is dit columbarium volledig vernietigd en hebben we geen enkele informatie over het monument.⁸

Op ongeveer 100m ten zuiden van de catacombe van Gordianus en Epimacus werd een cirkelvormig bakstenen columbarium uit de derde eeuw aangetroffen.⁹

Nabij het kruispunt van de via Latina en de via Talamone zijn resten aangetroffen van een rechthoekig columbarium met een vloer in *opus spicatum*. Bij dit columbarium werden resten van muren gevonden (buitenkant in baksteen; binnenkant in *opus reticulatum*) die waarschijnlijk de toegang tot dit columbarium vormden. Voor een datering denkt men aan tweede helft eerste eeuw n.Chr.¹⁰

Op het kruispunt van de via Acaia en de Piazza Galeria werden twee columbaria geattesteerd. Eén van de columbaria heeft een binnenbekleding in *opus reticulatum* en de andere een binnenbekleding in baksteen.¹¹

De Torre dell'Angelo is een grote bakstenen constructie met drie boven elkaar gelegen ruimtes voorzien van nissen voor het bijzetten van urnen. Bovendien is er ook een toegang tot onderaardse gangen van een catacombe. De constructie wordt gedateerd op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.¹²

¹ Ook wegens de opzet van deze dissertatie is het niet mogelijk alle columbaria en mausolea hier te behandelen. Deze monumenten vormen alleen het uitgangspunt voor het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben en zijn niet de hoofdopzet van het onderzoek. Recent werd echter voor het eerst een exhaustieve lijst opgesteld van al deze monumenten in het Suburbium. Vaak is het bestaan van deze familiegraven of een columbaria van *collegia* alleen door inscripties bekend. Zie La Regina 2001 en La Regina 2004 voor de eerste twee delen.

² Pergola 2003, 72.

³ Pergola 2003, 76.

⁴ Pergola 2003, 78–79.

⁵ Pergola 2003, 81.

⁶ Pergola 2003, 211–213.

⁷ Pergola 2003, 662–663.

⁸ Pergola 2003, 665–666.

⁹ Pergola 2003, 669.

¹⁰ Pergola 2003, 667.

¹¹ Pergola 2003, 669.

¹² Pergola 2003, 670.

In de Vigna Acquari waren vele grafconstructies waaronder columbaria ingeplant. Deze monumenten waren vaak vroeger reeds leeggeroofd.¹

Tussen de Piazza Galeria en de spoorweg zijn resten aangetroffen van een klein columbarium.²

Langs de via Appia treffen we een bakstenen columbarium aan met een rechthoekige ruimte voorzien van een abside. De constructie is vergelijkbaar met die van Pomponius Hylas. In de wanden zijn twee of drie rijen nissen voor urnen aangebracht. De vloerbekleding bestaat uit een mozaïek. Het complex wordt gedateerd in de eerste helft van de tweede eeuw.³

In de necropool nabij de Arco dei Quattro Venti nabij Villa Pamphilj werden in 1690 bij werken 38 columbaria ontdekt. Deze constructies met een rechthoekige of vierkante plattegrond waren in baksteen opgetrokken. 34 van deze funeraire monumenten waren ten tijde van de ontdekking nog in een goede staat van bewaring. De gebouwen waren aangelegd langs verschillende wegen. Boven de deuren waren inscripties aangebracht. De façade was opgesmukt met een sierlijst. De columbaria waren voorzien van een lezenaarsdak. In de gebouwen waren nissen voor urnen en *arcosolia* aangebracht. Verdere decoratie was aangebracht onder de vorm van stuc, fresco's en mozaïeken. Problematisch evenwel bij deze grote ontdekking is dat indien niet alle columbaria reeds vernietigd zijn, deze nu overbouwd zijn. Onze enige kennis danken we aan oude tekeningen van de grafstraten.⁴

Nabij de toegang van het palazzina Corsini werden in 1999 twee columbaria ontdekt. Van één columbarium werden slechts kleine stukken muurwerk in *opus reticulatum* met een rij nissen teruggevonden. Het andere columbarium is grotendeels verdwenen.⁵

In 1859 werd op een niet nader vermelde plaats op het vroegere eigendom van de Corsini een columbarium ontdekt dat volgens de inscripties toebehoorde aan de Aquili, de Eli en de Eruci. Het columbarium is tegenwoordig verdwenen.⁶

6. Overkoepelende patronen van de pagane columbaria en mausolea

Op basis van alle verzamelde gegevens wordt het mogelijk de volgende patronen te ontdekken. Er kan verondersteld worden dat deze patronen op een historische evolutie wijzen. Weliswaar zijn de patronen voor de periode vanaf Hadrianus grotendeels gebaseerd op twee necropolen, namelijk die van de Vaticaan en die onder de San Sebastiano-basiliek. Dat dit mijn inziens toch geen vertekend beeld oplevert is een gevolg van het gegeven dat de grafgebouwen die deel uitmaken van deze necropolen opgetrokken zijn in verschillende periodes. Zodoende weerspiegelen de columbaria en de mausolea van beide necropolen de evolutie van de graftypes in hun totaliteit.

6.1 Plaatsing van de columbaria en mausolea

Columbaria kunnen op drie verschillende manieren zijn geconstrueerd. Columbaria zijn ofwel volledig ondergronds geconstrueerd, ofwel deels ondergronds, deels bovengronds, ofwel volledig bovengronds opgetrokken. De mausolea zijn alle bovengronds geconstrueerd. Ook het zogenaamde hypogeum Polimanti dat bij de columbaria en mausolea werd opgenomen omwille van de specifieke graftypologie, is ondergronds geconstrueerd.

Er zijn zes columbaria die dateren uit de periode tussen Augustus en Hadrianus die volledig ondergronds zijn uitgewerkt. De half ondergrondse columbaria komen in diezelfde

¹ Pergola 2003, 671.

² Pergola 2003, 671.

³ La Regina 2001, 120.

⁴ La Regina 2001, 178.

⁵ La Regina 2001, 178.

⁶ La Regina 2001, 178.

periode tien maal voor. Volledig bovengrondse columbaria komen in diezelfde periode zeven maal voor. Dit rechtvaardigt de conclusie dat ondergrondse, half ondergrondse en bovengrondse columbaria naast elkaar in gebruik bleven vanaf de Augusteïsche periode tot de periode van Hadrianus.

Verder moet er nog een onderscheid gemaakt worden bij de groep van half ondergrondse columbaria tussen columbaria met volledig ondergrondse ruimtes maar voorzien van een bovengrondse constructie en columbaria die bestaan uit één kamer die deels in de grond is uitgegraven. Bij de bestudeerde columbaria uit de periode tussen Augustus en Trajanus komen zes columbaria voor waarvan het vloerniveau iets lager ligt dan het loopoppervlak, zonder dat de volledige ruimte evenwel ondergronds is uitgewerkt. Vier columbaria uit de periode tussen Augustus en Trajanus bestaan uit een volledig ondergrondse ruimte die voorzien is van een bovengrondse constructie.

Het onderzoek naar de opbouw van de hier onderzochte columbaria levert volgend totaalbeeld op: van de drieëntwintig columbaria die gedateerd kunnen worden in de periode tussen Augustus en Hadrianus zijn er zes ondergrondse columbaria, vier columbaria die een bovengrondse en ondergrondse ruimte bezitten, zes columbaria waarvan de hoofdruimte deels ingegraven is en zeven volledig bovengrondse columbaria.

Vanaf Hadrianus komen er, op drie ondergrondse columbaria en één half-ondergronds columbarium na, alleen nog maar negentien bovengrondse columbaria en mausolea voor. Het hypogeum Polimanti vormt evenwel een bijzondere uitzondering: deze constructie is een ondergrondse uitbreiding van een mausoleum. Zoals uit de gegevens blijkt, is er dus vanaf Hadrianus een trend naar bovengrondse grafconstructies. Met het hypogeum Polimanti zien we echter terug een trend naar ondergrondse grafconstructies optreden. Anticiperend op de pagane hypogea, is vast te stellen dat vanaf de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. naast de bovengrondse grafconstructies ook opnieuw ondergrondse graven werden aangelegd.

6.2 De toegangstrap en de diepte

Bij bestudering van de opbouw van de trap bij ondergrondse of half ondergrondse columbaria is vast te stellen dat de trap op drie manieren geplaatst kan zijn. Ofwel beschikte het columbarium over een losstaande trap die naar een uitgediept vloerniveau voert, ofwel werd de trap langs de wanden van de grafkamer aangebracht ofwel werd de trap buiten de eigenlijke grafkamer uitgewerkt in een apart trapgedeelte dat aansluit op het columbarium. Voor de columbaria waarvoor we over de nodige gegevens beschikken, blijkt dat de drie types van plaatsing chronologisch gezien door elkaar voorkomen in de periode van Augustus tot en met Hadrianus. Er zijn drie columbaria met een losstaande trap. Dit type van trap kan verbonden worden met half ondergrondse columbaria waarvan de grafkamer iets is ingegraven (hier van 0,9m tot 1,16m) ten opzichte van het loopoppervlak. Het aantal treden van de trap is dan ook beperkt (hier tot maximum vier). Voor een trap die tegen een wand is aangebracht, hebben we slechts informatie voor twee columbaria. Dergelijke trappen tellen meer treden daar ze naar een volledig ondergrondse grafkamer leiden. Voor een inkomende trap, dus met een apart traphuis, hebben we één voorbeeld uit de periode van Augustus en twee voorbeelden uit de periode van Hadrianus. Het betreft hier volledig ondergrondse columbaria. Voor de overige (half-)ondergrondse columbaria zijn geen gegevens bekend.

De half ondergrondse columbaria beschikken over een trap met 2 tot 4 treden. De volledig ondergrondse columbaria kunnen over een trap met 29 treden beschikken. De gemiddelde diepte van de halfondergrondse hypogea bedraagt op basis van de beschikbare

gegevens gemiddeld 2,67m en schommelt tussen 0,90m en 6,24m. De gemiddelde diepte van de volledig ondergrondse hypogea bedraagt 6,63m en schommelt tussen 3m en 10m.

6.3 De grootte van de columbaria en de mausolea

Om een indruk te krijgen over de grootte van columbaria en mausolea, beperk ik mij tot het binnenoppervlak (dit is het effectief voor bijzettingen aangewende oppervlak) van de columbaria. Op deze wijze kunnen de volledig ondergrondse columbaria toch vergeleken worden met de bovengrondse columbaria en mausolea en wordt de dikte van de muren bij bovengrondse columbaria uitgeschakeld.

Het is opmerkelijk dat de grootste columbaria, waarin een groot tot zeer groot aantal bijzettingen plaats vond, hoofdzakelijk ontstaan zijn in de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. Deze columbaria hebben een oppervlakte die schommelt tussen 30m² en 450m². Na de eerste eeuw n.Chr. treft men alleen bij het columbarium van Tiberius Claudius Vitale, het columbarium 11 onder de San Sebastiano-basiliek en de mausolea F en H in het Vaticaan monumenten aan die een vergelijkbare grootte bezitten. Voor alle overige columbaria en mausolea geldt dat hun oppervlak tussen 5,66m² en 19,85m² is. Ook het hypogeum Polimanti behoort met zijn oppervlakte van 10,28m² duidelijk bij deze groep. Een verschil bij de opbouw tussen grote en kleine columbaria komt er niet voor: beide groepen komen zowel ondergronds, half ondergronds als bovengronds voor. Over de relatie tussen de grootte van de columbaria en de plaatsing van de trap, kan geen uitspraak gedaan worden wegens gebrek aan gegevens. Uit de gegevens blijkt dat er geen verdere chronologische indeling te maken is voor de oppervlakte. In het vierde hoofdstuk zal moeten gezocht worden naar de sociale, historische en economische redenen voor het bestaan van grote en kleine columbaria. Daarbij zullen de inscripties die hierboven reeds in het overzicht zijn opgenomen, een belangrijke bron van informatie zijn.

6.4 De muurtechnieken in columbaria en mausolea

Bij de bestudeerde columbaria en mausolea zijn er vier muurtechnieken te onderscheiden: baksteen, *opus reticulatum*, *opus vittatum* en *opus listatum*. Het gebruik van baksteen (hier dertig maal) komt gedurende de gehele eerste twee eeuwen n.Chr. voor. Het *opus reticulatum* komt tot vóór Hadrianus drie maal voor in combinatie met baksteen en acht maal apart. Vanaf de periode van Hadrianus komt deze techniek nog viermaal in combinatie met baksteen voor. Het is opmerkelijk dat het *opus vittatum*, hier sterk vertegenwoordigd, namelijk zes maal, in de necropool in het Vaticaan, schijnbaar ter vervanging komt van het *opus reticulatum* en dit vanaf de periode van Hadrianus. In het hypogeum Polimanti verschijnt voor de eerste keer *opus listatum*.

Wanneer de als groot geclassificeerde grafconstructies uitgezet worden tegenover de kleine, wordt duidelijk dat de grote columbaria de hierboven uitgezette chronologie volgen: tot voor Hadrianus komen baksteen en *opus reticulatum* voor terwijl de twee grote columbaria van de Vaticaan zijn opgetrokken in *opus vittatum*. Alleen het onder de San Sebastiano-basiliek gelegen mausoleum 11 dat in *opus reticulatum* is opgetrokken en het volledig in baksteen beklede columbarium van Tiberius Claudius Vitalis wijken hiervan af. Ook bij de kleine columbaria en mausolea neemt het gebruik van *opus reticulatum* af vanaf de periode van Hadrianus en dit ten voordele van *opus vittatum*.

6.5 De gewelven in columbaria en mausolea

Wat betreft de overdekking van de grafkamers, kan vastgesteld worden dat er vanaf de Augusteïsche periode tot rond 75 n.Chr. (op twee uitzondering na) alleen tongewelven voorkomen (zeven maal). Vanaf 75 n.Chr. tot 250 n.Chr. komt het tongewelf nog zevenmaal voor. De tongewelven nemen vanaf Hadrianus evenwel sterk af. Daartegenover staat dat de kruisgewelven vanaf Hadrianus sterk in aantal toenemen. Vóór Hadrianus kwamen driemaal kruisgewelven voor, terwijl vanaf Hadrianus tienmaal kruisgewelven werden geattesteerd. Het lijkt erop dat de kruisgewelven vanaf Hadrianus de tongewelven verdrongen hebben. Eén gewelfvorm blijft in deze selectie sterk ondervertegenwoordigd: slechts in één geval komt een vlakke koepel als gewelfvorm voor en dit rond 200 n.Chr.

Wat betreft het onderscheid tussen grote en kleine columbaria en mausolea, is er niet voldoende informatie beschikbaar om de gewelfvorm met elkaar te vergelijken. Voor de twee grote columbaria uit de Vaticaan, blijkt dat ze de in die periode gangbare gewelfvorm, namelijk het kruisgewelf, bezitten.

6.6 De vloerbekleding in columbaria en mausolea

Voor de vloerbekleding van de columbaria en mausolea kan worden vastgesteld dat er in de periode van Augustus en Tiberius viermaal een vloer in een betontechniek, viermaal een vloer in mozaïek, tweemaal een vloer in beton met baksteenbrokken voorkomen. In één geval is het zeker dat er geen vloerbekleding werd aangebracht. Slechts éénmaal, en dit in de periode van Hadrianus, is de vloer in bakstenen uitgevoerd. Marmervloeren verschijnen in onze selectie ten vroegste in 75 n.Chr., maar komen pas meer (namelijk zes maal) voor vanaf Hadrianus. Na Tiberius verschijnen er pas opnieuw mozaïekvloeren rond 110 n.Chr., namelijk twaalf maal. Van twee columbaria uit de periode van Hadrianus en Antoninus Pius is met zekerheid bekend dat ze geen vloerbekleding hadden. We kunnen dus stellen dat de vloerbekleding tot 30 n.Chr. bestond uit mozaïek, baksteen of beton. Marmeren vloerbekleding verschijnt echter pas in sterke mate vanaf 150 n.Chr. terwijl mozaïeken opnieuw veelvuldig werden aangewend vanaf de tijd van Hadrianus. Bij het zogenaamde hypogeum Polimanti zien we rond 175 n.Chr. opnieuw een vloer in beton.

De vloerbekleding van grote en kleine columbaria en mausolea schijnt niet van elkaar te verschillen. Misschien is het wel zo dat een betonvloer hoofdzakelijk voorkomt bij grote grafconstructies (twee maal bij grote columbaria, één maal bij een klein columbarium en nog éénmaal bij een columbarium waarvan geen oppervlakte gepubliceerd werd).

6.7 De grote centrale pronknissen in columbaria en mausolea

Bij de bestudering van de grote centrale pronknissen kan vastgesteld worden dat slechts twee columbaria uit de Augusteïsche periode alleen in de zijwanden dergelijke pronknissen bezit. Van één columbarium uit de tijd van Tiberius kan gesteld worden, al is het dan een complexe situatie, dat de constructie over één dergelijke grote centrale nis beschikte in de achterwand onder de vorm van een abside. Voor het overige zien we dat er vanaf 100 n.Chr., en duidelijker nog van de tijd van Hadrianus, in vijftien columbaria en mausolea grote pronknissen voorkomen in zowel de achterwand als de zijwanden. Deze evolutie is goed zichtbaar bij de columbaria en mausolea van de necropolen onder de San Sebastiano-basiliek en onder de basiliek van Petrus in het Vaticaan. Deze pronknissen hebben vaak een *aedicula*-vorm. Soms komen zelfs meerdere “centrale” grote nissen naast elkaar voor op één muur. Verder zijn er ook nog twee dergelijke nissen geattesteerd in een voorhof van een mausoleum

en in een trapgedeelte van een mausoleum, respectievelijk uit de periode van Hadrianus en die van Antoninus Pius. We hebben in onze selectie dus veertien columbaria en mausolea die beschikken over één of meerdere dergelijke pronknissen. Twaalf van die columbaria worden gedateerd in de tweede eeuw en eerste helft van de derde eeuw.

6.8 Graftypologie en aantal bijzettingen in columbaria en mausolea

Voor een overzicht van de bijzettingen in de columbaria en de mausolea, werd rekening gehouden met het aantal nissen in de muren, het aantal urnen dat in de vloer verzonken werd, het aantal urnen dat in urnenbanken werd geplaatst, het aantal bijzettingen in asaltaren, het aantal bijzettingen in *arcosolia*, het aantal (later toegevoegde) *formae*, het aantal (ook later bijgevoegde) sarcofagen en tenslotte het hergebruik van graven indien dit uit het archeologisch materiaal kan afgeleid worden. Wanneer we de eerste fase van de grafconstructies bekijken, dit is dus het columbarium of mausoleum zonder later aangebrachte uitbreidingen of aanpassingen, wordt duidelijk dat tot rond 160 n.Chr. crematie de meest gangbare begrafenisritus was. Tot vóór de tijd van Hadrianus is tijdens de eerste fase crematie zelfs de enige ritus die voorkomt. Vanaf de tijd van Hadrianus echter komen naast de nissen die bestemd zijn voor urnen tijdens de eerste fase ook reeds *arcosolia* voor. In de periode tussen de tijd van Hadrianus en het einde van de tweede eeuw zien we dat het aantal crematie-graven langzaam afneemt ten voordele van inhumatie-graven. Op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. verschijnt het eerste mausoleum dat exclusief voor inhumatie-graven was ingericht.

Tijdens latere fasen werden in de aanvankelijk exclusief voor crematie bestemde grafconstructies ook inhumatie-graven toegevoegd. Wanneer deze inhumatie-graven, namelijk *formae* en sarcofagen, werden toegevoegd is echter vaak niet bekend. Voor het columbarium van de Statilii bijvoorbeeld is het zeker dat de inhumatie-graven pas na een lange tijd werden aangebracht omdat de lichamen in de afvallen, die zich in de loop van de tijd hadden gevormd in het columbarium, werden bijgezet. Voor zover ik over de nodige gegevens beschik, is het ook duidelijk dat deze latere toevoegingen een marginaal verschijnsel zijn.

Dergelijke secundaire inhumatiebijzettingen vonden ook plaats in de grafconstructies waar zowel crematie- als inhumatiebijzettingen plaats vonden tijdens de eerste fase. Op basis van de bekende gegevens, zijn deze bijzettingen marginaal te noemen. Deze secundaire bijzettingen wijzen niet zozeer op een bewuste uitbreiding van de grafconstructies, maar zijn eerder een noodoplossing om personen, misschien leden van de *familia*, van een graf te voorzien.

Het aantal bijzettingen dat in columbaria en mausolea plaats vond, is duidelijk gelinkt aan de grootte van de constructies: in de grootste constructies vonden het meest bijzettingen plaats. De chronologische cesuur die kon vastgesteld worden in verband met de grootte van de columbaria, kan dus verder doorgetrokken worden inzake het aantal bijzettingen: de columbaria met vanaf de aanleg extreem veel bijzettingen, namelijk meer dan 100 tot zelfs 1100, komen hoofdzakelijk voor in de periode vóór Hadrianus. Het voorkomen van columbaria met meer dan 300 crematie-bijzettingen blijft zelfs beperkt tot ongeveer 110 n.Chr. Alleen rond 150 n.Chr. zijn er nog drie columbaria met een aantal bijzettingen tussen de 108 en 140. Vóór ongeveer 110 n.Chr. zijn er negen columbaria bekend met een aantal bijzettingen tussen de 308 en 140. In dezelfde periode zijn er nog vijftien columbaria met een aantal bijzettingen tussen 6 en 108. Deze kleine columbaria uit de periode vóór Hadrianus en de kleine columbaria en mausolea die na Hadrianus werden opgericht hebben een gemiddeld aantal bijzettingen van 42. Deze vaststelling wijst er volgens mij op dat het concept op basis waarvan de columbaria en mausolea werden opgericht, gedeeltelijk veranderde rond de

periode van Hadrianus. De achterliggende redenen waarom er een dergelijk cesuur merkbaar is, zal verder uitgezocht dienen te worden in hoofdstuk vijf.

Of de crematieritus rond 200 n.Chr. volledig verdween, wordt niet direct duidelijk op basis van de gegevens. Anticiperend op de resultaten van de pagane hypogea, kon ik echter wel vaststellen dat in de hypogea alleen inhumatiebijzettingen plaats vonden. Alleen het in dit hoofdstuk behandelde zogenaamde hypogeum Polimanti bezat beide ritens.

De evolutie voor de bijzettingen in columbaria en mausolea kan dus als volgt gereconstrueerd worden: in de periode van Augustus tot Hadrianus komen alleen crematiegraven voor in de columbaria; vanaf Hadrianus komen zowel crematie als inhumatie voor in dezelfde constructie en vanaf ongeveer 200 n.Chr. zien we dat in necropolen, met een traditie van aanvankelijk alleen crematie en later de gemengde ritus, de eerste constructies verschijnen die alleen over inhumatiegraven beschikten. Bij bepaalde columbaria werden in een latere, vaak niet verder gespecificeerde, periode inhumatiegraven toegevoegd. Deze later toegevoegde graven schijnen echter een soort “nood-bijzettingen” te zijn geweest.

6.9 Stucdecoratie in columbaria en mausolea

Wat betreft de decoratie van de columbaria en mausolea, kan vastgesteld worden dat in twintig van de hier bestudeerde constructies tijdens de eerste fase een stucdecoratie is aangebracht en dit zowel bij kleine als grote columbaria en mausolea. Opvallend echter is dat er tussen Tiberius en Hadrianus een hiaat aanwezig is. In de periode tot en met Tiberius komt stucdecoratie slechts vijfmaal voor. Vanaf de tijd van Hadrianus echter vijftien keer. Het hiaat tussen deze data is misschien te verklaren door de gebrekkige publicatie van die columbaria of omdat men hier met een andere organisatievorm te maken heeft. Het lijkt mij alvast frappant dat er zich opnieuw een cesuur aftekent rond de tijd van Hadrianus.

6.10 Sculpturen in columbaria en mausolea

In de columbaria en mausolea die hier besproken werden, werden zevenmaal sculpturen aangetroffen. Het betreft hier beeldhouwwerken en geen reliëfs in stuc. Het voorkomen van sculpturen in columbaria is schijnbaar niet chronologisch gebonden. Voor zover een vergelijking mogelijk is op basis van de beschikbare gegevens, komen sculpturen zowel voor bij kleine als bij grote columbaria en dit vanaf Augustus tot rond het midden van de tweede eeuw n.Chr.

6.11 De fresco's in columbaria en mausolea

De fresco's die in de columbaria en mausolea voorkomen konden thematisch ingedeeld worden in vijf grote groepen, namelijk de mythologische fresco's (met afbeeldingen van goden of mythologische figuren), de vegetatieve fresco's (met afbeeldingen van bloemen, planten, kransen, bladslingers en dieren), de fresco's met afbeeldingen van objecten (zoals kraters, maskers, muziekinstrumenten, fakkels, marmerimitatie en dergelijke meer), fresco's met afbeeldingen van personen die niet passen binnen de mythologische fresco's (zoals vermoedelijke grafeigenaars en personen op jacht) en tenslotte de fresco's die bestaan uit lijnen en/of vlakindelingen. Het spreekt voor zich dat dit slechts een grove indeling is. Het precieze percentage dat iedere groep binnen één columbarium of binnen de totale groep van columbaria inneemt werd hier buiten beschouwing gelaten.

Duidelijk de sterkst vertegenwoordigde groep van fresco's is de vegetatieve groep. In zesentwintig grafconstructies waren vegetatieve fresco's aangebracht. Deze fresco's zijn chronologisch niet geïsoleerd maar komen voor vanaf de Augusteïsche periode tot 250 n.Chr. Een andere sterk vertegenwoordigde groep is die van de objecten. Fresco's met objecten komen in de bestudeerde constructies zeventien maal voor. Een eerste eerder kleine groep is te dateren in de Augusteïsche periode. Vanaf ongeveer 75 n.Chr. komt deze groep pertinent op de voorgrond te staan om vanaf de tijd van Hadrianus even sterk vertegenwoordigd te zijn als de vegetatieve fresco's. Hetzelfde geldt min of meer ook voor de mythologische fresco's: in de periode van Tiberius zijn er slechts drie columbaria voorzien van mythologische fresco's, maar vanaf Hadrianus hebben we acht dergelijke groepen. Fresco's met personen (tien maal geattesteerd) verschijnen gelijktijdig met het herwaarderen van de fresco's van objecten rond 75 n.Chr. om vanaf de periode van Hadrianus eveneens een relatief grote plaats in te nemen. Van de tien columbaria die voorzien zijn van dergelijke fresco's behoren zeven columbaria tot de periode van 75 n.Chr. tot 145 n.Chr. Drie dergelijke groepen zijn te dateren tussen 200 n.Chr. en 250 n.Chr. Een indeling van de wanden door middel van strepen en/of vlakken verschijnt in deze selectie in grote mate vanaf ongeveer 69 n.Chr. Alleen rond 12 n.Chr. is één columbarium met strependecoratie geattesteerd. Het grootste aantal, namelijk zeven, valt binnen de periode van Hadrianus of net iets later. Drie dergelijke groepen kunnen gedateerd worden tussen 69 n.Chr. en 75 n.Chr. Rond 175 n.Chr. en 200 n.Chr. verschijnt nog een dergelijke groep. Het moet dus benadrukt worden dat pas vanaf Hadrianus ook deze groep echt sterk toeneemt.

Wat betreft de grote columbaria, zien we dat er een overwicht is aan vegetatieve fresco's. Dit stemt overeen met de vaststelling dat de andere groepen fresco's pas in een latere fase (dit is dus wanneer alleen maar kleine columbaria en mausolea werden opgericht) veelvuldig op de voorgrond komen.

6.12 De datering van de columbaria en de chronologische breukvlakken

Tenslotte dient er ook nog de nodige aandacht geschonken te worden aan de datering van het ontstaan van de columbaria en mausolea. Zoals bij bovenstaand overzicht reeds bleek, kunnen de voorgestelde dateringen voor één en dezelfde constructie vaak ver uit elkaar liggen. De argumenten die een dergelijke datering moeten ondersteunen, worden echter vaak niet weergegeven in de literatuur.

Zoals al eerder werd aangeduid zijn de argumenten die de datering van het ontstaan van columbaria en mausolea kunnen ondersteunen: fresco's, mozaïeken, stucwerk, inscripties, baksteenstempels, muurtechnieken, architectuur, archeologische vondsten en archeologisch-topografische gegevens. In de secundaire literatuur worden de dateringen van columbaria en mausolea op basis van een analyse van alle vondsten toch nog vaak in vage termen uitgedrukt: Augusteïsche periode, tweede eeuw, ten tijde van Hadrianus en dergelijke meer.

Het oprichten van twaalf van de bestudeerde columbaria kan gedateerd worden in de periode van Augustus (27 v.C. – 14 n.Chr.). Vijf columbaria stammen uit de periode van Tiberius (14 n.Chr. – 37 n.Chr.). Geen enkel columbarium kan toegewezen worden aan de periode van Claudius (41 n.Chr. – 54 n.Chr.). Slechts één columbarium werd opgericht in de periode van Nero (54 n.Chr. – 68 n.Chr.). Zeventien columbaria behoren dus tot de periode van de Julisch-Claudische dynastie (44 v.C. – 68 n.Chr.). Drie columbaria zijn ontstaan in de tijd van Vespasianus (69 n.Chr. – 79 n.Chr.). Geen enkel columbarium behoort tot de periode van Domitianus (81 n.Chr. – 96 n.Chr.). Twee columbaria kunnen gedateerd worden in de periode van Traianus (98 n.Chr. – 117 n.Chr.). Tot de periode van Hadrianus (117 n.Chr. – 138 n.Chr.) kunnen elf columbaria en mausolea gerekend worden. Onder Antoninus Pius (138

n.Chr. – 161 n.Chr.) zijn zeven columbaria en/of mausolea ontstaan. Twee mausolea zijn ontstaan onder Septimus Severus (193 n.Chr. – 211 n.Chr.). Tenslotte kan nog één mausoleum geplaatst worden onder Decius (249 n.Chr. – 251 n.Chr.). Voor twee columbaria is geen datering voor het ontstaan mogelijk. Het enige “hypogeum” dat op basis van de begrafenisritus nauw aansluit bij de latere columbaria en mausolea, ontstond in de periode van Marcus Aurelius (161 n.Chr.–181 n.Chr.). We zien dus dat een groot aantal columbaria ontstaan is onder Augustus en Tiberius. Maar ook onder Hadrianus en Antoninus Pius ontstonden een even groot aantal columbaria en mausolea. In de periode na Claudius en vóór Traianus zien we een daling.

Op basis van de hier bestudeerde columbaria wordt duidelijk dat er twee periodes zijn waarin columbaria veelvuldig voorkomen. Tussen deze periodes is er een terugval waar te nemen. Zonder dat er evenwel sprake is van een scherpe breuklijn, valt het op dat de columbaria van de eerste periode (van Augustus tot en met Tiberius / Claudius) aanzienlijk verschillen van de columbaria van de tweede periode (van Traianus / Hadrianus tot en met Antoninus Pius).

Bij de eerste groep columbaria zijn ondergrondse en half ondergrondse columbaria veel sterker vertegenwoordigd dan bij de tweede groep. Bij de tweede groep komen bijna alleen bovengrondse columbaria en mausolea voor.

Het is ook opmerkelijk dat de grote columbaria bijna exclusief tot de eerste periode beperkt blijven. In de tweede periode is het oppervlak van de columbaria en mausolea ongeveer gelijk aan dat van de kleine columbaria uit de eerste periode.

Ook in de toegepaste muurtechniek is een omschakeling vast te stellen. In de eerste periode worden columbaria opgetrokken in baksteen en *opus reticulatum*. In de tweede periode echter worden columbaria en mausolea in baksteen en *opus vittatum* opgetrokken. *Opus reticulatum* komt in de tweede groep veel minder voor.

Ook de vloerbekleding verschilt. In de eerste periode werden de vloeren vaak in beton en evenveel keer in mozaïek uitgewerkt. In de tweede periode zien we echter dat mozaïeken en marmer veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in de eerste periode.

Wat betreft de gewelfvorm kan men vaststellen dat in de eerste periode het tongewelf de toonaangevende overwelling is. In de tweede periode echter zien we dat er, naast de tongewelven die er ook nog voorkomen, vooral kruisgewelven worden aangewend.

Er treedt een nog scherper onderscheid op tussen beide periodes wanneer de grote centrale pronknissen in kaart worden gebracht: in de eerste periode zijn deze slechts marginaal vertegenwoordigd, terwijl in de tweede periode bijna alle columbaria meerdere dergelijke grote pronknissen bezitten.

Wat het aantal bijzettingen betreft zien we dat er in de eerste periode grotere aantallen voorkomen dan in de tweede periode. Dit is natuurlijk het gevolg van de grootte van de columbaria. Zoals we hierboven reeds hebben vastgesteld komen in de eerste periode meer grote columbaria voor dan in de tweede periode. Deze verhouding weerspiegelt zich ook in het aantal bijzettingen.

Wat tenslotte de decoratie betreft, kan men vaststellen dat de columbaria uit de eerste periode eenvoudiger zijn gedecoreerd dan die uit de tweede periode. Stucdecoratie komt voor in de eerste periode, maar in mindere mate dan in de tweede periode. Het grootste verschil in decoratie treffen we aan bij de fresco's. Hoewel de columbaria uit de eerste periode ook veelvuldig zijn voorzien van fresco's, overwegen daar de vegetatieve fresco's. In de tweede periode zien we dat deze éénzijdigheid doorbroken wordt en dat er nu ook, naast de nog

steeds sterk vertegenwoordigde vegetatieve fresco's, meer mythologische fresco's, fresco's van objecten en personen en fresco's met een streep of vlakdecoratie voorkomen.

Het is duidelijk geworden dat er bij de columbaria en mausolea sprake kan zijn van twee in vele aspecten van elkaar verschillende periodes, namelijk een eerste periode van Augustus tot en met Tiberius / Claudius en een tweede periode van Traianus / Hadrianus tot en met Antoninus Pius. Tussen beide periodes is een hiaat zichtbaar. Door een gebrek aan representatieve voorbeelden kan over de columbaria die tot deze tussenperiode behoren, niet veel meer gezegd worden dan dat ze zowel elementen die typisch zijn voor de eerste periode, als elementen die typisch zijn voor de tweede periode vertonen.

7. Conclusies

Op basis van de grondige evaluatie van de columbaria kunnen reeds enkele voorlopige conclusies getrokken worden. De grootste columbaria zijn zoals we hierboven constateerden, ontstaan in de Julisch-Claudische dynastie. Deze columbaria kunnen zowel bovengronds, volledig ondergronds of slechts gedeeltelijk ondergronds zijn geconstrueerd. Vanaf Hadrianus zien we dat de columbaria en mausolea steeds, op enkele uitzonderingen na, veel kleiner zijn. Deze kleine grafconstructies, nu steeds vaker in *opus vittatum* in plaats van *opus reticulatum*, werden steeds bovengronds geconstrueerd. Niet alleen de opbouw van deze groep columbaria en mausolea verschilt van de eerste groep columbaria, maar ook in de decoratie is een duidelijk merkbare cesuur aanwezig. De grafconstructies worden steeds luxueuzer ingericht door middel van mozaïek- en marmeren vloeren, kruisgewelven, stucdecoratie en talrijke grote pronknissen. Ook bij de fresco's zien we een verandering optreden: er treedt een grotere diversiteit op, naast simpele strooimotieven zoals bloemen, worden nu verhalende mythologische scènes aangebracht. Deze op basis van de archeologische vondsten te maken vaststellingen wijzen duidelijk op een verandering in het concept en de doelstelling van de columbaria en mausolea. Ook de sociale functie die de grafconstructies hadden, is veranderd. Zoals reeds kon opgemaakt worden uit een eerste kennismaking met de inscripties werden de grote columbaria uit de eerste periode opgetrokken voor de *liberti* en de slaven van het keizerlijke hof. In de tweede periode komen deze grote columbaria (die prestigeprojecten van het keizerlijke hof waren) niet meer voor. Op basis van het archeologische materiaal wordt duidelijk dat de kleine columbaria en mausolea voor een beperkte (familie-)groep werden opgetrokken. Deze weliswaar kleinere grafconstructies, steken door hun luxueuze decoratie echter sterk af tegenover de eerder sobere vroegere columbaria. Het is dus niet langer het keizerlijke hof dat prestigieuze grafconstructies neerzet, maar één persoon of misschien een kleine groep. Ik vraag mij dan ook af in hoeverre het nog klopt dat tijdens deze tweede fase de rijen nissen voor urnen de gelijke sociale herkomst van de bijgezette personen onderstrepen zoals Kammerer-Grothaus en Pergola menen. Hetzelfde geldt voor de stelling van Grimal die meent dat columbaria een speciaal graftype zijn voor collectief gebruik.¹

Aan de hand van de terugval van het aantal crematie-nissen en de toename van inhumatie-graven is duidelijk waar te nemen dat crematie moet wijken ten voordele van inhumatie.

¹ Grimal 1986, 168; Kammerer-Grothaus 1979, 316; Pergola 2003, 84.

8. Studie van de pagane hypogea

Bij de studie van de columbaria en de mausolea, zagen we dat er naar het einde van de einde van de tweede eeuw n.Chr. opnieuw ondergrondse grafconstructies voorkwamen (het zogenaamde hypogeum Polimanti). Hoewel volledig overeenkomstig de grafritus van de gelijktijdige bovengrondse mausolea, scheen het hypogeum te wijzen op een nieuwe ontwikkelingsfase in de pagane grafconstructies. Vandaar dat, nu de columbaria en de mausolea volledig in kaart zijn gebracht, ik de aandacht wil richten op de pagane hypogea.

8.1 Hypogeum di Scarpone

Het zogenaamde hypogeum di Scarpone werd ontdekt in 1880.¹ De constructie is ingeplant nabij de via Aurelia vetus, en meer bepaald langs de oude via Vitellia, een zijweg van de via Aurelia vetus die kort na de Porta Aurelia aftakt. Tegenwoordig ligt het hypogeum langs de via di San Pancrazio 15. Langs de oude via Vitellia en meer nog langs de via Aurelia bevond zich een uitgestrekte necropool.²

De oorspronkelijke toestand is deels verstoord door moderne ingrepen.³ Toch kan de oorspronkelijke situatie nog als volgt gereconstrueerd worden: de huidige toegang (S) tot het hypogeum is modern, de oorspronkelijke toegangstrap lag waarschijnlijk in het noord-oosten. Een grote aardverschuiving bij een *lucernarium* maakte dit deel van het hypogeum echter ontoegankelijk. Maar haksporen op het gewelf en de wanden van de hoofdgang (A) wijzen erop dat het hypogeum vanuit het noorden werd aangelegd.⁴ Bovendien is ook te zien dat het gewelf van de hoofdgang ligt stijgt naar het noord-oosten toe. Dit zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een trap.⁵

De hoofdgang, zoals ze gevormd werd in verschillende fasen, is ongeveer 30m lang. Langs deze hoofdgang zijn zes *cubicula* (E, F, G, H, I en L) en twee *arcosolia* (C en D) aangebracht. De afmetingen van de *cubicula* zijn voor E 1,50m bij 1,70m; voor F 1,60m bij 2m; voor G 2m bij 1,80m; voor H 2,20m bij 2,20m; voor I 1,70m bij 1,70m en voor L 1,95m bij 1,95m.⁶ Nabij de oorspronkelijke toegang was nog een haaks op de hoofdgang lopende dwarsgang (B) aangebracht. Een andere zijgang bevindt zich nabij het *cubiculum* G. Aan de westkant van de hoofdgang werd het hypogeum verbonden met een reeks gangen die onafhankelijk van het hypogeum ontstaan waren. Deze zijgangen bevinden zich tegenwoordig in een vervallen toestand en zijn enkel nog toegankelijk via een moderne doorgang in het *cubiculum* H. Tegenover de *cubicula* F en H werden twee *lucernaria* aangebracht in het gewelf.⁷

Aan het zuidelijk uiteinde van de hoofdgang zijn resten van waterkanalen (Q) aangetroffen. Deze structuren hebben volgens Fiocchi Nicolai misschien deels de vormgeving van het hypogeum bepaald.⁸ Het is ook volgens Verrando goed denkbaar dat het hypogeum zich ontwikkelde vanuit de reeds bestaande waterkanalen. De redenen waarom dit zo zou kunnen zijn, worden niet gegeven.⁹

In een eerste fase bestond het hypogeum uit een hoofdgang (A) ongeveer 7,80m lang en 1,20m breed was.¹⁰ De hoofdgang liep niet verder dan het *cubiculum* F. Dit is duidelijk zichtbaar daar er nog resten aanwezig zijn van de oorspronkelijke achterwand van de hoofdgang. De wanden van deze oorspronkelijke hoofdgang werden voorzien van een witte pleisterlaag.¹¹

In een volgende fase werd de hoofdgang doorgetrokken tot iets vóór het *cubiculum* I.¹² De gang is dan ongeveer 15,90m lang. De gang A is bij het begin 1,22m breed en op het einde 2m.¹ In een nog latere fase werd

¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 7.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 9.

³ Verrando 1987, 298.

⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 10 en 11.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 12, Pergola 1999, 239.

⁶ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

⁷ Fiocchi Nicolai 1982b, 10.

⁸ Fiocchi Nicolai 1982b, 10–11.

⁹ Verrando 1987, 298–299.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 11.

¹² Fiocchi Nicolai 1982b, 11.

de hoofdgang, die dan gemiddeld 1,68m breed is, nogmaals uitgebreid. Gedurende de drie fasen vond er een verschuiving van de oriëntatie van de hoofdgang plaats. Bovendien komen in dit laatste deel van het hypogeum geen fresco's voor en dit in tegenstelling tot de ruimtes uit de eerste twee fasen.²

Volgens Fiocchi Nicolai valt dit hypogeum op door haar voor de catacomben weinig gebruikelijke architectuur. De architectuur van het hypogeum wordt bepaald door de in een eerste fase bepleisterde zeer grote hoofdgang en de monumentale *arcosolia*. Het *arcosolium* C werd zelfs geflankeerd door zuilen in tuf.³ Het gewelf van de grafkamer F is een onregelmatig kruisgewelf.⁴ Dit is de enige informatie die in de literatuur gegeven wordt in verband met de gewelfvormen in dit hypogeum.

In de eerste twee fasen van het hypogeum werden slechts weinig graven aangelegd. Wanneer we de later aangebracht *loculi* in de twee *arcosolia* D en C en de galerij M die reeds bestaande graven vernietigde, buiten beschouwing laten, komen we tot een twintigtal graven verspreid over de *cubicula* met *arcosolia* en de zeldzame *loculi* in de hoofdgang.⁵ Op basis van het beeldmateriaal tel ik 12 *arcosolia* in de *cubicula* en twee *arcosolia* in de gang A. Dus moeten er 6 *loculi* aanwezig zijn.⁶

De fresco's die in het hypogeum voorkomen, zijn beperkt tot de zone van het primitieve hypogeum. Het *arcosolium* C is versierd met een vlakindeling door middel van groene lijnen, fresco's van rozen, een vaas, bloemblaadjes en bloemknopjes. Ook het *arcosolium* D is van een dergelijke florale decoratie voorzien. Kleine verschillen in stijl en kleur wijzen er echter op dat beide *arcosolia* door verschillende handen zijn beschilderd.⁷ Van dezelfde hand als de decoratie van het *arcosolium* D, zijn ook de fresco's van het *cubiculum* F. In het *cubiculum* bestaan de fresco's uit verspreide bloemblaadjes en rozen, groene lijnen die verticaal en horizontaal over de wanden zijn aangebracht en een rozentak.⁸ Ook het *cubiculum* H beschikt over een gelijkaardige decoratie van rozen, guirlandes en lijnen. Het enige figuratieve element in de grafkamer is een vliegende vogel op het gewelf.⁹ Het *cubiculum* G was alleen gedecoreerd met rood-groene strepen. Er komen geen verdere figuratieve elementen voor. Er dient wel gezegd te worden dat de toestand van de fresco's zeer slecht is. Van de decoratie van het gewelf bijvoorbeeld zijn bijna alle sporen verdwenen.¹⁰

De opvallende aanwezigheid van afbeeldingen van rozen bij de fresco's is opmerkelijk. Afbeeldingen van rozen waren een geliefd thema in de Romeinse funeraire constructies, en dit zowel in columbaria als in hypogea. Afbeeldingen van rozen en bij uitbreiding guirlandes en vazen met bloemen in funeraire constructies verwijzen volgens Fiocchi Nicolai (zonder dat hij daartoe argumenten aanbrengt, tenzij de verwijzingen naar oude literatuur) naar de vergankelijkheid van het leven en de Elysijsche Velden.¹¹ Zo ook kan de afbeelding van de vogel in het *cubiculum* F volgens Fiocchi Nicolai gelijkgesteld met de bevrijde ziel van de overleden persoon.¹² Dat rozen een geliefd thema zijn in de pagane grafconstructies, blijkt inderdaad ook uit mijn eigen onderzoek. Maar dat deze bloemen een "diepere" betekenis zouden dragen, kan naar mijn mening zeker niet uit het archeologische materiaal op zich, dit zijn de fresco's zelf, afgeleid worden.

De oorspronkelijk beperkte omvang van het hypogeum, het geringe aantal graven en de opvallende architectuur, wijzen erop dat het hier een privaat familiehypogeum betreft.¹³ Zoals vele onafhankelijk ontstane kleine sepulcrale kernen vaak later opgenomen worden in een groter netwerk van onderaardse cimenteriale gangen, zo ook werd in het hypogeum di Scarpone de kleine kern door middel van de gang B verbonden werd met het uitgestrekte netwerk van cimenteriale gangen onder de Villa Pamphilj.¹⁴ Volgens Fiocchi Nicolai vertonen de westelijke gangen die op het hypogeum aansluiten, de typische kenmerken van christelijke begraafplaatsen: namelijk lange, smalle gangen waar een maximaal gebruik wordt gemaakt van de wanden om graven in aan te leggen.¹⁵ Het is dan ook waarschijnlijk dat de derde fase, namelijk de laatste uitbreiding van de

¹ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 11–12.

³ Fiocchi Nicolai 1982b, 12–13.

⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 18–19.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 12.

⁶ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1982b, 8.

⁷ Fiocchi Nicolai 1982b, 15–17.

⁸ Fiocchi Nicolai 1982b, 18–19.

⁹ Fiocchi Nicolai 1982b, 19–20.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1982b, 20–22.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 22–23.

¹² Fiocchi Nicolai 1982b, 23–24.

¹³ Fiocchi Nicolai 1982b, 13.

¹⁴ Fiocchi Nicolai 1982b, 13.

¹⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 13–14.

hoofdgang A, het aanleggen van de zijgang M en het invoegen van graven in de bestaande *arcosolia*, te verbinden is met de aansluiting van het hypogeum op het grotere netwerk.¹

De oorspronkelijke kern van het hypogeum was volgens Fiocchi Nicolai, Verrando en Pergola naar alle waarschijnlijkheid in handen van pagane eigenaars. Dit volgt niet alleen uit het niet zo intensief aanwenden van de ruimte voor graven zoals christenen dit wel doen, maar ook uit een klein fragment van een inscriptie die aangetroffen op de vloer van de gang M. De paleografische kenmerken wijzen erop dat de inscriptie geen vroegchristelijke funeraire inscriptie kan zijn.² Het is evenwel opmerkelijk dat bij de ontdekking in 1880 het hypogeum als christelijk werd omschreven. Misschien waren er toen nog onomstotelijk christelijke elementen aanwezig in het hypogeum die tegenwoordig verloren zijn.³ Volgens Nestori zijn er geen argumenten voorhanden die de religieuze toewijzing van het hypogeum ondersteunen.⁴ Persoonlijk denk ik, in navolging van Fiocchi Nicolai, dat het hypogeum aanvankelijk inderdaad in handen van heidense eigenaars was. Daarop wijzen volgens mij de verschillen inzake de architectuur en de wijze van bijzettingen in het hypogeum tussen de eerste twee fasen en de derde fase. Bovendien werd het hypogeum pas aangesloten op een grotere christelijke begraafplaats na de derde fase.

Het ontstaan van het hypogeum kan alleen maar gedateerd worden via de fresco's. Op basis van vergelijkende studies van de fresco's van het hypogeum met gelijkaardige gedateerde fresco's uit de catacomben, komen Fiocchi Nicolai en Verrando tot een datering op het einde van de derde eeuw.⁵ Een dergelijke datering wordt volgens Fiocchi Nicolai verder ondersteund door een vergelijkende studie inzake architectuur en schilderkunst tussen dit hypogeum en het anonieme hypogeum langs de via Anapo dat op basis van "precieze topografische gegevens" gedateerd werd in de tweede helft van de derde eeuw.⁶ De derde fase, met de aansluiting op het grote christelijke sepulcrale gangenstelsel, wordt in de literatuur niet specifiek gedateerd. Volgens Verrando en Pergola ontwikkelde de christelijke uitbouw van het hypogeum zich nog een flink stuk in de vierde eeuw.⁷ Vandaar dat ik meen dat de christianisatie van het hypogeum waarschijnlijk niet veel later dan het begin van de vierde eeuw zal hebben plaatsgevonden.

8.2 Anoniem hypogeum van de Villa Pamphilj

Dit anonieme hypogeum is op een hoger gelegen niveau aangelegd dan het nabij gelegen hypogeum di Scarpone. Het werd evenals het hypogeum di Scarpone in 1880 ontdekt en er mee verward. Dit netwerk van gangen is alleen toegankelijk via een moderne doorgang in het *cubiculum* H van het hypogeum di Scarpone.⁸

Het loopniveau van het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj ligt ongeveer een halve meter hoger dan het hypogeum di Scarpone. Het hypogeum is, in tegenstelling tot het lager gelegen hypogeum di Scarpone, uitgegraven in een slechte tuf-laag. Dit veroorzaakte het instorten van onder meer de wandgraven in de galerijen 5 en 6. Om dit probleem enigszins te verhelpen, werden de muren en gewelven van de *cubicula* en gangen met een dikke pleisterlaag bezet.⁹

De oorspronkelijke kern bestond uit de hoofdgang 1 waarlangs drie typologisch identieke *cubicula* gelegen zijn: 1/A, 1/B en 1/C.¹⁰ Vervolgens werd het hypogeum in zuid-westelijke richting uitgebreid door middel van de gang 3. Tegenover de toegang tot het *cubiculum* 1/C werd de gang 2 aangelegd. Langs deze gang kan men nog de resten van het *cubiculum* 2/D zien. Van de gang 4 is niet bekend of hij antiek dan wel modern is. Vast staat echter dat er geen graven in deze gang voorkomen.¹¹ Afmetingen kunnen slechts bij benadering gegeven worden wegens de slechte staat waarin het hypogeum zich bevindt. Voor de oorspronkelijke kern kunnen volgende afmetingen berekend worden: voor de hoofdgang 1: 9,20m lang en 1,20m breed; voor het *cubiculum* 1/A: 1,60m bij 1,80m; voor de gang vóór het *cubiculum* 1/A: 4,70m lang en 1m breed; voor het

¹ Fiocchi Nicolai 1982b, 14.

² Fiocchi Nicolai 1982b, 27; Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 300; Men krijgt hier de indruk dat er een typische christelijke paleografie en een typische pagane paleografie bestond. Welke de verschillen tussen beide (zouden kunnen) zijn, vermeldt Fiocchi Nicolai echter niet.

³ Verrando 1987, 300.

⁴ Nestori 1964, 113.

⁵ Fiocchi Nicolai 1982b, 24–25; Verrando 1987, 300.

⁶ Fiocchi Nicolai 1982b, 25.

⁷ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 300.

⁸ Pergola 1999, 240 en 243; Verrando 1987, 300.

⁹ Verrando 1987, 302.

¹⁰ Verrando 1987, 302.

¹¹ Verrando 1987, 303.

cubiculum 1/B: 1,80m bij 1,90m; voor de gang vóór het *cubiculum* 1/B: 2m lang en 1m breed; voor het *cubiculum* 1/C: 1,80m bij 2,25m; de gang vóór het *cubiculum* 1/C: 1,80m bij 1m en tenslotte het *cubiculum* 2/D: 2,44m lang en 2,04m breed.¹

Nog later werd het hypogeum verder uitgebreid met de gangen 5 en 6. In de gang 5 komt alleen één *arcosolium* 5/A voor. Vanuit het *cubiculum* 1/A werd vervolgens de gang 7 aangelegd die dit hypogeum met het hypogeum di Scarpone verbindt.²

Alle drie de *cubicula* uit de eerste fase hebben in de zijwanden en de achterwand *arcosolia*.³ In de literatuur wordt verder niet specifiek ingegaan op het aantal en het soort graven dat in het oorspronkelijke hypogeum voorkwam. Er zijn minstens negen *arcosolia*, verspreid over de *cubicula*, aanwezig.⁴

Sporen van een bovengronds pagaan grafgebouw wijzen er volgens Pergola op dat het hypogeum een uitbreiding is van een tegenwoordig bovengronds verdwenen mausoleum. Maar de uitgestrektheid van het hypogeum in haar laatste fasen doen volgens Verrando vermoeden dat bepaalde leden van de families die het hypogeum bezaten christenen waren.⁵

In de literatuur wordt geen datering opgegeven voor dit hypogeum. In het hypogeum werden geen inscripties of andere dateringselementen aangetroffen. Wel wordt er gesteld dat de *cubicula* van dit hypogeum typologisch gelijk zijn aan de *cubicula* van het hypogeum di Scarpone.⁶ Op basis van het gelijklopende ontwikkelingsproces tussen dit hypogeum en het hypogeum di Scarpone, namelijk aanvankelijk pagaan en later christelijk, de topografische overeenkomsten (bijvoorbeeld de gang 1 ligt parallel met de gang A van het hypogeum di Scarpone) en de typologische overeenkomst in de architectuur, stel ik een hypothetische werk-datering voor die gelijk is aan die van het hypogeum di Scarpone, namelijk rond 275 n.Chr.

8.3 Hypogeum van de Octavii

Dit hypogeum is langs de via Triumphalis gelegen op een afstand van ongeveer negen kilometer buiten Rome. Het hypogeum werd samen met een ander hypogeum, namelijk het anoniem hypogeum van de via Triumphalis, in 1920 ontdekt tijdens werkzaamheden.⁷

Een trap leidt naar de (hoofd-)gang die 5,60m lang was en tussen 1,80m en 2,50m breed was. Op de gang sluit een voorruimte aan die 1,95m lang en 1,40m breed was. Daarachter ligt de eigenlijke grafkamer die 3m bij 3m meet en een hoogte van 3,15m bezit. Het *cubiculum* ligt 4,15m onder het loopniveau.⁸ De trap bezat in oorsprong een klein (tegenwoordig onbekend) aantal travertijnen treden.⁹

Het vloerniveau van de gang bevindt zich 3,30m diep. De vloer van de gang vertoont een lichte stijging.¹⁰ Het vloerniveau van de voorruimte ligt 4,05m diep.¹¹ Een *lucernarium* in deze ruimte voorzag in de verlichting van het hypogeum.¹²

De vloer van de gang in *opus spicatum* is afgeboord met een grote strook in *coccipista* om de grafkamer en de muren te beschermen tegen regen. Een afwateringskanaal voerde het regenwater naar een put. Dit wijst er volgens mij op dat de trap niet vanuit een bovengrondse overdekte constructie startte, maar direct vanop het loopoppervlak. Waarom werden er anders in het hypogeum zelf voorzieningen getroffen om inlopend regenwater op te vangen? De vloerbekleding van de voorruimte bestaat er uit een witte mozaïek afgeboord met een band van zwarte *tesserae*. De vloerbekleding van het *cubiculum* bestaat ook uit een met een zwarte band omzoomde witte mozaïekvloer. De zijwanden van de gang zijn bovenaan uitgevoerd in *opus incertum* en onderaan in baksteen. Er is geen pleisterlaag aangebracht. Het gewelf bestond uit een tongewelf.¹³

¹ Berekeningen op basis van de figuur Verrando 1987, Tafel 3.

² Verrando 1987, 303.

³ Verrando 1987, 302.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Verrando 1987, Tafel 3.

⁵ Pergola 1999, 240; Verrando 1987, 304.

⁶ Verrando 1987, 303–304.

⁷ Bendinelli 1922a, 428; Reekmans 1986a, 31.

⁸ Reekmans 1986a, 31.

⁹ Bendinelli 1922a, 429.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 429–431.

¹¹ Bendinelli 1922a, 431.

¹² Bendinelli 1922a, 431.

¹³ Bendinelli 1922a, 429–431 en 443.

In de gang werden verschillende skeletten (waarschijnlijk vier volwassen personen en een onbekend aantal kinderen) aangetroffen die ofwel op het vloerniveau zelf of in amforen werden bijgezet in een latere niet gespecificeerde fase.¹ In de vierkante grafkamer zijn in de achterwand en de zijwanden telkens één grote nis aangebracht waarin sarcofagen geplaatst werden.² In de grafkamer werden vier marmeren sarcofagen opgesteld: één in elke nis en één vóór de rechter nis. In de nis in de achterwand werd een sarcofaag opgesteld, zoals de inscriptie in het deksel meldt, door Octavius Felix voor zijn dochter Octavia Paulina. Op de sarcofaag zijn spelende kinderen voorgesteld.³ De sarcofagen uit de zijwanden waren voorzien van een *imago clipeata* en afbeeldingen van Eros, Nereïden en Tritonen.⁴ De vierde sarcofaag is een *strigiles*-sarcofaag. Volgens de inscriptie werd deze sarcofaag opgericht door M. Octavius Eutyches, een *libertus*, voor M. Octavius Felix.⁵

De zijwanden van de voorruimte zijn telkens in twee vlakken ingedeeld en voorzien van een geschilderde marmerimitatie. Het gewelf is beschilderd met cirkels en halve cirkels. Op het gewelf zijn verder nog een Medusa-kop en tweemaal een afbeelding van een dolfin rond een drietand aangebracht.⁶ De wanden en het tongewelf van de grafkamer waren bezet met een pleisterlaag. De geschilderde decoratie bestaat ook hier uit een marmerimitatie op de wanden en een strepen- en cirkeldecoratie op het gewelf. Verder zijn op het gewelf ook afbeeldingen aangebracht van kinderen, Eros en Hermes in de Elysische Velden, van rozen en van putti. Deze figuratieve panelen zijn in een slechte kwaliteit en zonder oog voor detail uitgewerkt.⁷

In het hypogeum werden twee in het Latijn gestelde inscripties aangetroffen. De eerste inscriptie is aangebracht op de centraal opgestelde sarcofaag. De tweede inscriptie op de laatst toegevoegde sarcofaag.⁸

De voorstellingen op de fresco's en de sarcofagen, maken duidelijk dat we hier met een pagane begraafplaats te maken hebben.⁹ Op basis van de inscripties op en de schikking van de sarcofagen en de aard van de picturale decoratie is het volgens Bendinelli mogelijk de ontstaansgeschiedenis van het hypogeum te reconstrueren: Octavius Felix richtte deze grafconstructie in naar aanleiding van zijn vroeg overleden dochter. Argumenten die deze these ondersteunen kunnen gevonden worden in het feit dat de sarcofaag van de dochter in de centrale nis in de achterwand staat opgesteld en dat de fresco's een jong kind in de Elysische Velden voorstellen. Daarna zijn twee vrouwelijke familieleden (waaronder misschien de moeder van Octavia Paulina) overleden die bijgezet werden in de sarcofagen met een *imago clipeata* in de zijwanden. Tenslotte overleed ook de vader die bijgezet werd door een *libertus*.¹⁰

Op basis van de bovenstaande reconstructie meent Bendinelli dat het hypogeum ongeveer een dertig tot veertig jaar in gebruik was. Het ontstaan van het hypogeum plaatst Bendinelli in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor geeft hij niet op.¹¹ De datering wordt door Reekmans bevestigd op basis van de fresco's.¹²

8.4 Anoniem hypogeum van de via Triumphalis

Het anonieme hypogeum van de via Triumphalis ligt 200m ten zuid-westen van het hypogeum van de Octavii. De grafconstructie werd ontdekt in 1921 tijdens pozzolana-winningen.¹³ De constructie was deels in de bodem uitgegraven en deels bovengronds opgetrokken. Het vloerniveau van de grafkamer ligt ongeveer 3m onder het loopoppervlak. De wanden van de constructie bestaan uit de natuurlijke rotssteen.¹⁴

De langgerekte grafkamer die ongeveer 10,50m lang en 4m breed is, is in een kanaal van een draineringssysteem ingebouwd. Ook in de zone rondom het graf werden nog verschillende waterkanalen

¹ Bendinelli 1922a, 429–431.

² Bendinelli 1922a, 431.

³ Bendinelli 1922a, 436–438.

⁴ Bendinelli 1922a, 439–442.

⁵ Bendinelli 1922a, 442–444.

⁶ Bendinelli 1922a, 431.

⁷ Bendinelli 1922a, 431–435.

⁸ Bendinelli 436–438 en 442–444; Inscripties (Bendinelli 437 en 443): Eerste inscriptie: *D. M. S. Octaviae Paulinae filiae dulcissime carissime q. v. a. VI m. IIII d. V Octavius Felix pater fecit*. Tweede inscriptie: *D. M. S. M. Octavio Felicisen patri pietissimo q. v. a. LV VI (sic) m. VI d. VIII M. Octavius Eutyches lib. curavit*.

⁹ Reekmans 1986a, 31.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 444.

¹¹ Bendinelli 1922a, 444.

¹² Reekmans 1986a, 31.

¹³ Bendinelli 1922a, 444.

¹⁴ Bendinelli 1922a, 444 en 446.

aangetroffen die niet diep onder het loopoppervlak waren ingeplant. Deze van een tongewelf voorziene kanalen waren tussen de 0,4 m en 0,75m breed en tussen de 1,5 en 1,7m hoog. De toegang tot het hypogeum lijkt in een dergelijk waterkanaal te zijn ingepast. De oriëntatie van het hypogeum volgt dan ook de oorspronkelijke richting van het waterkanaal. Het kanaal is nog verder te volgen achter de achterwand van de grafkamer.¹

Via een trap, waarvan tegenwoordig nog drie treden zijn bewaard, bereikt men de grafkamer. Rechts van de trap is een bankje tegen de muur opgetrokken. In de achterwand werd een nis aangebracht die geflankeerd werd door pilasters in baksteen.² De vloerbekleding in de grafkamer is uitgevoerd in *coccipista*.³ Van het oorspronkelijke gewelf zijn geen resten meer bewaard.⁴ Het gewelf van het *cubiculum* werd op vier regelmatige afstanden van elkaar door bakstenen bogen ondersteund.⁵

Tussen de bogen, die de grafkamer in bijna drie gelijke delen onderverdelen, werden de graven aangelegd.⁶ In de eerste zone van het *cubiculum* werd een *forma*-graf (meer bepaald een *a cappuccina*-graf) aangelegd. In het tweede deel van de grafkamer werden een graf *a cassone*, een graf *a cassettone* en een *forma*-graf (namelijk een *a cappuccina*-graf) aangelegd. Rechts in het laatste deel van de grafkamer is een *a cassone*-graf aangebracht.⁷ Tegen de achterwand van het *cubiculum* stond een *strigilis*-sarcofaag *in situ*. Centraal op de sarcofaag stond een afbeelding van een lier spelende vrouw. Achteraan links stond nog een tweede, kleinere sarcofaag met een onbeschreven *clipeus* gedragen door Erogen en twee van een omgevallen krater drinkende panters.⁸

De enige beschildering die in het graf was aangebracht was de met rode verf beschilderde bepleistering op de bakstenen bogen.⁹ In het hypogeum werden nog olielampen, een wit marmeren zuiltje en een loden gewicht aangetroffen.¹⁰

Op basis van de iconografie van de sarcofagen en de totale afwezigheid van christelijke motieven of inscripties, wordt dit hypogeum door Reekmans toegeschreven aan een pagane eigenaar.¹¹ Voor de datering geeft Bendinelli het begin van de vierde eeuw op. Argumenten hiervoor worden echter niet opgegeven.¹² Reekmans wijst er echter op dat de haartooi van de lier spelende vrouw in de mode van de derde eeuw past. Vandaar dat Reekmans de gehele constructie in de derde eeuw plaatst.¹³ De hoofdvraag is natuurlijk of de sarcofaag niet hergebruikt werd. Dit zou kunnen verklaren dat een derde eeuwse sarcofaag in een eventueel begin vierde eeuwse context opduikt. In deze studie heb ik het anonieme hypogeum dan wel opgenomen, maar men dient er zich van bewust te zijn dat de vooropgestelde datering niet echt kan hard gemaakt worden.¹⁴

8.5 Hypogeum van de Nasonii

Het hypogeum van de Nasonii is gelegen nabij de vijfde mijlpaal langs de via Flaminia. De constructie werd reeds ontdekt in 1674, maar raakte daarna terug in de vergetelheid tot de herontdekking in 1913.¹⁵ Op tekeningen die kort na de ontdekking gemaakt werden, is te zien dat de façade van de constructie, die tegen de tufwand van de via Flaminia was aangebouwd, gedecoreerd was met vier pilasters met een Corinthisch kapiteel waartussen guirlandes waren aangebracht. Het geheel, dat er uitziet als een tempel, werd bekroond met een fronton. Centraal in de façade was de deuropening aangebracht. Boven de deur is het *titulus*-veld zichtbaar.¹⁶ Andreae wijst er evenwel op de oude tekeningen kritisch te benaderen daar de tekeningen sterk aangevuld zijn

¹ Bendinelli 1922a, 448; Reekmans 1986a, 31.

² Bendinelli 1922a, 446.

³ Bendinelli 1922a, 446.

⁴ Bendinelli 1922a, 444 en 446.

⁵ Reekmans 1986a, 31.

⁶ Reekmans 1986a, 31.

⁷ Bendinelli 1922a, 446.

⁸ Bendinelli 1922a, 447–448; Reekmans 1986a, 31.

⁹ Reekmans 1986a, 31.

¹⁰ Bendinelli 1922a, 448–449.

¹¹ Reekmans 1986a, 31–32.

¹² Bendinelli 1922a, 449.

¹³ Reekmans 1986a, 32.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld ook bij het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe waar sarcofagen, die in de derde eeuw kunnen gedateerd worden, in een latere context voorkomen.

¹⁵ Andreae 1963, 88–89; Reekmans 1986a, 32.

¹⁶ Andreae 1963, 96 en Tafel 44–1.

door de kunstenaar.¹ In dezelfde reeks tekeningen is ook een plattegrond opgenomen. Toch is het niet duidelijk of er na de toegangsdeur nog enkele trappen naar beneden waren. Ik vermoed dat de gemiddeld 1m brede “toegangstrap” twee treden bezat.²

De grafconstructie bestaat uit een in de tuf uitgehakte rechthoekige grafkamer met een lengte van ongeveer 8,90m en een breedte van 4,45m. Tegenwoordig is slechts een lengte van 6,50m bewaard. De ruimte is overspannen door een afgevlakt tongewelf met een maximale hoogte van ongeveer 4,10m.³ Van de op tekeningen aangegeven mozaïekvloer, is niets meer bewaard. Het mozaïek bestond waarschijnlijk uit ruitvormige patronen omgeven door een band.⁴

In de zijwanden en de achterwand van het hypogeum zijn in totaal zeven *arcosolia* aangelegd die elk plaats boden aan twee bijzettingen. In beide zijwanden waren op ongeveer 1m afstand van elkaar drie *arcosolia* aangebracht en in de achterwand één. De *arcosolia* bestaan feitelijk uit twee delen: enerzijds een met een boog overspannen lager achterste gedeelte en anderzijds een met een gestrekte boog overspannen voorste deel. De voorste boog is hoger dan de achterste boog ingeplant.⁵

De mozaïekvloer werd opengeboken om meerdere *formae* te kunnen aanleggen. Dit zou een gebruik zijn dat in Rome in de tweede en derde eeuw heel gangbaar was.⁶ Noch het exacte aantal, noch het tijdstip waarop deze werden ingevoegd wordt in de literatuur vermeld. Daar de vloerbekleding werd opengeboken, vermoed ik dat deze *formae* uit een latere periode stammen dan het ontstaan van het hypogeum.

Op de wanden was een stucdecoratie, waaronder een fries, aangebracht die tegenwoordig bijna volledig verdwenen is.⁷ De wanden, de *arcosolia* en het gewelf waren beschilderd met, tegenwoordig bijna volledig verdwenen, talrijke mythologische afbeeldingen en vegetatieve elementen.⁸ Te zien waren onder meer afbeeldingen van Victoria, bacchanten, gevleugelde jongelingen, Proserpina, de roof van Europa, Pegasus, dieren (zoals leeuwen, panters en stieren) en putti.⁹

Volgens een marmeren grafinscriptie, die aangetroffen werd voor het *arcosolium* in de achterwand, was dit hypogeum eigendom van de pagane familie van de Nasonii. Onduidelijk is echter of deze inscriptie verbonden kan worden met de oprichters van het graf of met latere eigenaars. Naar alle waarschijnlijkheid verwijst de inscriptie toch naar de oorspronkelijke oprichters. Dit klopt wanneer men er van uit gaat dat de inscriptie oorspronkelijk in het *titulus*-veld boven de toegangsdeur was bevestigd. Het is volgens Andreae en Reekmans niet uit te sluiten dat de inscriptie inderdaad daar was bevestigd. De inscriptie kan evenwel niet gedateerd worden op basis van uiterlijke kenmerken.¹⁰

Het hypogeum wordt door Reekmans in het midden van de tweede eeuw gedateerd. Argumenten hiervoor worden niet aangegeven.¹¹ Volgens Bendinelli zou het hypogeum niet vóór de Antonijnse periode ontstaan. Argumenten die deze datering moeten staven, ontbreken.¹² Een onderzoek van de decoratie-schema's door Andreae levert eveneens een datering op rond 150 n.Chr.¹³

8.6 Hypogeum van Fadilla

Dit hypogeum is gelegen op één kilometer van het hypogeum van de Nasonii, naar Grottarossa (Saxa Rubra) toe, langs de via Flaminia. Het werd in 1923 ontdekt. Het vloerniveau van het hypogeum komt volgens Bendinelli min of meer overeen met het loopoppervlak buiten het hypogeum.¹⁴ Er waren waarschijnlijk één of

¹ Andreae 1963, 89.

² Afgeleid op basis van de tekeningen in Andreae 1963, Tafel 44–2.

³ Andreae 1963, 92–93; Reekmans 1986a, 32.

⁴ Andreae 1963, 97 en Tafel 44–2.

⁵ Andreae 1963, 92 en 98; Reekmans 1986a, 32.

⁶ Reekmans 1986a, 32.

⁷ Andreae 1963, 92–93.

⁸ Reekmans 1986a, 32.

⁹ Andreae 1963, 95; 111 en 113.

¹⁰ Andreae 1963, 96–97; Reekmans 1986a, 32; Inscriptie (Andreae 1963, 96): *D. M. Q. Nasonius Ambrosius sibi et suis fecit libertis libertabusque et Nasoniae Urbice coniugi suae et collibertis suis et posterisque eor.*

¹¹ Reekmans 1986a, 32.

¹² Bendinelli 1927, 307.

¹³ Andreae 1963, 120.

¹⁴ Bendinelli 1927, 298; Reekmans 1986a, 32.

twee treden aangebracht.¹ In de tuf is een rechthoekige grafkamer uitgegraven die een lengte van 3,50m en een breedte van 2,90m bezit. De grafkamer is met een tongewelf van maximaal 1,95m hoog overspannen.² De vloer is bedekt met een zwart-witte mozaïek met een geometrisch patroon van achthoeken en vierkanten. Deze patronen waren omzoomd door twee zwarte banden. In de centrale achthoek is een vogel op een twijg afgebeeld (vergelijk met het hypogeum del Grande!). In de vierkanten komen geometrische motieven voor gaande van een dambordpatroon, over kruisvormen tot een swastika.³

In de zijwanden en de achterwand is telkens een *arcosolium* voorzien dat bestemd was voor twee bijzettingen naast elkaar. Alle graven werden met *bipedales* afgesloten. In een latere fase werden boven deze *arcosolia* nog twee andere *loculi* aangebracht, wat het aantal graven op minstens acht brengt.⁴ In een latere periode werden nog *formae* toegevoegd.⁵

De wanden, *arcosolia* en het plafond zijn in de rood-groene strepenstijl. Daartussen komen klimmende reebokken, slanke kraters, bloemen, vogels en vliegende putti als opvulmotieven voor. Centraal op het plafond, binnen twee concentrische cirkels en een ingeschreven vierkant, is een gevleugelde genius afgebeeld. Symmetrisch rond dit centrale paneel zijn vier personen (misschien de vier seizoenen) ten voeten uit afgebeeld. Onder deze personages is telkens een hoofd met een aureool te zien die uit een bloemknop ontspruit. De overige ruimte wordt ingenomen door ranken en vogels.⁶ In de grafkamer werd verder nog linksboven het rechtste *arcosolium* een inscriptie teruggevonden van een zekere Fadilla naar wie het hypogeum genoemd is.⁷

Gezien de beperkte omvang hebben we te doen met een familiegraf. De formulering van de grafinscriptie, de iconologie van de fresco's en het volledig ontbreken van enig christelijk motief wijzen erop dat de familie van Fadilla heidens was.⁸

Op de *bipedales* die de *arcosolia* afsloten werden baksteenstempels aangetroffen die te dateren zijn tussen de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. en de eerste helft van de tweede eeuw n.Chr.⁹ Een dergelijke datering van het hypogeum wordt echter uitgesloten door de inscriptie (onomastische argumenten) en de fresco's. De op de inscriptie vermelde Fadilla leefde waarschijnlijk ten vroegste vanaf 150 n.Chr. tot misschien zelf het begin van de derde eeuw n.Chr.¹⁰ De fresco's uit dit hypogeum zijn verder goed vergelijkbaar met die uit de Lucina-crypte. Laatste worden gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw.¹¹ Een ander aanknopingspunt vormt het fresco van een hoofd met nimbus, zoals op het plafond van dit hypogeum, in een columbarium gelegen buiten de Porta San Paolo. Naar alle waarschijnlijkheid stamt het hoofd uit het columbarium uit de eerste helft van de tweede eeuw.¹² Op basis van deze vergelijkende studies van de fresco's en de structuur van het hypogeum, wordt de constructie door Bendinelli en Reekmans gedateerd in de laatste decennia van de tweede eeuw.¹³ De dedicatie-inscriptie moet niet noodzakelijk gelijktijdig zijn. Ze kan ook een tijd later zijn aangebracht.¹⁴

8.7 Hypogeum Gorgo

Het zogenaamde hypogeum Gorgo is gelegen langs de via Labicana nabij Tor Pignattara. Het ondergrondse grafmonument werd ontdekt in 1923. In de buurt werden oude, grotendeels ingevallen gangen voor pozzolana-exploitatie aangetroffen. Het hypogeum is evenwel niet verbonden met of ingeplant in die structuren. Een verdere samenhang met bovengrondse gebouwen is niet meer te achterhalen.¹⁵

¹ Afgeleid op basis van de figuur Bendinelli 1927, 300.

² Reekmans 1986a, 32.

³ Bendinelli 1927, 299–300; Reekmans 1986a, 32.

⁴ Bendinelli 1927, 300–302; Reekmans 1986a, 32.

⁵ Reekmans 1986a, 32.

⁶ Bendinelli 1927, 302–303 en 304–306; Reekmans 1986a, 32.

⁷ Bendinelli 1927, 302–303. Inscriptie (Bendinelli 1927, 303): *D. M. Fadillae conivgi karissimae ob meritvm svvm maritvs.*

⁸ Reekmans 1986a, 32.

⁹ Bendinelli 1927, 305; C.I.L. XV n° 665a, 1088 en 1121a.

¹⁰ Bendinelli 1927, 306.

¹¹ Bendinelli 1927, 307.

¹² Bendinelli 1927, 307.

¹³ Bendinelli 1927, 308; Reekmans 1986a, 32.

¹⁴ Bendinelli 1927, 308.

¹⁵ Reekmans 1986a, 16; Romanelli 1926, 70.

De toegang tot het ondergrondse grafmonument gebeurde via een trap van 18 treden met een breedte van 0,60m. De bovenste treden waren in baksteen uitgevoerd. De overige treden waren uit de tufbodem gehakt. Een *lucernarium* zorgde voor verlichting in de trapruimte.¹

De toegangstrap mondt uit in een gang met een breedte van ongeveer 0,70 m en een lengte van ongeveer 2,35m. Gemiddeld is de gang 2,35m hoog. Een kleine nis in de rechterwand was bedoeld om een olielamp in te plaatsen.²

De eigenlijke grafkamer heeft vier zijden van 3,10m en is ongeveer 2,60m hoog. De ruimte is overspannen door een tongewelf. De vloerbekleding bestaat uit een mortellaag op de natuurlijke tufbodem.³

In de linkerwand van de gang is een *loculus* ingevoerd die gezien zijn afmetingen (ongeveer 0,90m lang) voor een kind bestemd was. Het graf is op een later tijdstip aangebracht gezien de oorspronkelijke pleisterlaag vernield werd bij de aanleg van de *loculus*.⁴ In de zijwanden en de achterwand van het *cubiculum* is telkens één groot *arcosolium* aangelegd. Gezien de afmetingen van de *arcosolia*, bevatten deze meer dan één bijzetting.⁵

Zowel het gewelf en de wanden van de grafkamer als van de gang waren voorzien van fresco's die aangebracht waren op een pleisterlaag. De wanden waren door middel van rood-groene strepen onderverdeeld in vlakken waarin vazen met planten en bloemen, duiven op twijgen en dolfijnen waren afgebeeld. Centraal op het gewelf van de gang is een gorgonen-hoofd aangebracht. Het gewelf van de grafkamer was gedecoreerd met een fresco van drie concentrische cirkels waartussen bloemen en vazen afgebeeld waren. Centraal was een figuur aangebracht die niet meer geïdentificeerd kon worden. De *arcosolia* waren gedecoreerd met talrijke geschilderde losse rozen of rozen verwerkt in kransen en festoenen.⁶ In de literatuur wordt geen melding gemaakt van inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen.

Door de beperkte omvang van de constructie, kan dit hypogeum volgens Reekmans toegewezen worden aan een kleine familie. Deze familie was gezien de aanwezigheid van het gorgonen-hoofd van pagane afkomst.⁷ Het hypogeum wordt door Romanelli op basis van de fresco's ten laatste in het begin van de derde eeuw n. Chr. gedateerd.⁸

8.8 Hypogeum Casale dei Pupazzi / Hypogeum onder het huis Schneider

Het hypogeum is gelegen op het kruispunt van de via Appia Pignatelli en de via Appia antica onder het casale dei Pupazzi. Er is minstens nog één ander onafhankelijk hypogeum in de directe nabijheid gelegen. Het hypogeum werd opgegraven in 1964.⁹

De toegangstrap voert ongeveer 7m onder het loopoppervlak.¹⁰ Na waarschijnlijk drie treden, vormde de trap een hoek van 90°. De trap telde in totaal minstens 24 treden die in tuf en baksteen zijn uitgevoerd.¹¹ De trap voert naar een goed bewerkbare laag tuf. Boven deze laag is een hardere laag tuf aanwezig. Dit doet bij Ferrua het vermoeden rijzen, dat de grafeigenaar doelbewust het hypogeum liet uitgraven in een beter bewerkbare tuflaag. De totale constructie is niet hoger dan 2 tot 2,20m en is op éénzelfde niveau uitgewerkt.¹²

De trap mondt uit in de 4m lange en ongeveer 0,80m brede gang 1 die voor de helft van zijn lengte bepleisterd is. Op het einde van de gang ligt *cubiculum* a. Het *cubiculum* meet bij benadering 2,10m bij 2,60m.¹³ De toegang tot het *cubiculum* zit niet centraal daar men naar alle waarschijnlijkheid een reeds bestaande put wilde bewaren.¹⁴ In de noordelijke hoek van de grafkamer is nog de aanzet van een zijgang zichtbaar. Waarschijnlijk werd deze uitbreiding tijdens een latere fase uitgegraven. Via deze gang was een nabijgelegen,

¹ Romanelli 1926, 70.

² Romanelli 1926, 70.

³ Romanelli 1926, 70.

⁴ Romanelli 1926, 70.

⁵ Romanelli 1926, 70.

⁶ Reekmans 1986a, 16; Romanelli 1926, 71–72.

⁷ Reekmans 1986a, 16.

⁸ Romanelli 1926, 72.

⁹ Ferrua 1963, 175; Pergola 1999, 195; Reekmans 1986a, 21.

¹⁰ Pergola 1999, 194; Reekmans 1986a, 21.

¹¹ Ferrua 1963, 175–176.

¹² Ferrua 1963, 176.

¹³ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

¹⁴ Ferrua 1963, 177–179; Pergola 1999, 194–195.

tegenwoordig door instortingen ontoegankelijk, hypogeum bereikbaar. Dit hypogeum was op twee niveaus aangelegd. Het onderste niveau stond in verbinding met het hier besproken hypogeum. De redenen voor een dergelijke verbinding zijn volgens Ferrua te vinden in ofwel “familiale” banden tussen de eigenaars van beide hypogea, ofwel in het feit dat het hier besproken hypogeum reeds verlaten was op het ogenblik dat het tweede hypogeum geconstrueerd werd en aldus onbewaakt achter bleef.¹

Aan de voet van de trap bevindt zich rechts het *cubiculum* c dat ongeveer 1,75m bij 2,40m meet.² Alle muren van de grafkamer waren voorzien van een pleisterlaag.³

Rechts aan de voet van de trap bevindt zich het ongedecoreerde *cubiculum* b dat ongeveer 1,90m bij 2,10m meet.⁴ Het *cubiculum* is toegankelijk via de korte gang 2 die ongeveer 2,90m lang en 1m breed was.⁵ De gang 2 en het *cubiculum* b zijn geheel bepleisterd.⁶

Het *cubiculum* a is niet overspannen door een gebogen gewelf. Door de bovenliggende laag tuf van goede kwaliteit kon men een vlak plafond uitwerken.⁷ Het *cubiculum* b is overspannen door een laag tongewelf.⁸ Het *cubiculum* c is overspannen door een kruisgewelf.⁹

In de wanden van de gang 1 zijn grote en mooie *loculi* aangebracht.¹⁰ In de gang 2 is de helft van de ruimte voorzien van *loculi*.¹¹ Het exacte aantal wordt niet opgegeven. Op basis van de afmetingen van de gang vermoed ik dat er minstens 12 *loculi* konden aangelegd worden. Het dubbele *arcosolium* in de achterwand van het *cubiculum* a is voorzien van een marmeren transenna. Voor het overige komen in het *cubiculum* a alleen *loculi* (voor meerdere bijzettingen gezien de grootte van de *loculi*) voor.¹² Exacte aantallen worden niet opgegeven. Gezien de grootte van het *cubiculum* vermoed ik dat er minstens zes *loculi* konden aangelegd worden. De wanden van de grafkamer b zijn bezet met *loculi*. In de bodem is in een niet gespecificeerde periode één *forma* aangebracht.¹³ Noch voor de gang 2, noch voor het *cubiculum* wordt het exacte aantal *loculi* opgegeven. Op basis van de afmetingen, vermoed ik dat er minstens 15 *loculi* konden aangelegd worden. In de achterwand en beide zijwanden van het *cubiculum* c is telkens één *arcosolium* aangebracht. Deze graven vallen volgens Ferrua op door hun afmetingen: hoewel de grafkuilen zelf lang zijn, zijn ze niet breed. Bovendien overspant de boog boven de *arcosolia* alleen de kuip en niet de ervoor staande muur. De twee *arcosolia* in de zijwanden waren afgesloten met tegels, het *arcosolium* in de achterwand daarentegen was afgesloten met een marmeren *transenna* die ook de ruimte onder het boogveld besloeg.¹⁴ Op basis van mijn berekening konden bij benadering 42 personen in het hypogeum worden bijgezet. In een niet gespecificeerde latere fase werden *loculi* aangelegd in het laagste deel van de trapruimte. Daarbij werd de vroeger aangebrachte pleisterlaag doorbroken.¹⁵

De achterwand van het *cubiculum* a is bepleisterd en beschilderd met een “tuin-palissade” in rood-groene strepen.¹⁶ Dit is de enige decoratie die in het hypogeum werd aangetroffen.

In de aarde die het hypogeum in de loop der tijd opvulde werden verschillende terracotta fragmenten van amforen en vierde eeuwse olielampen, evenals stukjes marmer van een sarcofaag en stukjes beschilderd pleisterwerk aangetroffen.¹⁷

Nabij de grote *loculi* in de gang 1 werd een nog *in situ* aanwezige inscriptie aangetroffen. In de inscriptie wordt melding gemaakt van vermoedelijk *liberti*, namelijk een zekere Justinus en Justina, van de *gens* Turannia.¹⁸ Op de drie *arcosolia* in het *cubiculum* c staan de namen van de gestorvenen geschilderd. Het betreft

¹ Ferrua 1963, 179.

² Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

³ Ferrua 1963, 179–182; Pergola 1999, 195.

⁴ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

⁵ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1963, 175.

⁶ Ferrua 1963, 182; Pergola 1999, 195.

⁷ Ferrua 1963, 177.

⁸ Ferrua 1963, 182.

⁹ Ferrua 1963, 179–180.

¹⁰ Ferrua 1963, 176.

¹¹ Ferrua 1963, 182.

¹² Ferrua 1963, 177.

¹³ Ferrua 1963, 182; Pergola 1999, 195.

¹⁴ Ferrua 1963, 180.

¹⁵ Ferrua 1963, 184.

¹⁶ Ferrua 1963, 177.

¹⁷ Ferrua 1963, 182–183.

¹⁸ Ferrua 1963, 177; inscriptie (Ferrua 1963, 177): *deposito Iustini die XVIII kal. octob(res), qui vixit an. LX fecit Tyrrania Iustina benemerenti coniugi cum quo fecit an. XXXV.*

twee vrijgelaten broers, namelijk Hermetus en Eunuchus (*Hermeti fr(atri)* en *Eunuc(hus)*), en hun *patronus*, Deiphobus (*Deiphobo patrono*), misschien zelf ook een *libertus*. De inscriptie was eerst ingekrast in de tuf en daarna met rode verf ingevuld. De namen staan niet in een kader, maar zijn “los” op de wanden aangebracht. Ferrua wijst erop dat de naam Deiphobus tot op heden nog niet geattesteerd is bij de pagane of christelijke namen. De naam Eunuchus daarentegen komt in de Callixtus-catacombe voor op een graffito. Vandaar dat Ferrua rekening houdt met de mogelijkheid dat ook de hier bijgezette Eunuchus een christen was. In de nabijgelegen Praetextatus-catacombe komen namelijk ook veel archaische namen voor die een opleving kennen in de tweede en derde eeuw.¹ Bij de later aangebrachte graven in de trapruimte zijn graffiti van een palmtak en de naam Felix nog goed zichtbaar.²

Volgens Pergola betreft het hier waarschijnlijk een familiehypogeum van pagane personen daar er geen enkel christelijk element is aan te duiden.³ Reekmans daarentegen meent dat het woord “*deposito*” op de inscriptie van Justinus en Justina het enige argument is om te stellen dat het hier toch een christelijk hypogeum voor één of twee families betreft.⁴ Zoals Ferrua echter terecht opmerkt, is de vraag hoe oud deze inscriptie is en of ze dus ook wel verbonden kan worden met het ontstaan van het hypogeum.⁵ Toch valt dit hypogeum volgens Ferrua op door de beperkte omvang ervan, het typologisch vreemde *arcosolium* in het *cubiculum* a en onder andere ook nog door de graffiti op de *arcosolia* in het *cubiculum* c, kortom door haar meer heidens “voorkomen” dan christelijk karakter. Dit hypogeum is namelijk goed vergelijkbaar met andere pagane familiehypogea.⁶

Inzake de datering vallen volgens Ferrua enkele zaken op: er zijn geen monogrammen aangetroffen uit de periode van Constantijn, de palmtak is uit een latere periode en alle baksteenstempels die op de afsluitstenen van de graven voorkomen zijn anterieur aan 250 n.Chr., de karakteristieke baksteenstempels voor het einde van de vierde eeuw ontbreken. De oorspronkelijke grote *loculi* zijn verzorgd uitgevoerd en de grafkamers vallen op door hun eenvoud. Er moet ook gewezen worden op de kwaliteitsvolle pleisterlaag. Ook de inscripties kunnen door hun kenmerken toegeschreven worden aan een vroege periode. Bovendien schijnt dit hypogeum op een bepaald ogenblik verlaten te zijn wanneer een ander hypogeum zich op het hypogeum aansloot. Vandaar dat Ferrua denkt dat het hypogeum vóór de vierde eeuw moet zijn aangelegd. De olielampen uit de vierde eeuw, tonen aan dat het hypogeum na zijn aanleg nog minstens een halve eeuw in gebruik bleef.⁷ Reekmans en Pergola sluiten zich aan bij de stelling dat het hypogeum in de derde eeuw is ontstaan en in gebruik bleef tijdens de eerste helft van de vierde eeuw.⁸

8.9 Hypogeum van Ampliatus in de Domitilla-catacombe

Dit hypogeum, evenals alle andere christelijke en pagane hypogea die later deel gaan uitmaken van de Domitilla-catacomba zijn opgericht in een necropool die teruggaat tot de Republikeinse periode.⁹ Het hier besproken hypogeum was in oorsprong niet verbonden met een bovengrondse constructie.¹⁰ Wel was het hypogeum aangelegd langs een weg.¹¹

Het hypogeum is bereikbaar via een toegangstrap die (minstens) 21 treden telde en in oorsprong 1m breed was.¹² Op basis van eigen onderzoek *in situ* blijkt dat de treden gemiddeld 21,5cm hoog zijn. Dit maakt dat het via 21 treden toegankelijke hypogeum op een diepte van 4,52m ligt. In een latere fase, namelijk wanneer het hypogeum opgenomen werd in de catacombe, werd de trap verbreed tot ongeveer 1,80m.¹³

De trap mondt uit op een kleine trapoverloop. Links van deze trapoverloop voert een trapje met vier treden naar een dubbel *cubiculum*. Rechts van de trapoverloop voert een trapje met drie treden eveneens naar een

¹ Ferrua 1963, 179–182; De door Ferrua voorgestelde hypothese dat Eunuchus een christen zou kunnen zijn, is volgens mij te ver gezocht en kan zeker geen argument vormen om het hypogeum als christelijk te bestempelen.

² Ferrua 1963, 184.

³ Pergola 1999, 195.

⁴ Reekmans 1986a, 21.

⁵ Ferrua 1963, 184.

⁶ Ferrua 1963, 185.

⁷ Ferrua 1963, 185.

⁸ Pergola 1999, 195; Reekmans 1986a, 21.

⁹ Pergola 1983, 184.

¹⁰ Pergola 1982, 154.

¹¹ Fasola 1989, 74; Pergola 1982, 154.

¹² Afgeleid op basis van de figuur Styger 1928, 141.

¹³ Pergola 1979, 328; Pergola 1982, 154–155; Styger 1928, 140; de plattegronden zoals die gepubliceerd werden in Pergola 1979, 327 en Flocchi Nicolai 1998, 14 zijn te schematisch om bruikbaar te zijn.

dubbel *cubiculum*.¹ In het noorden, of rechts van de toegangstrap, zijn twee *cubicula* achter elkaar uitgewerkt. Hun totale oppervlakte is ongeveer 15m². In het zuiden, of links van de toegangstrap, zijn er eveneens twee achter elkaar gelegen *cubicula* aanwezig. Hun totale oppervlakte is ongeveer 17,67m².² Eigen onderzoek *in situ* maakte duidelijk dat de *cubicula* overspannen waren met (afgevlakte) tongewelven.

In de achterwanden van beide noordelijke *cubicula* is telkens een dubbel *arcosolium* aangebracht. Ook in de achterwanden van beide zuidelijke *cubicula* is telkens een dubbel *arcosolium* aangebracht. In de linkse zijwand van het achterste zuidelijke *cubiculum* is een gewoon *arcosolium* ingevoegd.³ In latere niet gespecificeerde fasen werden in de wanden van de *cubicula loculi* aangebracht die de fresco's deels vernielden. Het is niet uit te sluiten dat er ook sarcofagen waren opgesteld in het hypogeum.⁴

In het noordelijke *cubiculum* zijn vier decoratie-fasen te onderscheiden bij de fresco's. De fresco's waren aangebracht op een pleisterlaag. In een eerste fase worden op de wanden rode lijnen aangebracht die vierkanten vormen. Op bepaalde muren wordt het onderste deel van de muren niet voorzien van deze lijnen, zodat een witte sokkelzone ontstaat.⁵ Zowel bij deze eerste fase als bij de volgende fasen, werden de fresco's *a tempera* en niet *a fresco* aangebracht.⁶ In de tweede fase worden architecturale elementen, voornamelijk zuilen, afgewisseld met rechthoekige panelen. Eveneens wordt de *titulus* van Ampliatus (waar ik verder nog op terug kom) in het cinnaber omlijst. Ook op het gewelf wordt een strepen-decoratie aangebracht.⁷ In een derde fase wordt op bepaalde delen van de wanden een nieuwe kalklaag aangebracht waarop bucolische composities met dieren en éénmaal een herder worden geschilderd.⁸ In de vierde en laatste fase tenslotte wordt nog een groene strepen-decoratie op de wanden aangebracht. het gewelf wordt versierd met wijnranken en een band van zich herhalende motieven.⁹ Ook de *arcosolia* worden in vier fasen, namelijk gelijktijdig met de fasen van de muurbeschildering, (her-)beschilderd met een strependecoratie.¹⁰

In de noordelijke *cubicula*, ook *cubiculum* van Ampliatus genoemd, werden twee inscripties aangetroffen: één op de muur tegenover de toegang en één op het lunet van het *arcosolium* in dezelfde wand. De eerste inscriptie aangebracht op een marmerplaat vermeldt alleen de naam van Ampliatus (in de genitief). Waarschijnlijk kwam daar nog iets achter zoals *monumentum* of *cubiculum*.¹¹ De tweede inscriptie is opgericht voor Aurelia Bonifatia, die stierf toen ze 25 jaar, 2 maanden, 4 dagen en 6 uur was. Aurelia was de echtgenote van Aurelius Ampliatus en de moeder van Gordianus.¹² Ondanks de grote paleografische verschillen tussen beide inscripties, zouden ze maximaal met een tussenperiode van tien jaar zijn opgesteld volgens Testini. Hieruit volgt volgens Testini dat de naam Ampliatus die op beide inscripties voorkomt, één en dezelfde persoon is. De naam van de zoon, namelijk Gordianus, die vermeld is op de inscriptie van Bonifatia kan een zekere indicatie leveren voor de datering. Men kan hierbij volgens Testini denken aan de periode van de gelijknamige keizers, namelijk in het vierde decennium van de derde eeuw.¹³

Het betreft hier een in oorsprong klein, van twee kamers voorzien privaat hypogeum in handen van heidense eigenaars.¹⁴ Op de inscripties komen namelijk geen christelijke symbolen of uitdrukkingen voor.¹⁵ Bovendien correspondeert de architectuur van het hypogeum volgens Fasola en Testini niet met de architectuur van de eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen.¹⁶ Bij de aanleg van het hypogeum werden schijnbaar geen voorzorgen genomen om in een latere periode tot een verdere uitbreiding te kunnen overgaan.¹⁷ Hoewel, en dit zeker voor de noordelijke *cubicula*, de afwijkende vorm van het tweede *cubiculum* eventueel als een min of

¹ Styger 1928, 140.

² Pergola 1982, 154. Berekening op basis van de figuur Styger 1928, 141.

³ Pergola 1982, 154.

⁴ Testini 1978, 143.

⁵ Testini 1978, 148–149.

⁶ Fasola 1978a, 114.

⁷ Testini 1978, 149.

⁸ Testini 1978, 149–150.

⁹ Testini 1978, 150.

¹⁰ Testini 1978, 150–154.

¹¹ Testini 1978, 146.

¹² Testini 1978, 147. Inscriptie (Testini 1978, 147): *Aureliae Bonifatiae coniugi incomparabili verae castitatis feminae quae vixit ann. XXV m. II dieb. IIII hor. VI Aurel. Ampliatus cum Gordiano filio.*

¹³ Testini 1978, 148.

¹⁴ De Santis 1997, 79; Fasola 1978a, 114; Pergola 1979, 327; Reekmans 1986a, 28; Testini 1952, 115; Testini 1978, 156.

¹⁵ Testini 1978, 147.

¹⁶ Fasola 1978a, 118.

¹⁷ Pergola 1979, 327–328.

meer gelijktijdige uitbreiding van het oorspronkelijke plan kan worden beschouwd.¹ Zonder harde bewijzen, wordt gedacht dat de noordelijke *cubicula* fungeerden als begraafplaats voor de grafeigenaar en zijn familie, terwijl de zuidelijke *cubicula* bestemd waren voor de slaven en de *liberti* van de familie.² Pas naar het einde van de derde eeuw toe werd dit hypogeum volgens Testini opgenomen in het groter netwerk van gangen van de Domitilla-catacombe.³ Pergola dateert deze opname pas vanaf 300 n.Chr.⁴

Door de relatie tussen de inscripties en het pleisterwerk en tussen de fresco's en de inscripties, stelt Testini dat de inscripties een *terminus ante quem non* zijn ten opzichte van de fresco's. Met andere woorden is de eerste fase ten hoogste gelijktijdig aangebracht met de inscriptie van Bonifatia die gedateerd werd in het begin van derde eeuw. De inscriptie van Ampliatius is volgens Testini zeker één tot twee decennia anterieur aan de inscriptie van Bonifatia. De *titulus* van Ampliatius wordt door hem dan ook gelijktijdig geacht aan de aanleg en de bepleistering van het hypogeum.⁵ De derde fase vond plaats in de tweede helft van de derde eeuw en de vierde fase tenslotte vond plaats iets na 350 n.Chr.⁶ De datering van het ontstaan van het hypogeum zoals het hier wordt voorgesteld, namelijk begin van de derde eeuw, vindt ook aanhang bij Reekmans, De Santis, Biamonte en Pergola.⁷

8.10 Hypogeum van de Flavii in de Domitilla-catacombe

Het hypogeum van de Flavii (niet te verwarren met de hypogea A en B van de Flavii Aurelii die eveneens deel zijn gaan uitmaken van de Domitilla-catacombe) werd reeds ontdekt in 1593. Na terug in de vergetelheid te zijn geraakt, werd het pas in 1864 herontdekt.⁸ Nabij het hypogeum zijn resten teruggevonden van andere onafhankelijke hypogea. Waarschijnlijk behoorde de grond waarop deze grafmonumenten werden ingericht toe aan Flavia Domitilla. De enige argumenten hiervoor zijn een grafinscriptie met de vermelding dat de catacombe die nabij de hypogea ontstond, haar naam droeg en drie inscripties die vermelden dat Flavia Domitilla toestemming gaf om graven op te richten.⁹

Bovengronds was het hypogeum voorzien van een bakstenen façade met een lengte van ongeveer 5m. Deze façade keek uit op de nabij gelegen weg en was tegen een heuvelhelling aangebouwd. De façade kan dus bedoeld zijn als een steunmuur om de aarde van de helling tegen te houden of als een monumentalisering van de grafconstructie. Volgens Pani Ermini, Pergola, Fasola en Giuliani kan deze façade de vergelijking met de façaden van de mausolea in het Vaticaan en deze van de graven in Isola Sacra goed doorstaan. Naast een kroonlijst en vensters was de façade ook voorzien van een tegenwoordig verloren gegane *titulus*.¹⁰ In een volgende fase werd voor deze façade een soort vestibule opgetrokken met een breedte van 80 cm.¹¹ Deze vestibule bezat langs beide zijwanden een bankje.¹² In de nabijheid van het hypogeum werden in latere periodes nog enkele constructies gebouwd. In een latere fase (op basis van de muurtechniek volgens Giuliani te dateren in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw; maar zeker na Septimus Severus) werd links van de toegang tot het hypogeum een kleine ruimte ingericht. De accommodatie bestond er uit een 11m diepe bron en een reservoir. De muren van deze ruimte waren met een mortellaag bestreken. Op de wanden en op het gewelf waren rood en gele fresco's, waaronder lijnen, een Medusa-hoofd en een vogel, aangebracht. Deze ruimte fungeerde aarschijnlijk als bijeenkomstplaats voor het houden van *refrigeria*.¹³ Eveneens in een latere fase (op basis van de muurtechniek en de fresco's volgens Giuliani te dateren op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw) werd rechts van de toegang tot het hypogeum een ruimte in de tuf uitgegraven. Twee grafkamers, waaronder het *cubiculum* van Amor en Psyche dat volgens Giuliani aan christelijke eigenaars zou kunnen toebehoord hebben, hebben hun toegang via deze ruimte. Langs de wanden van de grote kamer is een gemetselde

¹ Testini 1978, 143.

² De Santis 1997, 79.

³ Testini 1978, 156.

⁴ Pergola 1999, 113–114.

⁵ Testini 1952, 113–115; Testini 1978, 154.

⁶ Testini 1978, 154.

⁷ De Santis 1997, 79; Pergola 1979, 327; Pergola 1982, 153–154; Pergola 1999, 212; Reekmans 1986a, 28

⁸ Fasola 1989, 42; Pani Ermini 1969, 120; Pergola 1982, 114.

⁹ Pani Ermini 1969, 122–123.

¹⁰ Fasola 1989, 42; Giuliani 1996, 4–7; Pani Ermini 1969, 122, 127 en 130; Pergola 1982, 115.

¹¹ Fasola 1989, 42; Pergola 1982, 115.

¹² Fasola 1989, 44.

¹³ Fasola 1989, 44–45; Giuliani 1996, 20–23; Pani Ermini 1969, 237–247; Pergola 1982, 118.

bank aangebracht. De decoratie bestaat uit guirlandes, bloemenkorven, vogels en drie scènes van Amor en Psyche.¹

Tolotti meent dat de architectuur van het hypogeum niet correspondeert met de gebruikelijke architectuur van de eerste christelijke hypogea. De reden hiervoor is dat het hypogeum zou zijn ingewerkt in een bestaand waterkanaal. Als argumenten hiervoor haalt Tolotti aan dat een dergelijke luxueuze decoratie van het hypogeum in strijd is met de “architectuur-loze” vorm van de constructie, dat de nissen in eerste instantie zeker niet werden aangelegd om sarcofagen in te plaatsen en dat het niveauverschil van de hoofdgang niet te verklaren is tenzij dat de gang een waterkanaal of cisterne was alvorens ze een funeraire functie kreeg.² Pergola merkt echter op dat de gangen R, Q, T en T’ pas in een latere fase, namelijk na het aanbrengen van decoratie, zijn ontstaan en dat deze gangen dus geen waterkanalen kunnen geweest zijn.³ Naar mijn mening betekent deze terechte opmerking echter niet automatisch dat de hoofdgang en alle oorspronkelijke nissen niet tot een systeem van waterkanalen konden behoren. Ook het geologische argument dat Pergola aanbrengt, namelijk dat de *fossore*s voor de lagergelegen beter bewerkbare tuflagen opteerden en dat dus daardoor het niveau van de gang daalt, lijkt mij niet houdbaar.⁴ Waarom zijn de *fossore*s dan niet meteen met de aanleg van het hypogeum begonnen in beter bewerkbare tuflagen?

Via een trap met zeven treden bereikt men de hoofdgang L van het hypogeum van de Flavii. Die hoofdgang is ongeveer 20m lang en bezit vooraan een breedte van 2,20m die afneemt tot 1,20m naar het einde van de gang toe. Over de totale lengte van de gang, loopt het vloerniveau en het plafond 1,55m af ten opzichte van het bovengrondse looppniveau.⁵ Het begin van de gang bevindt zich met andere woorden op 1,54m onder het looppniveau en het einde van de gang op 3,09m onder het looppniveau.⁶ Aan het begin van de lange hoofdgang zijn asymmetrische en onregelmatig links en rechts telkens twee nissen (M, N, O en P) in de wanden aangebracht.⁷ Zowel de hoofdgang als de vier nissen zijn overspannen door licht gewelfde tongewelven.⁸

Op ongeveer 12m van de toegang zijn links en rechts in de hoofdgang L twee zijgangen (Q en R) aangelegd. Deze zijgangen zijn evenwel pas in een later stadium uitgegraven. In oorsprong bevonden zich in de hoofdgang ook daar twee kleine nissen waarvan de bepleistering op de zijwanden bewaard is gebleven. De zijgang Q is ongeveer 22,5m lang.⁹ De twee zijgangen van de gang Q zijn 7,82m en 4,08m lang. Langs één van deze zijgangen is een *cubiculum* gelegen met een oppervlakte van 2,77m². De zijgang R is ongeveer 11m lang.¹⁰ Langs deze zijgang is één *cubiculum* gelegen met een oppervlakte van 6,94m². Op de rechterkant van de hoofdgang en ongeveer één meter verder dan de zijgang Q werd later nog een 3,40m lange aftakking aangebracht die naar een *cubiculum* (5,55m²) voerde. De hoofdgang L tenslotte, loopt uit op de dwarsgang T T’. In oorsprong waren op die plaatsen waar nu de dwarsgang T T’ loopt ook twee kleine nissen aangebracht. Later werden deze met pleister bezette nissen doorbroken voor de aanleg van de dwarsgangen T en T’.¹¹ De dwarsgangen T en T’ zijn beide ongeveer 13m lang. De vier zijgangen zijn gemiddeld 90 cm breed.¹²

In de nissen M, N, O en P werden tijdens de eerste fase sarcofagen opgesteld. In een latere periode, namelijk bij de verbinding met de Domitilla-catacombe, werden de wanden van de hoofdgang L evenals de wanden van de nissen bezet met talrijke *loculi* met verschillende afmetingen. Deze niet gedecoreerde *loculi* hielden geen rekening met de reeds bestaande decoraties.¹³ Ook in de bodem van de vloer werden later extra graven toegevoegd.¹⁴

De decoratie van het hypogeum werd in drie fasen aangebracht.¹⁵ De oorspronkelijke fresco’s op de met pleister bestreken wanden van de hoofdgang L bestaan uit door rode en groene lijnen afgeboorde vlakken. Binnen deze *aedicula*-vormige vlakken zijn figuratieve fresco’s aangebracht. Deze figuratieve fresco’s vormen

¹ Fasola 1989, 46–47; Giuliani 1996, 21–24; Pani Ermini 1969, 248–253; Pergola 1982, 118–119.

² Tolotti 1980, 34–36.

³ Pergola 1982, 126.

⁴ Pergola 1982, 126.

⁵ Pergola 1982, 115.

⁶ Pani Ermini 1969, 124.

⁷ Giuliani 1996, 8; Pani Ermini 1969, 123; Pergola 1982, 115.

⁸ Giuliani 1996, 10; Giuliani 2002, 20.

⁹ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35.

¹¹ Giuliani 1996, 8–10; Pani Ermini 1969, 123 en 125; Pergola 1982, 115.

¹² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 35 en Pani Ermini 1969, 124.

¹³ Giuliani 1996, 8–10; Giuliani 2002, 21; Pani Ermini 1969, 125–126.

¹⁴ Fasola 1989, 47.

¹⁵ Giuliani 1996, 12.

evenwel geen cycli. Soms zijn deze opvulmotieven niet meer dan enkele gekrulde lijnen.¹ In deze opvulmotieven is onder andere nog een landschap te herkennen. Andere scènes worden door Pergola (met de nodige terughoudendheid wegens de slechte bewaringstoestand) geïnterpreteerd als een priesteres, een visser, een banket en enkele personen die in landschappen zijn afgebeeld. Een algemene verband, tenzij het bucolische kader, ontbreekt tussen deze afbeeldingen. Veeleer betreft het losstaande “panelen”²

Het gewelf van de hoofdgang L, dat eveneens met een pleisterlaag was bedekt, is onderverdeeld in tien zones. Elke zone bestaat uit een rechthoek opgevuld met geometrische vormen zoals cirkels, ovals, trapezia, rechthoeken en cirkelsegmenten.³ Binnen deze vlakindeling zijn afbeeldingen aangebracht van bladeren, wijnstokken, druiventrossen, vogels, putti en bloemen.⁴ De nissen in de wanden, en waarschijnlijk ook de nissen die later doorbroken werden om zijgangen aan te leggen, werden op éénzelfde manier gedecoreerd zoals het gewelf. Ook hier komen vegetatieve elementen en putti voor.⁵

Een tweede decoratie-fase wordt door Pani Ermini en Pergola gelinkt aan een moment nog vóór het hypogeum opgenomen wordt in de grote christelijke catacombe. Twee in die fase aangebrachte afbeeldingen ondersteunen volgens Pani Ermini, Pergola en Giuliani de christianisatie van het hypogeum op dat ogenblik. Op de linkerwand tussen de nissen N en P werd een afbeelding van 40 op 60 cm. aangebracht die geïnterpreteerd wordt als Daniel in de leeuwenkuil. Een tweede afbeelding in nis O wordt met de nodige terughoudendheid, daar de afbeelding deels vernield is bij de aanleg van een *loculus*, geïnterpreteerd als Noah in zijn ark.⁶ Tot de derde decoratiefasen behoren de resten van fresco's in de nissen M en P.⁷

Het onderzoek van de fresco's laat zien dat er twee “ideologische” groepen te onderscheiden zijn: enerzijds een neutrale of zeker heidense groep en anderzijds een christelijke groep. Afbeeldingen van putti, vogels, dolfijnen en dergelijke meer kunnen als neutraal beschouwd worden. Dergelijke afbeeldingen komen zowel voor in pagane als in christelijke begraafplaatsen, aldus Pani Ermini.⁸ Afbeeldingen zoals die van Priapus en de priesteres die beiden in een landschap staan afgebeeld, wijzen volgens Pani Ermini op een duidelijke pagane invloed.⁹ Over de afbeeldingen van de visser en het banket, blijft Pani Ermini vaag: beide kunnen zowel voorkomen in een pagane als christelijke funeraire context.¹⁰ Alleen de scènes van Daniel in de leeuwenkuil en Noah kunnen als onomstotelijk christelijk gezien worden. Het moet benadrukt worden dat deze scènes geen in het oog springende plaats innemen zoals bijvoorbeeld op de achterwand van de nissen of centraal op het plafond.¹¹ Dit alles in beschouwing genomen, plus de vondsten van pagane inscripties en sarcophagen “*con carattere tipicamente pagano*” en de afwijkende typologie ten opzichte van de eerste christelijke ondergrondse begraafplaatsen doen Pani Ermini en Fasola besluiten dat het hypogeum in oorsprong zeker in bezit was van heidense eigenaars. Het lijkt volgens hen moeilijk om te begrijpen dat christenen afbeeldingen van Priapus zouden weergeven in hun begraafplaats.¹² Ook Reekmans, Pergola en Giuliani besluiten dat het hypogeum opgetrokken werd door een welgestelde in oorsprong alvast heidense familie. Bovendien is het ook zo dat de zeker christelijke afbeeldingen pas in een tweede fase zijn aangebracht en dus geen deel uitmaakten van de oorspronkelijke decoratie.¹³

Op basis van de toegepaste muurtechniek van de façade is voor het ontstaan van het hypogeum een datering uit het einde van de tweede eeuw n.Chr. waarschijnlijk. Op basis van een vergelijkende studie van de stijl van de fresco's (met bijvoorbeeld de kamers X en Y van de Lucina-crypte) komt Pani Ermini echter tot een datering rond 220 n.Chr.¹⁴ Volgens Reekmans viel het tijdstip van de aanleg van de façade samen met het aanbrengen van de fresco's.¹⁵ Pergola meent dan ook dat het hypogeum inderdaad ontstaan is rond het einde van

¹ Giuliani 1996, 12; Pani Ermini 1969, 134–135.

² Pergola 1982, 116.

³ Pani Ermini 1969, 140; Pergola 1982, 116–117.

⁴ Giuliani 1996, 12; Pani Ermini 1969, 141–145.

⁵ Giuliani 1996, 12–13 en 15–16; Pani Ermini 1969, 145–151.

⁶ Giuliani 1996, 13–14; Pani Ermini 1969, 135–138; Pergola 1982, 117.

⁷ Giuliani 1996, 18–19.

⁸ Pani Ermini 1969, 151–153.

⁹ Pani Ermini 1969, 153–156.

¹⁰ Pani Ermini 1969, 156–159.

¹¹ Pani Ermini 1969, 160.

¹² Fasola 1978a, 118; Pani Ermini 1969, 161.

¹³ Giuliani 1996, 18; Pergola 1999, 211; Reekmans 1986a, 29.

¹⁴ Pani Ermini 1969, 170–173.

¹⁵ Reekmans 1986a, 29; Reekmans dateert de fresco's van de gewelven van de *cubicula* X en Y van de Lucina-crypte tussen 190 en 210. Vandaar dat hij meent dat de fresco's uit het hypogeum van de Flavii óók nog op het einde van de tweede eeuw kunnen zijn aangebracht.

de tweede, begin van de derde eeuw.¹ Giuliani dateert het ontstaan van het hypogeum aan de hand van de architectonische eigenschappen van de façade aanvankelijk in de laatste twintig jaar van de tweede eeuw n.Chr. In een latere publicatie verschuift ze de datering op basis van het muurwerk van de façade naar 150 n.Chr.² De eerste fase van de geschilderde decoratie dateert Giuliani aan de hand van de stijl in de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr.³ Iets verder in haar publicatie hernam Giuliani de dateringen en stelde dat het hypogeum op basis van de fresco's ontstaan was rond het einde van de tweede eeuw n.Chr. terwijl in het begin van de derde eeuw het merendeel van de fresco's (namelijk uit de eerste fase) werden aangebracht.⁴ Hierdoor werd de indruk als zouden de eerste fresco's pas later dan de aanleg van het hypogeum zijn aangebracht zoals uit haar eerste dateringen kon volgen, weggewerkt. De christelijke fresco's zijn volgens haar te dateren in de periode van Gallienus.⁵ Op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw werd tenslotte de derde decoratiefase uitgevoerd.⁶ Op basis van de christelijke fresco's wordt de christianisering van het hypogeum in de periode van Gallienus geplaatst. Uit die periode stammen ook de uitbreiding van de nis P en aanpassingen aan de nis M.⁷ In de loop van de vierde eeuw wordt het hypogeum volgens Pani Ermini door middel van de zijgangen aangesloten op het grote netwerk van gangen van de Domitilla-catacombe.⁸ Pergola dateert (eveneens zonder verdere argumentatie) de opname in de Domitilla-catacombe vanaf 300 n.Chr.⁹ Giuliani dateert (zonder verdere argumentatie) deze opname in de loop van de vierde eeuw.¹⁰

8.11 Het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen in de Domitilla-catacombe

Het tegenwoordig niet toegankelijke “hypogeum”, dat deel uitmaakt van de Domitilla-catacombe, werd grotendeels verwoest bij de aanleg van de basilica van Nereus en Achilleus. Het oorspronkelijke niveau van het “hypogeum” lag waarschijnlijk zo'n 4m onder het loopoppervlak. De constructie werd ontdekt in 1854.¹¹

Volgens Styger was dit hypogeum de ondergrondse uitbreiding van een mausoleum.¹² Volgens Pergola is het echter wegens de slechte bewaringstoestand niet meteen duidelijk of het zogenaamde hypogeum van de sarcofagen ook werkelijk een hypogeum was of veeleer een *cubiculum* of een deel van een gang dat heringericht werd of zoals Styger meende een onderaardse uitbreiding van een mausoleum.¹³ Op basis van bouwtechnische argumenten en de vaststelling dat een sarcofaag, die door Styger als *in situ* bewaard werd beschouwd, niet door de deuropening kan, verwerpt Pergola het idee van een ondergrondse uitbreiding van een mausoleum. Pergola meent dan ook dat, tot zolang er geen uitgebreid archeologisch onderzoek kan worden uitgevoerd, er van een hypogeum in de strikte zin van het woord geen sprake kan zijn: veeleer moet gedacht worden aan een gang en/of een *cubiculum* van de catacombe.¹⁴ Het zogenaamde hypogeum zou mogelijkerwijze een uitbouw kunnen zijn van de regio van de Flavii Aurelii of het hypogeum van de martelaren.¹⁵ Ter volledigheid bespreek ik kort de structuur van het *cubiculum* en de graftypes.

Het *cubiculum* meet ongeveer 9m bij 3,25m.¹⁶ In het *cubiculum* waren vijf bakstenen pilasters aangebracht om het kruisgewelf te ondersteunen. In de toegangswand zijn links van de toegang twee nissen voorzien voor het plaatsen van sarcofagen.¹⁷ In het *cubiculum* werden drie sarcofagen en zes *formae* aangetroffen. De sarcofagen werden volgens Pergola pas in het “hypogeum” geplaatst nadat de basilica van

¹ Pergola 1999, 211.

² Giuliani 1996, 8; Giuliani 2002, 20.

³ Giuliani 1996, 12.

⁴ Giuliani 1996, 19.

⁵ Giuliani 1996, 19.

⁶ Giuliani 1996, 19.

⁷ Pani Ermini 1969, 173.

⁸ Pani Ermini 1969, 173.

⁹ Pergola 1999, 213–214.

¹⁰ Giuliani 1996, 19–20.

¹¹ Styger 1928, 126–127.

¹² Styger 1928, 128–130.

¹³ Pergola 1994, 439–442; Zie ook de kritische analyse over het gebrekkige documentatie-materiaal in Pergola 1982, 107–108; Pergola 1986a, 345–346 en Pergola 1994, 442 en 443.

¹⁴ Pergola 1994, 443–444.

¹⁵ Pergola 1982, 109–110 en 152.

¹⁶ Berekening op basis van de figuur Styger 1928, 127.

¹⁷ Styger 1928, 127–128.

Nereus en Achilleus reeds was opgericht. Het betreft hier bovendien derde eeuwse sarcofagen die in een latere periode – rond 350 n.Chr. – hergebruikt werden.¹

In een gang, die door Styger nog als de laatste uitbreiding van het “hypogeum” beschouwd werd, werd een grafopschrift teruggevonden met de vermelding van het consulaat van Maximianus en Constantius (300 of 302 n.Chr.).² Er is echter niet bekend of deze inscriptie *in situ* is aangetroffen.³

Ten slotte wil ik nog kort ingaan op de religieuze toewijzing. Hoewel het niet langer zeker is dat we hier met een hypogeum te maken hebben, is het toch interessant om te zien hoe enerzijds Styger en anderzijds Fasola en Reekmans tot een verschillende religieuze toewijzing komen. Styger was van mening dat het hypogeum wel van christelijke oorsprong moest zijn daar volgens hem (weliswaar verkeerd zoals de laatste stand van het onderzoek uitwijst) ook de overige vroegste kernen zoals het hypogeum van de Flavii en de hypogea A en B van de Flavii Aurelii van de latere Domitilla-catacombe zeker christelijk waren en het volgens hem ondenkbaar was dat christenen in een pagane begraafplaats werden bijgezet. Toch hield Styger er ook rekening mee dat het hypogeum een oneraardse uitbreiding kon zijn van een pagaan grafmonument.⁴ Deze stelling wordt door Fasola kritisch in vraag gesteld door de afwezigheid van argumenten in Styger's betoog. Door de afwijkende typologie van dit hypogeum ten opzichte van de eerste christelijke oneraardse begraafplaatsen, meent Fasola dat dit hypogeum van pagane oorsprong is.⁵ Ook de totale afwezigheid van christelijke elementen draagt volgens Reekmans argumenten aan om te stellen dat het hypogeum inderdaad van heidense oorsprong is.⁶ Volgens de huidige stand van het onderzoek zoals het hierboven werd weergegeven, heeft noch Styger, noch Fasola en Reekmans gelijk. Hiermee wordt duidelijk dat een typologische benadering van de grafstructuur (zie Fasola) niet steeds even betrouwbaar is. Het is duidelijk dat als de constructie een omgevormde gang van de catacombe is, de religieuze toewijzing niet anders dan christelijk kan zijn.

9. Overkoepelende patronen van de pagane hypogea

Eveneens zoals voor de columbaria, kunnen we nu, aan de hand van alle verzamelde gegevens, patronen proberen te ontdekken bij de pagane hypogea. Mijn veronderstelling is dat deze patronen op een historische evolutie duiden.

9.1 Het hergebruik van bestaande constructies

Het aanwenden van bestaande structuren bij het inrichten van hypogea, is bij de pagane hypogea een beperkt voorkomend verschijnsel. Slechts drie hypogea van de tien hypogea in het totaal, zijn aangelegd in een bestaande constructie. Deze pagane hypogea zijn in waterkanalen of cisternen geconstrueerd. *Arenaria* werden niet aangewend.

Slechts in één geval is duidelijk dat het waterkanaal in eerste instantie geen grote aanpassingswerken vergde om er een begraafplaats in onder te brengen. Bij de twee overige hypogea werden weliswaar waterkanalen aangetroffen op de plaats waar men de hypogea wilde optrekken, maar deze kanalen waren te klein om direct als begraafplaats dienst te doen. Dus ondergingen deze waterkanalen eerst grondige aanpassingswerken. Het lijkt er dus op dat het aanwenden van bestaande structuren, en met name alleen waterkanalen en cisternen, eerder beperkt voorkomt. Wanneer dan toch geopteerd werd om deze structuren tot begraafplaatsen om te vormen, dienden meestal eerst nog grote aanpassingswerken doorgevoerd te worden. Als gevolg hiervan is het denkbaar dat bij bepaalde pagane hypogea de oorspronkelijke waterkanalen op een zo danig ingrijpende manier aangepast werden, dat ze

¹ Pergola 1994, 439.

² Reekmans 1986a, 29–30; Styger 1928, 131; ICVR VI 8136.

³ Pergola 1994, 442.

⁴ Styger 1928, 128–130.

⁵ Fasola 1978a, 118.

⁶ Reekmans 1986a, 29–30.

misschien niet meer kunnen worden herkend. De drie pagane hypogea die aangelegd werden in waterkanalen en cisternen kunnen alle in de derde eeuw n.Chr. worden gedateerd. Een striktere chronologische afbakening is niet mogelijk.

9.2 Omheiningsmuren

Bij de pagane hypogea is geen enkel voorbeeld bekend van een ondergrondse constructie die van een bovengrondse omheiningsmuur is voorzien of die duidelijk binnen de grenzen van een bovengronds te veronderstellen grondgebied ligt. Daarmee wordt niet bedoeld dat de hypogea lukraak werden aangelegd, maar wel dat bovengronds schijnbaar geen aanduiding of afbakening werd opgetrokken die de ondergrondse hypogea omzoodden. Er moet natuurlijk ook rekening worden gehouden met het gegeven dat de bovengrondse aanduidingen misschien vernietigd zijn zonder sporen achter te laten. Bovendien zijn drie hypogea in een heuvelhelling uitgebouwd zodat het niet mogelijk was bovengronds een omheiningsmuur op te trekken.

9.3 Bovengrondse constructies

Slechts voor één hypogeum is met zekerheid te zeggen dat de constructie een uitbreiding is van een bovengronds mausoleum. Voor de overige negen hypogea, en voor twee zeker, is het waarschijnlijk dat de toegangstrap niet vanuit een bovengrondse constructie startte. Dit versterkt nog de vaststelling dat pagane hypogea bovengronds geen specifieke aanduiding of afbakening kregen.

9.4 De toegangstrap en de diepte

Op basis van de weinige gegevens was de toegangstrap gemiddeld 0,87m breed (namelijk tussen minimum 0,60m en maximum 1m). De diepte tot waarop de toegangstrap voerde, en dus ook het aantal treden, is in eerste instantie afhankelijk van het al dan niet hergebruiken van bestaande structuren. Dit is het geval voor het hypogeum van de Flavii en het anonieme hypogeum van de via Triumphalis dat zelfs gedeeltelijk bovengronds was opgetrokken. Hoewel hypogea inderdaad normaal volledig ondergronds zijn ingericht, zijn er drie constructies, namelijk het hypogeum van de Nasonii en het hypogeum van Fadilla en nogmaals het hypogeum van de Flavii, die in een heuvelrug zijn aangelegd. Vandaar dus ook dat deze hypogea over een uiterst klein aantal treden beschikken. Slechts voor drie andere hypogea is het aantal treden bekend. Het aantal treden schommelt tussen 18 en 24. Puur theoretisch is het mogelijk bij benadering de diepte van die hypogea waarvan we het aantal treden kennen, te berekenen. Voor het hypogeum Schneider weten we dat minstens 24 treden tot een diepte van 7m voerden. Hieruit volgt dat de treden maximum 0,29m hoog waren. Voor het hypogeum van de Flavii werd een trap van zeven treden aangelegd om het 1,54m onder het loopoppervlak gelegen waterkanaal te bereiken. De treden van deze trap waren ongeveer 0,22m hoog. Voor het hypogeum van Ampliatus waren 21 treden nodig om tot op een diepte van 4,51m te komen. Eigen onderzoek *in situ* wees uit dat de treden hier gemiddeld 0,215m hoog waren. De gemiddelde hoogte van de treden van de toegangstrap van pagane hypogea kan dus met de nodige voorzichtigheid rond 0,24m geacht worden. Op basis van deze hypothetische hoogte van de treden is het hypogeum Gorgo met een trap met 18 treden op een diepte van 4,32m gelegen. Voor het hypogeum van de Octavii weten we dat de diepte aan de voet van de trap 3,30m en in het *cubiculum* 4,05m is. Dit levert een gemiddelde van 3,89m op. Voor die pagane hypogea die noch in een heuvelrug, noch in een bestaande constructies

zijn ingevoegd en alle in de derde eeuw n.Chr. werden aangelegd, is de hypothetische gemiddelde diepte 4,93m met een minimum van 3,89m en een maximum van 7m.

9.5 De hoofdgang

Vier van de tien pagane hypogea beschikken niet over gangen. De enige onderdelen die bij deze constructies voorkomen zijn een al dan niet korte toegangstrap en één of meerdere *cubicula*.

Voor de overige pagane hypogea die wel over gangen beschikken, moeten we opnieuw een onderscheid maken tussen de volledig nieuw opgetrokken hypogea en de hypogea die gebruik hebben gemaakt van een bestaande constructie. Alleen bij het hypogeum van de Flavii werd de lengte van de hoofdgang bepaald door het reeds bestaande waterkanaal. De hoofdgang van laatst genoemde constructie steekt met zijn lengte van 20m sterk af ten opzichte van de lengte van de overige hoofdgangen die minimum 2,35m en maximum waarschijnlijk 9,20m lang zijn. Dit brengt de gemiddelde lengte van de hoofdgang van de pagane hypogea die nieuw gebouwd zijn op 5,79m. Met de nodige voorzichtigheid kan gezegd worden dat de hypogea tot en met de eerste helft van de derde eeuw geen of een korte hoofdgang bezitten en dat de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr., op één uitzondering na, een langere hoofdgang bezitten. De gemiddelde breedte van de hoofdgangen van de pagane hypogea bedraagt 1,21m zonder dat het hypogeum van de Acilii hierbij gerekend werd. De breedte van de hoofdgang is schijnbaar niet chronologisch bepaald: smalle en bredere hoofdgangen komen gedurende de gehele derde eeuw n.Chr. naast elkaar voor.

9.6 De zijgangen

Naast de vier pagane hypogea die geen gangen bezitten, zijn er nog vijf hypogea die tijdens de eerste fase alleen maar een hoofdgang bezitten en geen zijgangen. Slechts in één geval, namelijk het hypogeum Schneider, beschikt een pagaan hypogeum in de eerste fase over een zijgang. Hoewel deze bijna 3m lange zijgang eigenlijk naar een *cubiculum* voert, heb ik de gang toch als een zijgang beschouwd omdat er (misschien tijdens de eerste fase) talrijke *loculi* in de wanden werden bijgezet. De gang is dus niet alleen een toegang tot een *cubiculum*, maar ook een ruimte waar bijzettingen plaats vonden.

Drie van de zes hypogea die in de eerste fase geen zijgangen hadden, krijgen in volgende fasen wel zijgangen. Het aantal zijgangen bedraagt drie tot vier. Over de lengte en de breedte van de zijgangen die in latere fasen aangelegd werden kunnen geen verdere uitspraken gedaan worden wegens te weinig gegevens.

9.7 Het gangenstelsel

Zoals het te verwachten viel uit de evaluatie van de hoofdgangen en de zijgangen, blijft de totale lengte van het gangenstelsel tijdens de eerste fase bij pagane hypogea beperkt: de totale lengte van alle gangen tijdens de eerste fase schommelt tussen 2,35m en 9,2m. De gemiddelde lengte (met uitzondering van het hypogeum van de Flavii) is 6,37m. Zelfs met het hypogeum van de Flavii meegerekend, kom ik uit op een gemiddelde van slechts 8,64m.

Op basis van de beschikbare gegevens kan gesteld worden dat de totale lengte van de gangen bij pagane hypogea toeneemt naarmate de hypogea later zijn ontstaan. Twee uitzonderingen zijn het hypogeum van de Flavii en het anonieme hypogeum van de via Triumphalis. Over de totale lengte van de gangen bij pagane hypogea in hun laatste fase kan ik wegens te weinig gegevens geen uitspraak doen.

9.8 De *cubicula*

Het ziet er naar uit dat er een verband bestaat tussen het aantal gangen dat in de pagane hypogea tijdens de eerste fase werd aangelegd en het aantal *cubicula* dat langs deze gangen werd aangelegd: wanneer er geen enkele gang is in het hypogeum, komt er slechts één *cubiculum* voor. Eventueel kunnen er vier (dan wel twee dubbele *cubicula*) voorkomen zoals dit het geval is voor het hypogeum van Ampliatus. Wanneer er één of meerdere gangen zijn, komen er in de eerste fase geen (hypogeum van de Flavii) *cubicula* of maximaal drie (anoniem hypogeum van de Villa Pamphilj en hypogeum Schneider) *cubicula* voor. Chronologisch wordt dit dan: naarmate de hypogea later zijn ontstaan, worden er tijdens de eerste fase meer *cubicula* aangelegd. Uitzonderingen tonen echter aan dat dit geen vaste regel is. Toch wijst deze evolutie op een veranderend concept. Hierbij kan gedacht worden dat de hypogea aanvankelijk voor één familie bestemd waren en dat de latere hypogea voor meerdere familie's bestemd waren.

Wat echter wel duidelijk is, is dat als er slechts één *cubiculum* in een hypogeum werd aangelegd, de oppervlakte van die *cubicula* vaak extreem groot is. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* bij hypogea met slechts één *cubiculum* is 22,07m². Terwijl de gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* van hypogea met meerdere *cubicula* slechts 6,24m² bedraagt. Voor hypogea met één *cubiculum* varieert de oppervlakte tussen maximaal 42m² en minimaal 9m². Voor hypogea met meerdere *cubicula* varieert de oppervlakte tussen maximum 17,67m² (eigenlijk een dubbel-*cubiculum*) en minimum 2,55m². Ook chronologisch zien we een duidelijk onderscheid: de grootste *cubicula* (alle van hypogea met slechts één *cubiculum*) komen voor tot rond 225 n.Chr. (het anonieme hypogeum van de via Triumphalis uit het einde van de derde eeuw, begin van de vierde eeuw uitgezonderd) terwijl de kleinere *cubicula* (van hypogea met meerdere *cubicula*) pas daarna voorkomen (misschien de twee dubbele hypogea van het hypogeum van Ampliatus reeds iets vroeger). Ook de oppervlakte van de *cubicula* die in latere fasen werden toegevoegd, blijft beperkt: de gemiddelde oppervlakte van deze *cubicula* is 4,72m² (de twee christelijke *cubicula* uit het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj uiteraard niet meegerekend). Hieruit volgt de conclusie dat de vroegste pagane hypogea slechts van een beperkt aantal *cubicula* met een relatief groot oppervlak voorzien zijn, terwijl de later aangelegde hypogea meerdere maar kleinere *cubicula* bezitten. De overgangperiode schijnt zich tussen 200 n.Chr. en 225 / 250 n.Chr. te bevinden.

9.9 De vloerbekleding, gewelfvormen en muurtechnieken

Er zijn slechts weinig gegevens bekend over de vloerbekleding, de gewelfvormen en de muurtechnieken in pagane hypogea tijdens de eerste fase. Wat betreft de vloerbekleding kan vastgesteld worden dat er in de hypogea mozaïekvloeren, bakstenen vloeren (*opus spicatum*) en betonvloeren (*coccipista* en *opus signinum*) voorkomen. Toch hebben vijf van de tien pagane hypogea vloerbekleding. Dit kan wijzen op gegoede eigenaars. Een chronologisch verband kan op basis van de weinige gegevens niet gemaakt worden. Het enige wat gezegd kan worden is dat doorheen de tijd er steeds hypogea voorkomen zonder vloerbekleding naast hypogea met vloerbekleding.

Alleen voor het hypogeum van de Octavii zijn gegevens bekend over de muurtechniek. Daar werden tijdens de eerste fase de muren van de hoofdgang bezet met bakstenen en *opus incertum*. Zoals in de bespreking van de hypogea meermaals naar voren kwam, werden de muren wel vaak bepleisterd. Schijnbaar volstond het om de muren te bepleisteren teneinde de stabiliteit van de constructie te garanderen.

Zoals uit de gegevens blijkt, werden *cubicula* hoofdzakelijk overspannen door (afgevlakte) tongewelven (acht maal) en in mindere mate door kruisewelven (twee maal). Kruisewelven verschijnen pas vanaf 250 n.Chr. De reden hiervoor kan volgens mij misschien van bouw-technische aard zijn: tongewelven zijn meer geschikt voor het overspannen van grote *cubicula* terwijl kruisewelven alleen voor kleinere *cubicula* werden aangewend. Het uithakken van tongewelven is namelijk eenvoudiger dan het uithakken van kruisewelven. Bovendien is het ook zo dat de afgevlakte tongewelven voorkwamen wanneer het tufgewelf van de *cubicula* van goede kwaliteit was zodat het eigenlijk niet nodig was om een ton- of kruisgewelf uit te bouwen om de stabiliteit van de constructie te garanderen. Dit is het geval in één hypogeum waar een *cubiculum* een vlak gewelf had wegens de goede kwaliteit van de bodem. Voor de gangen hebben we slechts twee gegevens: de hoofdgang van het hypogeum van de Octavii en de hoofdgang van de in een waterconstructie ondergebracht hypogeum van de Flavii zijn overspannen door een tongewelf

Voor de gewelfvormen en de muurtechnieken, en in mindere mate voor de vloerbekleding, geldt volgens mij de regel dat indien de tuflaag het toeliet dat de bouwheren voor de meest economische oplossing (dit is dus geen vloerbekleding, een eenvoudige (afgevlakt) tongewelf en geen muurbekleding tenzij een bepleistering) opteerden. Het is inderdaad zo dat indien een constructie ondergronds in een goede tuflaag werd aangelegd, men meteen over een natuurlijk loopoppervlak, natuurlijke gewelven en natuurlijke wanden beschikte.

9.10 Graftypologie en het aantal bijzettingen

In de pagane hypogea vonden de bijzettingen tijdens de eerste fase hoofdzakelijk plaats in *arcosolia* (zeven maal) en sarcofagen (drie maal). *Loculi* verschijnen pas ten vroegste rond 250 n.Chr. tijdens de eerste fase. Slechts voor twee pagane hypogea is bekend dat er tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd.

Na de eerste fase werden in de hypogea hoofdzakelijk *loculi* (vijf keer) en *formae* (vijf maal) aangelegd. Ook *a cassa*-graven komen waarschijnlijk voor in latere fasen. In één hypogeum, namelijk het hypogeum van de Octavii worden, in een niet gespecificeerde periode, op de bodem van de gang en in amforen nog personen bijgezet. Ik vermoed dat deze bijzettingen volledig losstaan van het hypogeum. Deze ongebruikelijke manier van bijzettingen wijst veel eerder in de richting van het hergebruiken van een reeds verlaten hypogeum als een “noodbegräafplaats”.

Zoals te verwachten was op basis van de beperkte omvang van de hypogea en het veelvuldig aanwenden van *arcosolia* (die meer plaats in beslag nemen dan bijvoorbeeld *loculi*) is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase bij de pagane hypogea relatief klein. Alleen de twee hypogea waarvan we met zekerheid weten dat er ook reeds tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd, hebben meer bijzettingen. Het gemiddelde aantal bijzettingen tijdens de eerste fase is bij benadering 12. Het minimum aantal bijzettingen is 4 en het maximum aantal bijzettingen is waarschijnlijk 42. Dit kan erop wijzen dat de oudste pagane hypogea slechts voor één familie waren opgetrokken, terwijl de latere hypogea voor meerdere familie's werden opgericht.

Zoals te verwachten viel, neemt het aantal bijzettingen toe naarmate er meer *cubicula* verschijnen en er ook *loculi* voorkomen. Chronologisch gezien treedt deze verandering waarschijnlijk op vanaf het midden van de derde eeuw (het hypogeum Schneider wordt met ruime marge gedateerd in de derde eeuw). Over het totale aantal bijzettingen (dus inclusief latere fasen) dat in een hypogeum plaats vond, zijn er zo goed als geen gegevens bekend.

9.11 De fresco's

Tijdens de eerste fase werden acht van de tien bestudeerde pagane hypogea voorzien van fresco's. Hierbij komt een streep- en/of vlakdecoratie (zeven keer) het meest voor. Daarnaast nemen ook afbeeldingen van dieren en/of bloemen en planten (zes maal) en mythologische scènes (zes maal) een belangrijke plaats in. Hoewel veel minder geattesteerd, verschijnen ook afbeeldingen van objecten (bijvoorbeeld vazen, marmerimitatie en gebruiksvoorwerpen; vier maal) en personen (bijvoorbeeld de grafeigenaar of personen in een landschap; éénmaal).

De grootste variatie in de fresco's blijkt zich te beperken tot rond 225 n.Chr. Daarna zijn er zelfs enkele hypogea die geen fresco-decoratie kregen. Stucdecoratie komt bij de pagane hypogea slechts éénmaal voor. Bij de later aangebracht fresco's (slechts in drie hypogea) blijven streep- en/of vlak decoratie en bloemen en/of dieren het sterkst vertegenwoordigd. In één geval zijn er fresco's met een Bijbelse thematiek aangebracht: dit wijst erop dat het hypogeum in een latere fase gechristianiseerd werd. Over de decoratie van de pagane hypogea kan besloten worden dat fresco's aanvankelijk veelvuldig voorkomen. Na 225 n.Chr. neemt hun aantal en de diversiteit evenwel af. Dit is dus in de periode dat er meerdere kleinere *cubicula* werden aangelegd en dat *loculi* werden aangebracht tijdens de eerste fase. Waarschijnlijk ligt ook hier een conceptuele oorzaak aan de basis.

9.12 De inscripties

Op basis van de verzamelde gegevens, komen in de pagane hypogea schijnbaar alleen maar in het Latijn opgestelde inscripties voor die te verbinden zijn met de eerste fase van het hypogeum. Voor vijf hypogea zijn we zeker dat er inscripties in het Latijn voorkwamen tijdens de eerste fase en voor twee andere hypogea kan dit verondersteld worden. De vraag is natuurlijk of alle inscripties uit pagane hypogea bewaard zijn gebleven.

9.13 Privaat of gemeenschappelijk statuut

Alle tien de pagane hypogea worden in de secundaire literatuur, al dan niet met argumenten ondersteund, als privaat beschouwd. Hoewel het in de secundaire literatuur niet voor alle hypogea is aangegeven, lijkt het mij inderdaad aanvaardbaar dat de relatieve beperkte oppervlakte van de hypogea en het kleine aantal bijzettingen erop wijst dat alle hier bestudeerde begraafplaatsen slechts voor een beperkte groep personen bestemd waren. Daarnaast kunnen ook de inscripties een inzicht geven in het "statuut" van het hypogeum: indien bewezen kan worden dat een inscriptie inderdaad is aangebracht door de bouwheer, dan mag naar mijn mening met zekerheid aangenomen worden dat indien de grafeigenaar zegt dat hij het hypogeum voor hem en zijn familie heeft ingericht, dit ook zo was.

De overweldigende aanwezigheid van *arcosolia* en sarcofagen in de hypogea kan wijzen op meer gegoede eigenaars. Deze twee laatst vermelde graftypes vergen meer arbeid en geld dan *loculi* waaruit men misschien kan afleiden dat deze hypogea op privaat initiatief zijn ontstaan.

Het valt op dat in de secundaire literatuur nooit wordt verwezen naar de decoratie of het aanwenden van speciale muutechnieken of vloerbekledingen als argument voor het private karakter van de hypogea. Hoewel het een vooronderstelling is, die al dan niet bevestigd zal kunnen worden wanneer we de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen bestudeerd

hebben, meen ik dat de talrijke fresco's in de hypogea, op zijn minst naar een gegoede klasse wijzen. De vraag is of men in gemeenschappelijke begraafplaatsen van minder gegoede personen die niet in familieverband zijn bijgezet ook een dergelijke decoratie zal aantreffen. Hetzelfde geldt voor de vloerbekleding: bij vijf van de tien pagane hypogea werd een vloerbekleding aangetroffen. Misschien wijst vloerbekleding, zoals mozaïek, naar een gegoede klasse. In combinatie met de beperkte omvang, de eventuele inscripties die ons informeren over de oprichter en zijn intenties en de graftypologie wordt duidelijk dat de pagane hypogea private grafconstructies zijn voor één of enkele gegoede families.

9.14 De christianisatie van de pagane hypogea

Een voorlaatste punt in deze evaluatie van de pagane hypogea, is de christianisatie. Vier van de tien pagane hypogea werden in een latere, vaak niet gespecificeerde, fase gechristianiseerd of opgenomen in een christelijke begraafplaats. Het hypogeum van Ampliatus werd op het einde van de derde eeuw n.Chr. verbonden met de gangen van de zich ontwikkelde Domitilla-catacombe. Voor het hypogeum van de Flavii dat ook zal verbonden worden met diezelfde catacombe, treffen we reeds vroeger christelijke fresco's aan wat wijst op een christelijke aanwezigheid. Ook het hypogeum di Scarpone en het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj werden eerst gechristianiseerd alvorens ze met elkaar verbonden werden.

De opname van pagane hypogea in een christelijke catacombe of de versmelting van pagane gechristianiseerde hypogea gebeurt sneller naar het einde van de derde eeuw n.Chr. toe. Het hypogeum van Ampliatus en het hypogeum van de Flavii ontstonden rond het begin van de derde eeuw n.Chr. Beide constructies werden pas na ongeveer 100 jaar na hun ontstaan opgenomen in de Domitilla-catacombe. Het hypogeum di Scarpone en het anonieme hypogeum van de Villa Pamphilj ontstonden waarschijnlijk rond 275 n.Chr. Toch werden beide constructies waarschijnlijk reeds 25 jaar na het oprichten met elkaar verbonden.

9.15 De datering en chronologische breuklijnen

Over de dateringscriteria kan ik kort zijn. De hier bestudeerde hypogea werden hoofdzakelijk gedateerd op basis van de fresco's. Daarnaast werd ook een beroep gedaan op de opbouw en de inscripties en in veel mindere mate op baksteenstempels, muurtechnieken, topografie, graftypologie en sculptuur. Het is duidelijk dat naarmate meerdere van de hierbovenstaande elementen worden aangehaald als argument voor een datering, de datering correcter zal zijn.

Op basis van de verschillende hier geëvalueerde kenmerken van de pagane hypogea, is het mogelijk een evolutie-patroon op te stellen. De enige beperking is dat er in de periode tussen ongeveer 225 n.Chr. en 275 n.Chr. geen pagane hypogea bekend zijn.

9.15.1 Het gangenstelsel

Toch is het duidelijk dat de pagane hypogea die opgericht werden voor 250 n.Chr. kleiner zijn in omvang dan de hypogea die ontstonden in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. De oudste hypogea beschikken vaak niet over gangen of hebben een zeer beperkt gangenstelsel, terwijl de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. steeds gangen hebben.

9.15.2 De *cubicula*

Deze breuklijn is ook vast te stellen bij de *cubicula*. De hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. beschikken doorgaans slechts over een zeer beperkt aantal *cubicula*. Deze *cubicula* hebben een groot oppervlak. De hypogea die opgericht werden in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. bezitten doorgaans meerdere *cubicula*. Maar de oppervlakte van de *cubicula* is kleiner dan dat van de *cubicula* van de oudere hypogea.

9.15.3 De vloerbekleding

Vloerbekleding komt, op één uitzondering na, alleen voor bij de hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. Bij drie hypogea komt een mozaïekvloer voor, bij één hypogeum een bakstenen vloer en bij twee hypogea een betonvloer. Bij de later ontstane hypogea is slechts één hypogeum bekend dat voorzien is van een betonvloer.

9.15.4 Het aantal bijzettingen en de graftypologie

Ook bij het aantal bijzettingen kan een cesuur waargenomen worden. Bij de hypogea die ontstaan zijn voor 250 n.Chr. werd tijdens de eerste fase slechts een beperkt aantal bijzettingen uitgevoerd. Bij de later ontstane hypogea worden tijdens de eerste fase doorgaans meer bijzettingen doorgevoerd.

Deze verschuiving hangt samen met een verschuiving in de graftypologie. Tijdens de eerste fase in de vroegste hypogea vonden bijzettingen bijna alleen in *arcosolia* en sarcofagen plaats. Net op het ogenblik dat het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase toeneemt, verschijnen er *loculi* tijdens de eerste fase in de hypogea (namelijk in het hypogeum di Scarpone en misschien ook het hypogeum Schneider).

9.15.5 De fresco's

Dezelfde trend vertoont zich ook bij de decoratie: alle pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. beschikken over fresco's tijdens de eerste fase, terwijl dit bij de latere hypogea niet steeds het geval is. Bovendien bestaat er een grotere diversiteit in de themata bij de vroegste hypogea.

9.15.6 Conclusies

Op het eerste zicht zou men kunnen stellen dat 250 n.Chr. een breuklijn vormt in de evolutie van de pagane hypogea. Maar zoals ik hierboven reeds aanhaalde, zijn er geen hypogea (tenzij het hypogeum Schneider) die ontstaan zijn tussen 225 n.Chr. en 275 n.Chr. bekend. Toch is hier naar mijn mening veeleer sprake van een evolutie, dan van een breuklijn. De hypogea worden inderdaad groter, bezitten meer kleinere *cubicula* en hebben meer bijzettingen. Maar deze veranderingen zijn niet van een dergelijke ingrijpende grootte dat men kan stellen dat het karakter van de hypogea volledig veranderd is. De hypogea blijven nog steeds relatief beperkt en het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase stijgt niet uit boven twintig. Zelfs de mogelijkheid dat er in het hypogeum Schneider 42 bijzettingen plaats vonden, is geen reden om aan te nemen dat de pagane hypogea een nieuw karakter hebben gekregen. Deze conclusie wordt volgens mij nog versterkt door de vaststelling dat alle hypogea privaat waren: er treden weliswaar kleine verschuivingen op bij de pagane hypogea, maar deze zijn niet van een dergelijke graad dat ze het mogelijk maken van een conceptueel

“nieuw” pagaan hypogeum te spreken. Waarschijnlijk waren de oudste hypogea opgericht door en voor één familie terwijl de latere hypogea voor meerdere familie's werden opgericht. Van echte gemeenschappelijke pagane hypogea is echter geen sprake.

Hoewel van een conceptuele breuk geen sprake is, dient er wel benadrukt te worden dat bij de latere hypogea vaak geen decoratie afwezig is. Vloerbekleding en fresco's zijn eerder een uitzondering bij de pagane hypogea die in de tweede helft van de derde eeuw werden opgericht. Hieruit kan afgeleid worden dat de eigenaars schijnbaar geen grote financiële draagkracht meer hadden. Dit kan meteen ook verklaren waarom meerdere familie's samenwerken bij de aanleg van een hypogeum.

10. Conclusies betreffende de pagane grafconstructies

Een vergelijking opstellen tussen de columbaria en mausolea enerzijds en de hypogea anderzijds wordt bemoeilijkt door de verschillende wijze van constructie (bovengronds, ondergronds, deels ondergronds). Toch zijn er enkele frappante overeenkomsten tussen de zojuist vermelde grafconstructies aan te duiden die wijzen op een zekere evolutie.

10.1 Omvang van de pagane grafconstructies

Bij de columbaria en mausolea kon duidelijk worden vastgesteld dat de grootste constructies werden opgericht vóór de tijd van Hadrianus en dat daarna, op enkele uitzonderingen na, alleen maar kleine grafconstructies voorkwamen. Deze trend zet zich duidelijk voort bij de pagane hypogea. Aanvankelijk bezaten de hypogea met een vaak uiterst kort gangenstelsel *cubicula* die in oppervlakte (gemiddeld 22,07m²) overeenstemden met de oppervlakte van de columbaria en mausolea (tussen 5,66m² en 26,33m²) uit de periode na Hadrianus. Naarmate de derde eeuw vordert, zien we dat de *cubicula* in de hypogea kleiner worden. Gelijktijdig worden wel meer *cubicula* aangelegd. Het moet benadrukt worden dat met het verschijnen van meerdere *cubicula*, ook de lengte van het gangennetwerk van de hypogea toeneemt.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: vanaf Augustus werden hoofdzakelijk grote gemeenschappelijke columbaria gebouwd; vanaf Hadrianus verschijnen bijna alleen columbaria en mausolea voor familie's; de vroegste hypogea zijn bestemd voor één familie; de hypogea die zijn opgericht na 250 n.Chr. zijn bestemd voor meerdere familie's.

10.2 De decoratie in de pagane grafconstructies

De trend naar kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea, is eveneens te volgen bij de pagane hypogea. Ook daar zien we dat er vaak (in de helft van de gevallen) een vloerbekleding werd aangebracht. Bovendien hebben bijna alle hypogea ook fresco's. De voor de columbaria en mausolea vastgestelde ontwikkeling naar een grotere diversiteit in datgene wat afgebeeld wordt, namelijk niet alleen strooiemotieven maar ook verhalende, mythologische scènes, is ook bij de pagane hypogea duidelijk aanwezig. Stucdecoratie is bij de pagane hypogea evenwel een uiterst zelden geattesteerd gebruik.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: de grote columbaria uit de tijd van Augustus zijn eerder sober; de kleinere columbaria en mausolea vanaf Hadrianus vallen op door een rijkelijke decoratie (fresco's, vloerbekleding en

pronknissen); de oudste hypogea worden eveneens gekenmerkt door een rijkelijke decoratie (fresco's en vloerbekleding); de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. zijn echter opnieuw eerder sober (geen vloerbekleding, minder fresco's).

10.3 De begrafenisritus in de pagane hypogea

Bij de columbaria en mausolea kon duidelijk een cesuur waargenomen worden in verband met de begrafenisritus: aanvankelijk alleen crematie tijdens de eerste fase en pas vanaf Hadrianus een gemengde ritus. Het zogenaamde hypogeum Polimanti, één van de eerste opnieuw ondergronds geconstrueerde grafconstructies, paste eveneens in dit schema. Eveneens kon ik vaststellen dat naar het einde van de tweede eeuw n.Chr. inhumatie de overhand nam zo niet zelfs de enige ritus was die toegepast werd in de mausolea. Ook hier is een duidelijke overeenkomst met de hypogea: hypogea beschikten tijdens de eerste fase exclusief over inhumatie-graven. Het betrof hier namelijk *arcosolia*, het graftype dat vanaf Hadrianus zijn intrede deed in de columbaria en mausolea.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: crematie was de enige toegepaste ritus in de grote columbaria die vanaf Augustus opgericht werden; vanaf Hadrianus komen in de columbaria en mausolea crematie- en inhumatiebijzettingen voor; in de oudste hypogea komen alleen inhumatiebijzettingen voor; ook in de hypogea die ontstaan zijn na 250 n.Chr. is inhumatie de enige toegepaste ritus.

10.4 Het aantal bijzettingen in de pagane grafconstructies

Hierboven werden reeds talrijke overeenkomsten aangeduid tussen de columbaria en mausolea uit de periode vanaf Hadrianus en de pagane hypogea (die ook alle na Hadrianus werden opgericht). Maar ook op het vlak van het aantal bijzettingen vertonen beide groepen een grote overeenkomst. Het relatief beperkte aantal bijzettingen in de hypogea, stemt overeen met het aantal bijzettingen dat plaats vond in de mausolea die opgericht werden tegen het einde van de tweede eeuw. Pagane hypogea met een aantal bijzettingen dat vergelijkbaar is met het aantal bijzettingen dat in de grote columbaria uit de periode vóór Hadrianus voorkwam, ontbreken volledig. Zelfs het aantal bijzettingen in de pagane hypogea die vanaf het midden van de derde eeuw schijnbaar iets meer bijzettingen ontvangen (samengaand met het nieuw geïntroduceerde graftype: de *loculi*), blijft nog ruimschoots onder de 100 tot zelfs 1400 bijzettingen die plaats vonden in de grote columbaria.

Op basis van deze patronen kan volgende evolutie opgesteld worden: in de grote columbaria die opgericht werden vanaf Augustus werden vaak meer dan 500 bijzettingen doorgevoerd; in de columbaria en mausolea die vanaf Hadrianus opgericht werden, worden uitzonderlijk nog meer dan 50 bijzettingen doorgevoerd, naar het einde van de tweede eeuw worden vaak nog maar ongeveer 7 bijzettingen uitgevoerd per constructie; in de oudste hypogea worden eveneens een klein aantal bijzettingen doorgevoerd, pas na 250 n.Chr. stijgt het aantal bijzettingen tot waarschijnlijk 40.

10.5 Gemeenschappelijk en privaat statuut van de pagane grafconstructies

Zoals we konden vaststellen waren alle pagane hypogea private begraafplaatsen. Dit ligt eveneens in het verlengde van het statuut van de mausolea die na Hadrianus werden opgericht. De gemeenschappelijke grote columbaria blijven beperkt tot de periode vóór Hadrianus.

10.6 Organisatie en concept van de pagane grafconstructies

Op basis van de hierboven opgesomde overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de periode vanaf Hadrianus, kan gesteld worden dat de organisatie van en het vooropgestelde concept bij het inrichten van een grafconstructie dezelfde was bij beide groepen van grafconstructies.

In het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben moeten we er ons dus van bewust zijn dat in de heidense maatschappij, waarin de christenen een minderheid vormden, een belangrijke sociale verschuiving plaats vond vanaf Hadrianus. Op basis van de archeologische gegevens blijkt dat de familie of eventueel een kleine groep (misschien *collegia funeraticia*) op de voorgrond kwam ten nadele van het keizerlijke hof of zeer gegoede families. Dat deze trend ook bij de hypogea waar te nemen is, bewijst dat er een duidelijke concept-breuk bestaat tussen de hypogea en de vroegste grote columbaria.

10.7 De columbaria versus de catacomben

Zoals in de inleiding aangegeven, leggen Brandenburg, Pergola en Morris een link tussen de grote columbaria en de vroegchristelijke hypogea.¹ Anticiperend op de resultaten van het onderzoek van de vroegchristelijke begraafplaatsen, wordt nu reeds duidelijk dat de vroegchristelijke begraafplaatsen die ten vroegste rond het einde van de tweede, begin van de derde eeuw ontstonden moeilijk een rechtstreekse chronologische noch conceptuele band kunnen hebben gehad met de grote columbaria die alleen in de periode van Augustus en Tiberius tot Hadrianus voorkwamen. Bovendien komen rond het ontstaan van de vroegchristelijke begraafplaatsen geen columbaria met grote pronknissen meer voor, zodat van een dergelijke organisatorische beïnvloeding, namelijk catacomben met geprivilegeerde bijzettingen in *cubicula* zoals de bijzettingen van de grafeigenaar van een columbarium of mausoleum in een centrale pronknis, eveneens geen sprake meer kan zijn. Het is zeer onwaarschijnlijk dat de columbaria de eerste vroegchristelijke begraafplaatsen hebben beïnvloed. Vandaar dat in het volgende hoofdstuk veeleer moet gekeken worden of er overeenkomsten kunnen gevonden worden tussen de pagane hypogea en de christelijke begraafplaatsen. De pagane hypogea zijn niet alleen het eindpunt van de evolutie vanaf de columbaria. Maar zowel de pagane hypogea als de christelijke hypogea ontwikkelden zich in dezelfde chronologische periode.

¹ Brandenburg 1984, 13–14; Morris 1992, 61; Pergola 1983, 207.